HAZIRLAYANLAR

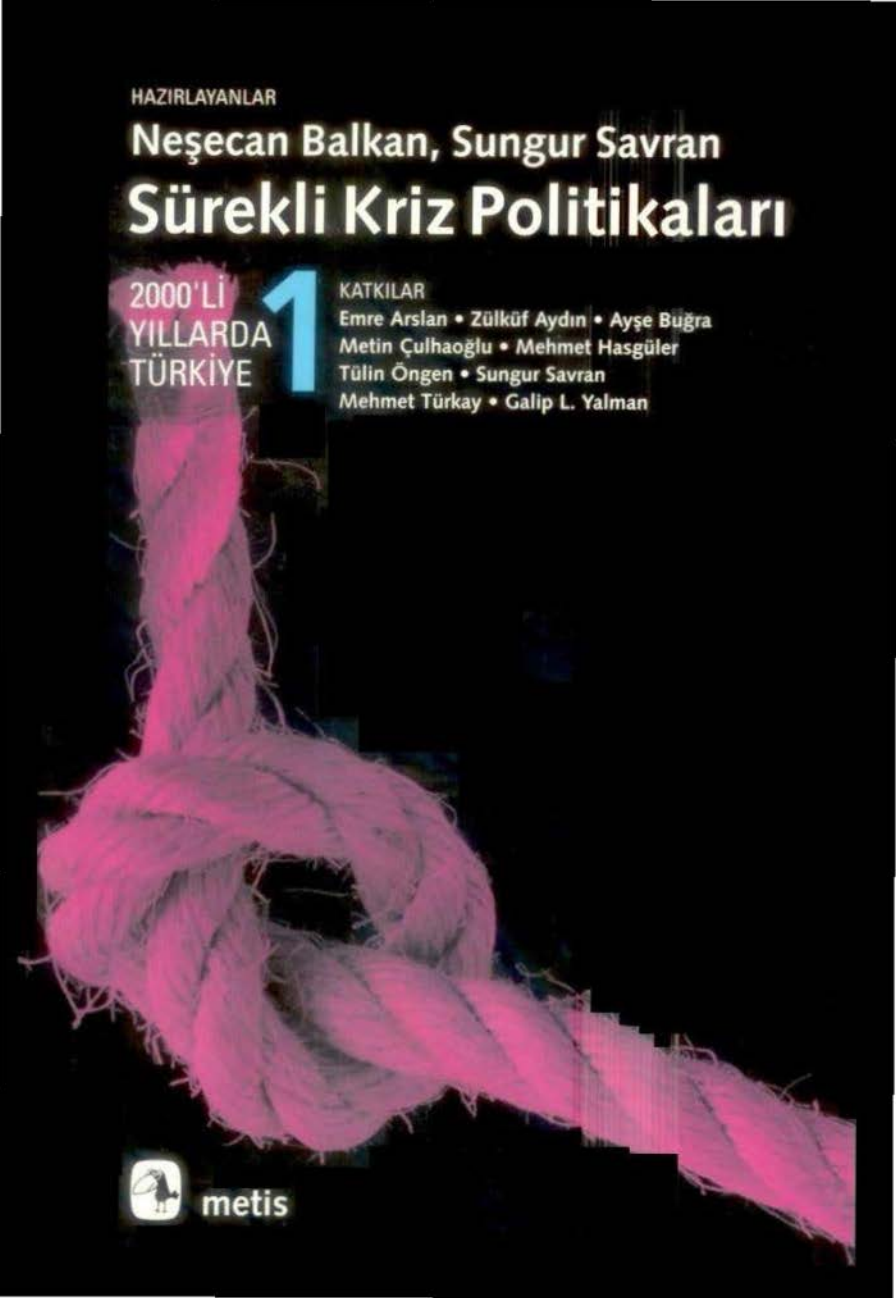
Neşecan Balkan, Sungur Savran

Sürekli Kriz Politikaları

2000'Lİ YILLARDA TÜRKİYE 1

KATKILAR

Emre Arslan • Zülküf Aydın • Ayşe Buğra
Metin Çulhaoğlu • Mehmet Hasgüler
Tülin Öngen • Sungur Savran
Mehmet Türkay • Galip L. Yalman

metis

Hazırlayanlar: Neşecan Balkan, Sungur Savran

Sürekli Kriz Politikaları

Türkiye'de Sınıf, İdeoloji ve Devlet

Metis Yayınlan
İpek Sokak 9, 34433 Beyoğlu, İstanbul

Sürekli Kriz Politikalan
Türkiye'de Sınıf, İdeoloji ve Devlet
Hazırlayanlar: Neşecan Balkan, Sungur Savran

© Derleme: Neşecan Balkan, Sungur Savran, 2003
© Makalelerin yayım haklan yazarlara aittir.
© Metis Yayınları, 2003
Birinci Basım: Mart 2004

Yayına Hazırlayanlar: Semih Sökmen, Bülent Doğan

Kapak Tasanmı: Emine Bora
Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.

ISBN 975-342-445-0

HAZIRLAYANLAR:
Neşecan Balkan, Sungur Savran

Sürekli Kriz Politikaları

TÜRKİYE'DE SINIF, İDEOLOJİ VE DEVLET

metis

Katkıda Bulunanlar

Emre Arslan. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü mezunudur. Yüksek lisans tezini Bilkent Üniversitesi'nde Milliyetçi Hareket Partisi üzerine vermiştir. Doktorasını Almanya, Bielefeld Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde tamamlayan yazar, ultra-milliyetçilik, kültür, ideoloji ve sınıf mücadelesi üzerine çalışmaktadır.

Zülküf Aydın. Leeds Üniversitesi'nde (İngiltere) Kalkınma Araştırmaları dersi vermektedir. *Onbirinci Tez* ve *Praksis* başta olmak üzere çeşitli dergi ve kitap dizilerinde makaleleri yayımlanmıştır. Kırsal alanda kalkınma, gıda güvenliği, dekolektivizasyon, demokratikleşme, yapısal uyum politikalarının sosyal etkileri, Avrupa Birliği ile bütünleşme sürecinde İnsan hakları ve kalkınma sorunları üzerine çalışmalarını sürdürmektedir.

Neşecan Balkan. Hamilton College (ABD) İktisat Bölümü'nde öğretim üyesi olan yazar, kalkınma ve cinsiyet sorunları üzerinde çalışmaktadır. Bu alandaki çeşitli makalelerinin yanında, *Kapitalizm ve Borç Krizi* (1994) adlı bir kitabı yayımlanmıştır.

Ayşe Buğra. 1981 yılında McGill Üniversitesi (Kanada) Ekonomi Bölümü'nden doktora alan yazar, halen Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde öğretim üyesidir. *Toplum ve Bilim*, *Birikim*, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, *İktisat Dergisi* gibi dergilerde gelişme iktisadı, düşünce tarihi ve yöntem konularında çeşitli makaleleri yayımlanmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: *Devlet ve İşadamları* (1995), *İktisatçılar ve İnsanlar: Bir Yöntem Çalışması* (1995), *Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde İhtiyaçlar ve Tüketim Üzerine Yazılar* (2000).

Metin Çulhaoğlu. ODTÜ Ekonomi-İstatistik Bölümü'nden 1970'te mezun oldu. Yüksek öğrenim yıllarında Türkiye İşçi Partisi'ne (TİP) katıldı ve 70'lerde *Yürüyüş* dergisinde yazar, yazı işleri müdürü ve başyazar olarak görev aldı. 12 Eylül darbesi sonrasında üç yıl hapis yattı. 1986 yılında *Gelenek* dergisinin kuruculan arasında yer aldı. Yazarın başlıca eserleri şunlardır: *Tarih Türkiye Sosyalizm* (1988), *Sovyet Deneyinden Siyaset Dersleri* (1989), *Binyıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu* (1997), *İdeolojiler Alanı ve Türkiye Örneği* (1998).

Mehmet Hasgüler. Kıbrıslı bir Türk olan yazar, Ankara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden doktora aldı. Halen Çanakkale Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler bölümünde ders vermektedir. Kıbrıs

ve Ortadoğu üzerine sayısız makalesi yayımlanmış olan yazarın *Kıbrıs'ta Kooperatifçilik* ve *Kıbrıs'ta Enosis ve Taksim Politikalarının Sonu* (2000) adlı iki de kitabı vardır.

Tülin Öngen. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde profesör olarak görev yapmaktadır. Yirminci yüzyılda sınıfsal yapı ve ilişkilerde yaşanan değişiklikler üzerine yaptığı araştırmalarının yanında; yeni teknolojilerin ve üretim tarzlarının emek ve sınıf mücadelesi üzerindeki etkileri, kapitalizmin krizi ve yeniden yapılandırılması, post-Fordizm ve devletin yeniden tanımlanması konularında çalışmaktadır. *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı* (1996) adlı kitabın yazarıdır. Türkiye'de özelleştirme, emek piyasasında esnekleşme ve Kürt sorunu üzerine çeşitli derlemelerde yayımlanan makalelerinin dışında, gazete ve dergilerde de pek çok yazısı yayımlanmıştır.

Sungur Savran. Yüksek öğrenimini ABD'de tamamlamış, doktorasını İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nden almıştır. Bu üniversitede on yıl kadar öğretim üyeliği görevini sürdürmüş, askeri rejimin üniversiteler üzerindeki baskısını protesto etmek amacıyla 1983 yılında istifa etmiştir. *Onbirinci Tez* ve *Sınıf Bilinci* başta olmak üzere çeşitli teorik dergi ve kitap dizilerinin yayın kurulunda görev almıştır. Çeşitli dillerde makaleleri yayımlanmış olan yazarın, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri* (1992) ve *Avrasya Savaşları: Körfez'den Afganistan'a Yeni Dünya Düzeni'nin Kuruluşu* (2001) adlı iki de kitabı vardır.

Mehmet Türkay. Marmara Üniversitesi İktisat Bölümü'nde doçent olarak görev yapmaktadır. Doktorasını 1994 yılında "Gelişme İktisadı: Ekonomik büyüme Odaklı Analizin Yükselişi ve Çöküşü" adlı teziyle almıştır. Gelişme iktisadı ve Türkiye'de kapitalist gelişme deneyimi üzerine çalışmalarını sürdürmektedir.

Galip L. Yalman. ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden mezundur ve aynı bölümde karşılaştırmalı siyaset ve uluslararası ekonomi-politik üzerine ders vermektedir. Yüksek lisansını Southampton Üniversitesi (İngiltere) Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamlamış, doktorasını Manchester Üniversitesi (İngiltere) Gelişme Araştırmaları Bölümü'nden almıştır. Devlet, sermaye ve emek arasındaki ilişkiler konusunda makaleleri bulunmaktadır. *Onbirinci Tez* dizisinin kurucuları arasında yer almış ve derginin yayın kurulunda görev yapmış olan yazar Türkiye Sosyal Bilimler Derneği'nin ikinci başkanıdır.

İçindekiler

Sunuş
Neşecan Balkan, Sungur Savran • 9

20. Yüzyılın Politik Mirası
Sungur Savran • 13

**Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi:
Alternatif Bir Okuma Denemesi**
Galip L. Yalman • 44

**Türkiye'de Siyasal Kriz ve Krize Müdahale Stratejileri:
"Düşük Yoğunluklu Çatışma"dan
"Düşük Yoğunluklu Uzlaşma" Rejimine**
Tülin Öngen • 76

**Milliyetçilik, Demokratikleşme
ve Türkiye'de Kürt Sorunu**
Zülküf Aydın • 105

**Dini Kimlik ve Sınıf:
Bir MÜSİAD - Hak-İş Karşılaştırması**
Ayşe Buğra • 126

**Faşizmin Siyaseti: MHP'nin İktidar Bloku Karşısında
Değişen Strateji ve Konumları**
Emre Arslan • 148

Dört Gösterge Işığında Türkiye Sosyalist Hareketi
Metin Çulhaoğlu • 173

AB-Türkiye Entegrasyonu: Nasıl? Nereye Kadar?
Mehmet Türkay • 194

Soğuk Savaştan Günümüze Kıbrıs Sorunu
Mehmet Hasgüler • 209

Sunuş

ELİNİZDEKİ kitap başlangıçta İngilizce bir derleme olarak tasarlandı ve 2002 yılında *The Politics of Permanent Crisis. Class, Ideology and State in Turkey* başlığıyla Nova Science yayınevi tarafından Amerika Birleşik Devletleri'nde yayımlandı. Böyle bir derlemeyi İngilizce olarak hazırlamaktaki amacımız çok yalın ifade edilebilir. Bazı önemli istisnalar olmakla birlikte, Türkiye hakkındaki İngilizce literatür genellikle sosyal bilimlerin ana akım olarak adlandırılabilecek düşünce ekollerinden kaynaklanır. Standart olarak kullanılan çalışmaların çoğunluğu, ya Amerikalı veya Britanyalı araştırmacıların Batı üniversitelerinin ve sosyal biliminin önyargılarına uygun olarak yaptıkları araştırmaların ürünüdür, ya da Türkiye'de düzen yanlısı bir bakış açısıyla yapılmış çalışmaların. Bizim amacımız, Türkiye'nin politik hayatının bazı boyutlarını, Marksist temelde ya da başka türden eleştirel bakış açılarına dayanarak ele alan araştırmacıların Türkiye üzerine çalışmalarını İngilizce literatüre katarak dünya okuruna alternatif bir yaklaşım sunmaktı.

"Dünya okuru" diyoruz, çünkü İngilizce sosyal bilimler literatürü uzun zamandır sadece İngilizce konuşulan ülkelerde değil, bütün dünyada araştırmacıların, öğrencilerin ve sosyal bilimlere ilgi duyan insanların başvurduğu ana kaynak niteliğini taşıyor. Amacımız sadece ABD'nin ya da Britanya'nın sola yatkınlık duyan, eleştirel ve alternatif kaynaklar arayan bilim insanlarına, öğrencilerine ve politik kadrolarına erişmek değildi. Daha geniş bir ufukla, başta Ortadoğu ve Arap ülkeleri olmak üzere, dünyanın neresinde olursa olsun Türkiye'ye veya genel olarak Ortadoğu ve Avrasya sorunlarına ilgi duyan okura hitap etmek istedik. Özellikle uzun bir tarihi paylaşmış olduğumuz Ortadoğu ve Avrasya insanına emperyalist bir kültürel hâkimiyeti temsil eden İngilizce aracılığıyla değil, başka ortak dillerle erişmenin olanaklı olduğu bir dünyayı elbette özlüyoruz. Ama ora-

ya uzanan yolu birlikte açabilmek için de birbirimizle iletişim halinde olmamız gerekiyor. Bugün İngilizce'yi ortak iletişim dili olarak kullanıyorsak, bunun amacı, yarın birçok dilin ortak dilimiz olmasına olanak sağlayan bir dünya yaratmaktır.

Yabancı okur için tasarlanmış bir kitabın Türkçe'de yayımlanmasının nedenine de kısaca değinmemiz gerekiyor. İngilizce kitap tasarlanırken, başlangıçta oldukça alçak gönüllü bir girişim olarak düşünülmüştü. Zamanla çeşitli araştırmacılarla temaslarımız olumlu sonuçlar doğurunca, kitaba katkıda bulunacak yazar sayısı arttı. O kadar ki sonunda ortaya, biri politika alanında, öteki ise ekonomi, toplumsal yaşam ve toplumsal cinsiyet sorunlarıyla ilgili iki ayrı kitap çıktı. Yani elinizdeki kitabın bir de kardeş cildi var. İngilizce'de *The Ravages of Neo-Liberalism. Economy, Society and Gender in Turkey* başlığıyla yine aynı yayınevi tarafından yayımlanmış olan bu kitabın Türkçesi de kısa süre sonra Metis Yayınları tarafından okura sunulacak. Kısacası, İngilizce kitap projesi, ilk tasarlandığından çok farklı biçimde, geniş ufuklu, kapsayıcı ve zengin bir derlemeye dönüştü.

Her biri kendi alanında değerli birer uzman olan yazarların katkıda bulunduğu böylesine kapsamlı bir derleme bir kez gün yüzüne çıktıktan sonra, bunun Türkiye okurunun istifadesine sunulmaması talihsiz bir seçim olurdu. Elbette Türkiye'de Marksist ya da başka türden eleştirel perspektifle araştırma yapan, bu kitapta katkılarının yer almasını arzu edeceğimiz daha onlarca yazar var. Ama burada bir araya getirilmiş olan yazıların, konu çeşitliliği ve perspektif zenginliğiyle okura çok şey vereceğini düşündüğümüzden, hazır bir çalışmanın Türkçe'de de yayımlanmasını son derece anlamlı bulduk.

Son dönemde yabancı dilde yayın yapan Türkiyeli araştırmacı sayısı çoğaldı. Bu yayınların Türkiye okuruna da sunulmasının gayet anlamlı olduğu ortada. Ama bu yapılırken, yayımlanan çalışmanın Türkiye okuru için uyarlanması konusunda yazarların çoğu zaman gerekli titizliği göstermediğini vurgulamak zorundayız. Dünya okuru için hazırlanmış bir yayının Türkçe'de aynen yayımlanması büyük sakıncalar içeriyor. Türkiye okurunun günlük deneyiminden gayet iyi bildiği olguların aktarılmasının gereksizliğinden, kullanılan kavramların çeviri kokmasına dek, Türkiyeli bir yazar ile Türkiyeli bir okur arasında ciddi bir yabancılaşma ve iletişim sorunu yaratacak bir dizi kusur bu tür yayınlara damgasını vurabiliyor. Biz bu-

nu göz önünde bulundurarak bütün yazarlarımızdan yazıların Türkçe versiyonlarını hazırlarken üslubu "yerlileştirmelerini", deyim yerindeyse, makalelerini yeniden Türkçe içinde düşünerek yazmalarını rica ettik. Ayrıca içinde yaşadığımız dönemi ele alan yazarların, genellikle 2001 yılında kaleme alınmış olan yazılarını son gelişmeleri kapsayacak biçimde güncelleştirmelerini de talep ettik. Bu açıdan elinizdeki kitabın, önce yabancı dilde yayımlandıktan sonra Türkçeleştirilen yerli araştırmacı çalışmaları açısından iyi bir örnek oluşturacağını umuyoruz.

Sadece biz değil yazarlarımız da, yabancı okur ile Türkiyeli okur arasındaki farklılıklar meselesine titiz biçimde yaklaştılar. Türkiye insanına hitap ediyor olma bilinci, bu kitabın İngilizce orijinal versiyonunda yer almış olan bir yazıyı yitirmemize yol açtı. Araştırmacılar Necmi Erdoğan ve Fahriye Üstüner, İngilizce basımda yer alan ve son dönem "demokrasi" tartışmalarını eleştirel bir süzgeçten geçirdikleri değerli ortak yazılarının, Türkiye okuru için baştan aşağı yeniden formüle edilmesi gerektiği düşüncesiyle Türkçe kitapta yer almamasını istediler. Ayşe Buğra'nın yazısı ise İngilizce orijinalde yer alandan bütünüyle farklı bir yazı oldu.

Temelde akademik bir yöneliş içinde olan bu kitap, elbette kendi aralarında birçok görüş farklılığı olan yazarları bir araya getiriyor. Buna rağmen, yazarların her biri Türkiye'deki mevcut düzene eleştirel bir bakış açısıyla ve mazur gösterici olmayan bir tavırla yaklaşıyor. Kitaba değerini veren ana noktalardan biri de bu: Her bir yazarımız, sosyal bilimlerdeki uzmanlığını Türkiye'nin gelecekte daha iyi bir toplum olması amacıyla birleştiriyor.

Okurumuzun da aynı amacı paylaşmasına alçak gönüllü bir katkıda bulunursa, bu kitap amacını yerine getirmiş demektir.

Neşecan Balkan,
Sungur Savran

20. Yüzyılın Politik Mirası

Sungur Savran

YİRMİ BİRİNCİ yüzyılın ilk yılları Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) uyum çabası içinde bir dizi alanda hukuksal reformlar gerçekleştirmesine tanık oldu. Bu reformlar konusunda toplumun farklı güçleri farklı tavırlar takındı. Gerçek tablo çok karmaşık olmakla birlikte, Türkiye burjuvazisinin, bütünüyle olmasa bile en azından hegemonik tekelci katmanının, bu reformlara verdiği destekle artık toplumda "demokratik" bir güç rolü oynamaya başladığı yönünde yaygın bir kanı oluştu. 90'lı yılların "demokrasi raporları", 2002 yılında TÜSİAD'ın gazetelere verdiği ilanlarla idamın kaldırılmasını ve anadilde eğitimin serbest bırakılmasını savunması, 2003'te bütün işveren kuruluşlarının toplu halde verdikleri bir ilanla 6. uyum paketini desteklemeleri bu "demokratik" yaklaşımın birer nişanesi olarak kabul edildi. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) ise birçok reform karşısında ayak diremesi, özelikle sağ ve sol liberal çevrelerde yalın bir şemanın yerleşmesine yol açtı. Burjuvazi, liberal ve "demokratik" bir güçtü; buna karşılık TSK, kendi yerleşik çıkarlarını korumak için Türkiye'nin demokratikleşmesine engel olmaya çalışıyordu. TSK, zaten tam da bu yüzden, Türkiye'nin AB'ye girmesine de karşıydı. Sonuç olarak, Türkiye'de burjuvazi ile "bürokrasi"yi karşı karşıya getiren bir tablo son derece yaygın bir şema olarak kabul görmeye başladı.

Bu gelişme, Türkiye tarihinin yorumu bakımından son iki onyıl boyunca toplumda hâkim konuma yükselen bir tarih yorumuna güç katacak özellikler taşıyor. Hepimiz biliyoruz ki, Türkiye'nin "çok partili" siyasal hayatı, düzenli olarak askeri darbeler ve daha sınırlı müdahalelerle kesintiye uğramıştır. Her birinin yorumlanması bakımından farklı fikirler mevcut olsa da, 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Ey-

lül vakalarının birer askeri müdahale olduğu kimse tarafından yadsınmıyor. Bu klasik vakalara, 28 Şubat 1997'de siyasal hayata bir askeri müdahale olup olmadığı çok daha tartışmalı bir başka gelişmenin eklenmiş olduğu da biliniyor. Bu sürekli müdahale eğilimine çeşitli açıklamalar getirildiği de malum. 1980 öncesinde solda yaygın olan açıklama tarzı, bütün askeri müdahaleleri ABD'nin "tezgâh"ına bağlamaktı. 1980 sonrasında bunun yerini başka bir hâkim yorum aldı. Bu yoruma göre, askeri müdahaleler, Türk ordusunun kendini cumhuriyetin bekçisi sayan ideolojisinin bir ürünüdür. Bu ordu, Osmanlı döneminde topluma bütünüyle hâkim olan bürokrasinin bir devamıdır. Bu açıdan Türkiye'nin siyasal hayatında askerin ağırlığını açıklayan şey, Osmanlı ile cumhuriyet dönemleri arasında temel bir sürekliliğin mevcudiyetidir. Aynen Osmanlı'da olduğu gibi, cumhuriyet döneminde de bürokrasi toplumun gelişmesini kısıtlar, engeller ve bastırır. Bürokrasinin temsil ettiği devlet, "sivil toplum"un bütününü sultası altında tutar. Bu bütünün bir parçası olan burjuvazi ise ilerlemeden ve demokrasiden yanadır. Türkiye tarihinde yaşanmış demokratik atılımların arkasında hep burjuvaziyi temsil eden güçler vardır. "Sol liberalizm" diye adlandırılabilecek geniş düşünce ailesinin Türkiye tarihi yorumunun ana hatları bunlardır.

Son dönemde TÜSİAD'ın ve daha genel olarak burjuvazinin AB'ye uyum reformlarına destek veriyor olmasını işte bu tarih yorumunun pratikte doğrulanması olarak görmek mümkündür. Ne var ki, sol liberal akımdan bu verileri kullanarak kendi tarih yorumunun zaferini ilan eden çalışmalara pek rastlayamıyoruz. Her ne kadar, sol liberal eğilime sahip güçler günbegün izledikleri politik çizgide Türkiye burjuvazisinin "demokratik" bir güç olduğu varsayımını koruyorlarsa da, bu varsayım nedense teorik tartışmalarda eskisinden bile az dile getiriliyor. Bunun bir nedeni olmalı.

Nedeni bulmak için çok düşünmeye gerek yok. TÜSİAD'ın "demokratik" açılımlarını lekeleyen bir dizi gelişme, yukarıda sözü edilen bütün verilere rağmen, sol liberalizmin teorik özgüvenini güçlendirmek bir yana sarsmıştır. "Demokrasi" raporlarını soldan akademisyenlere yazdıran TÜSİAD, daha sonra kendi içinden gelen sert tepkilerle bunları rafa kaldırmak zorunda kalmıştır. Ayrıca son yıllarda büyük burjuvazinin çeşitli vesilelerle TSK'nın siyasal hayata müdahalelerine verdiği destek, AB'ye uyum yasalarına verdiği "de-

mokratik" desteğin yarattığı "olumlu" izlenimi fazlasıyla telafi edecek niteliktedir.

Demek ki, 21. yüzyılın başında, Türkiye tarihinin çok yaygın olarak kabul gören sol liberal yorumunun doğru olup olmadığını tartışmak hâlâ günceldir. Biz bu bölümde sol liberal yorumun Türkiye tarihinin dönüm noktalarını açıklamak bakımından son derece yetersiz olduğunu, bürokrasi ile burjuvazi arasında kurulan karşıtlığın mücadele halindeki toplumsal güçlerin gerçek niteliğini kavramak bakımından aydınlatıcı olmak bir yana, birçok şeyi anlaşılmaz hale getirdiğini ortaya koymaya çalışacağız. Askerin Türkiye'nin çağdaş siyasal yaşamındaki ağırlığının ve parlamenter hayatın dönemsel olarak askeri müdahalelerle kesilmesinin, her şeyden önce, toplumun kendi içindeki çelişkilerin, özel olarak da sınıf mücadelelerinin bir ürünü olarak kavranabileceğini ortaya koymaya çalışacağız. Çok daha karmaşık faktörleri göz önüne alan bu alternatif yorumda, burjuvazinin, Türkiye tarihinin bütün önemli dönüm noktalarında TSK'nın karşısında değil, tam yanında yer aldığı da görülecek. Böylece, silahlı kuvvetlerin antidemokratik eğilimi, burjuvazinin ise "demokratik" bir yönelişi temsil ettiği yolundaki efsane çürütülmüş olacak.

Bir başka açıdan bakıldığında, bu bölüm, Türkiye'de 20. yüzyıl boyunca yaşanan sınıf mücadelelerinin özet bir taraması niteliğini taşıyor. Bölüm boyunca, 20. yüzyıl Türkiyesi'nin politik tarihi, sınıf mücadelelerinin değişen doğasına bağlı olarak bir dönemleştirmeye tabi tutulacaktır. 20. yüzyıl tarihine bakışta bu yazının temel politik önermesi şudur: Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihi, kapitalizmin bu topraklarda yerleşmesinin, gelişmesinin ve çelişkilerinin, sınıf mücadeleleri tarafından biçimlendirilmiş tarihidir. Elbette, bütün bunlar dünya çapında kapitalizmin ve ona karşı bütün bir yüzyıl boyunca verilmiş mücadelelerin tanımladığı bir bağlamda ve bu gelişmelerle yakın bir etkileşim içinde gerçekleşmiştir. Ama bu yazıda odak noktası ülke içindeki sınıf mücadeleleri olacak, dünya çapındaki gelişmelere ancak ülke içi güçlerin gelişmesini anlamak bakımından kaçınılmaz olduğu durumlarda değinilecektir.

Burjuva Devrimleri Dönemi (1908-45)

Modern çağın habercisi burjuva devrimi, İngiliz (1640), Amerikan (1776) ve Fransız (1789) devrimleriyle başladı, Avrupa'yı yavaş yavaş kat ederek 1848'de bütün kıtayı sarstı ve nihayet Rusya'yı (1905) ve Çin'i (1911) etki alanına aldı. 20. yüzyılın ilk çeyreği, aynı zamanda, adım adım parçalanmakta olan Osmanlı İmparatorluğu için de bir burjuva devrimleri dönemi olacaktı. Anadolu toprakları ve çevresi, bu dönemde bir değil iki burjuva devrimi yaşıyordu: 1908 Jön Türk devrimi ve 1919-23 arası Kemalist devrim. Ne var ki, zaman ve mekân üzerinden yaptığı uzun yolculuk sırasında, Rusya, Osmanlı ve Çin gibi ülkelere ulaştığında, burjuva devrimi demokratik karakterinden çok şeyi geride bırakmıştı.

Osmanlı topraklarında yaşanan iki devrim, genellikle iddia edildiği gibi, birtakım iyi niyetli aydınların kafalarındaki fikirlerden doğmamıştı. Bütün on dokuzuncu yüzyıl boyunca toplum çapında içten içe süregiden bir değişim sürecinin ürünüydü. Bu yüzyıl süresince Osmanlı Batı Avrupa kapitalizmine eklemlenmiştir. Özellikle, ilki Britanya ile 1838'de imzalanan serbest ticaret anlaşmalarının etkisi altında, dünya pazarına yönelik meta üretimi imparatorluğun çeşitli bölgelerini (Ege ve Akdeniz, Çukurova, Selanik, Şam ve Halep çevreleri, vb.) adım adım ele geçiriyordu. Yüzyılın ilerleyen aşamalarında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinin demiryollarıyla birbirine bağlanması, daha sonra da yüzyılın son çeyreğinde etrafındaki mücadele dolayısıyla ülkenin hayatına bütünüyle damgasını vuran Bağdat demiryolunun inşası, doğmakta olan bu ulusal pazarı bütünleştirici bir etki yapıyordu.

Kapitalist ekonomiye geçişin yolunu döşeyen ikinci gelişme, toprakta özel mülkiyetin daha önceki sistem karşısında aşama aşama gelişmesiydi. Uzun bir tarihsel süreç içinde, mültezim, tüccar ve bürokrasinin bazı unsurları, toprak üzerinde farklı biçimler altında hâkimiyet tesis edecekti. Eşraf ile âyânın doğuşu bu sürece eşlik ediyordu. Beklenebileceği gibi bu katmanlar, elde ettikleri fiili kazanımların yasal bir güvenceye kavuşturulması için çaba göstereceklerdi.

Üçüncüsü, Osmanlı ülkesi Batı Avrupa sermayesinin akışının bir parçası haline geldiği ölçüde, başta İstanbul, İzmir ve Selanik olmak

üzere imparatorluğun başlıca kentlerinde ithalat, ihracat, bankacılık, sigorta ve deniz ve kara taşımacılığı ile iştigal eden bir ticaret burjuvazisi ortaya çıkıyordu. Ama derhal eklemek gerekir ki, bu yeni yetme burjuvazinin en güçlü bileşenleri gayrimüslim etnik gruplardan (Rum, Yahudi, Ermeni, Levanten, vb.) oluşuyordu.

Derinden derine sürmekte olan bu değişim siyasal ve hukuki düzeylerde de etkilerini göstermekte gecikmeyecekti. Aslında Osmanlı'nın on dokuzuncu yüzyılının bütünü, üstyapının, doğmakta olan yeni sosyo-ekonomik yapının ihtiyaçlarına ayak uydurabilmek için çok ağır ve iniş çıkışlı biçimde değişmesi süreci çerçevesinde özetlenebilir. Bu değişim çoğu zaman, Batılı "düvel-i muazzama"nın basıncı altında yukarıdan başlıyordu. Ne var ki ironik bir biçimde, gelişmeleri durduran, hatta bazen geri bile çeviren başlıca aktör, eski rejimdeki yerleşik çıkarları dolayısıyla devleti basınç altında tutan güçlerin etkisiyle hareket eden aynı kapitalizm-öncesi devlet oluyordu. İdealist tarih yorumlarındaki, Osmanlı'da her şeyin devlette başlayıp devlette bittiğine dair yanılsama da buradan kaynaklanır. Bu zorlu yolculukta başlıca kilometre taşları padişahın yetkilerini ilk kez yazılı bir belge aracılığıyla âyân lehine kısıtlayan Sened-i İttifak (1808), Yeniçeri Ocağı'nın ilga edilmesiyle sonuçlanan Vaka-yı Hayriyye (1826), Batı'nın burjuva toplumunun hukuki biçimlerini ilk kez Osmanlı toplumuna aktaran Tanzimat (1839), özel mülkiyetin yasallaştırılmasına doğru ilk adımları atan Arazi Kanunnamesi (1858) ve Birinci Meşrutiyet'in ilanı (1876) olarak özetlenebilir. İlk bakışta aralarında bir ilişki kurulması zor gibi görünen bu olayların ortak yanı, bunların kapitalizm-öncesi devletin mutlak gücünü kısıtlaması ve özel mülkiyeti adım adım yasal dokunulmazlığa kavuşturmaya başlamasıdır. Tarihin ironisiyle, bu gelişmelerin doruğunu oluşturan Birinci Meşrutiyet aşırı bir tepkiselliğe yol açacak, yeni meclisin kısa sürede kapatılmasının ardından padişah II. Abdülhamid on dokuzuncu yüzyılın en mutlakiyetçi yönetimini kuracaktır. İşte Jön Türk devriminin koşullarını hazırlayan da bu "İstibdad" rejimi olmuştur.

İttihat ve Terakki'nin önderliğinde yürütülen 1908 devrimi, bilindiği gibi, genellikle Türkiye'de Jakobenizmin öncüsü gibi kabul edilir. Fransız Jakobenizminin doğası konusunda oldukça yanlış bir anlayışa dayanan bu nitelemenin ana teması, devrimin (ve İttihatçılı-

ğın) antidemokratik, yukarıdan aşağıya ve merkezileştirici eğilimlere sahip olduğu yolunda oldukça yuvarlak bir iddiadır. İttihatçı hareketin 1913 Babıali baskınından sonra iktidarı tekeline almış olduğu kuşku götürmez. Ama 1908'in kendisi, 1923'e dek sürecek olan burjuva devriminin her bir aşamasından daha demokratik nitelikler taşıyordu. Abdülhamid'in anayasayı yeniden yürürlüğe koyması karşısında, mevcut bütün etnik gruplardan oluşan büyük kalabalıklar "Hürriyet!" sloganıyla sokakları doldurmuştu. 1908'in Ağustos ve Eylül ayları, ta 1960'lı yıllara dek bir eşi daha görülmeyecek dev bir grev dalgasına sahne oluyordu. Madalyonun öteki yüzünü de hatırlamak gerekiyor: İttihat ve Terakki hükümetinin bu grev dalgasına tepki olarak sendikalaşma ve grev haklarını kıskıvrak bağlayan Tatil-i Eşgal Kanunu'nu çıkarması, Türkiye burjuvazisinin daha sonra işçi sınıfı hareketleri karşısındaki tavrı bakımından karakteristik hale gelecek bir dizi antidemokratik özelliği ilk kez ortaya koymuştur.

Jön Türk devriminin tamamlanmamış görevlerini, Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı sarsıntı bağlamında, altı yüzyıllık Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine modern bir burjuva cumhuriyeti kuran Kemalist devrim sonuçlandıracaktır. Bu devrim de, bir önceki gibi, daha demokratik biçimler altında başlıyordu: Padişah'ın iktidarına karşı, neredeyse klasik bir ikili iktidar durumu yaratan bir odak olarak kurulan Büyük Millet Meclisi'nin, doğmakta olan yeni devletin ülke çapındaki mücadeleleri merkezileştiren ve harekete meşruiyetini kazandıran başlıca araç olması önemsiz değildir. Ne var ki Meclis daha başından itibaren, Osmanlı'nın hâkim sınıflarının gayrimüslim unsurlarına (özellikle Rumlara ve Ermenilere) karşı, müslüman unsurlarının örgütlenmesinden başka bir şey değildi. Ülkenin geniş emekçi kitlelerini dışlarken, eski düzenin temsilcilerini (Kürt ağa ve şeyhlerini, öteki bölgelerin eşrafını ve toprak sahiplerini) yanına alıyordu. Üstelik, cumhuriyetin ilanından hemen sonra Mustafa Kemal'in önderliğindeki Cumhuriyet Halk Fırkası / Cumhuriyet Halk Partisi bütün politik hayatı tekeline alacak, meclis de bu süreçte tek parti rejiminin bir danışma organı haline gelecekti. Milli Mücadele'de baş müttefik olan Kürt unsuru, Şeyh Sait isyanından itibaren defalarca askeri yöntemlerle bastırılacak, giderek varlığı inkâr edilen bir toplumsal grup haline gelecekti. Nihayet işçi sınıfı, son derece baskıcı bir çalışma mevzuatının da yardımıyla susturulacaktı.

Bu güçlü ve baskıcı devleti doğuran nedenler iyi anlaşılmalıdır. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası "çok partili" dönemde yaşadığı askeri müdahaleleri, Osmanlı'nın kadim baskıcı geleneğinin yeni dönem tarafından miras alınmasına atfeden görüşler, cumhuriyetin ilk döneminde devletin bu niteliklere sahip olmasını da aynı temelde açıklıyorlar. Oysa asıl neden, Türkiye'nin hâkim sınıflarının kapitalizm öncesi bir çokuluslu imparatorluktan modern bir kapitalist ulus-devlete geçişinin sancılarında aranmalıdır. Yani cumhuriyetin baskıcı karakteri geçmiş bir çağın hayaletlerinden değil, yeni dönemin çelişkilerinden kaynaklanmıştır.

Her şeyden önce, Türkiye burjuvazisi, kapitalizmin geç geliştiği bütün ülkelerde olduğu gibi, emperyalist ülkelerin, ekonomik bakımdan kendisinden karşılaştırılamaz derecede daha güçlü burjuvazisinden kaynaklanan rekabete karşı ayakta kalmak zorundaydı. Dolayısıyla burjuvazinin, hem işçi sınıfını ve emekçileri bastırarak kendi rekabet gücünü artıracak, hem de müdahaleci bir tarzda sermaye birikiminin koşullarını oluşturacak bir devlete ihtiyacı vardı.

Türkiye'de burjuva toplumuna geçişin doğrudan doğruya bu topraklara özgü yönleri de bu yapının ortaya çıkışında önemli bir rol oynuyordu. Bunların başında da bu topraklarda burjuvazinin bir sınıf olarak doğuşunun somut tarihsel koşulları geliyordu. 19. yüzyıl boyunca kapitalizm Osmanlı topraklarında yayılırken, yükselen ticaret burjuvazisinin esas güçlü unsurları, kapitalist Batı ile çok daha kolay ilişkiye girebilen ve çok daha hızlı modernleşebilen etnik azınlıklar olmuştu. Ekonomik alanda Rum, Ermeni ve Levanten rakiplerinden çok daha zayıf olan Türk hâkim sınıfları ise politik alanda onlardan daha güçlüydü; dolayısıyla hem İttihat ve Terakki'nin, hem de Kemalist devrimin sert ve baskıcı yöntemlerine ihtiyacı vardı. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Türk ile Rum'u, Ermeni ile Kürt'ü kanlı katliamlarda karşı karşıya getiren işte bu olmuştur. Yani Ermeni sorunu ve Milli Mücadele sırasında Türkler ile Anadolu Rumları arasında yaşanan bütün katliamlar, Türkiye'de burjuva devriminin gelişiminin ve bir Türk burjuvazisinin doğuşunun aldığı biçimlerdir. Bir kez bu mücadele politik olarak başarıya ulaşıp cumhuriyet kurulduğunda ise, Türk hâkim sınıfları Kürt etnik kimliğini de yadsımaya kadar giden bir baskı rejimi kurmaya yönelmiştir.

Yine bu ülkenin tarihsel gelişmesine özgü bir başka unsur, Türki-

ye'nin 1917 Ekim devriminin komşusu olmasıdır. Bu çığır açıcı devrimin, Bolşevik önderliğin izlediği politikaların da etkisiyle Doğu halkları üzerinde yarattığı çekim gücü, Türkiye'de işçi sınıfının nesnel güçsüzlüğüne ve genç komünist hareketin zayıflığına rağmen, sovyet sisteminin Anadolu'ya bulaşmasını ciddi bir olasılık haline getiriyordu. Kemalist hareket Milli Mücadele'den başlayarak İkinci Dünya Savaşı'na kadar, bir yandan Sovyetlerden aldığı destek ile öte yandan kendi solundan gelişebilecek inisiyatiflerin tehdidi arasında hassas bir denge kurmaya çalıştı. Ama her durumda, kuzeydeki güçlü komşudan duyulan korku, Türkiye hâkim sınıflarının işçi haklarına ve sosyalist hareketlere yaklaşımına damgasını vuracaktı.

Kısacası, genç cumhuriyet Osmanlı'dan birçok yöntemi öğrenmiş olabilir, ama bu yöntemleri doğuş halindeki Türk burjuvazisinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanmıştır. Yani güçlü ve baskıcı devletin doğuşunu ve bürokrasinin iktidar bloku içindeki gücünü açıklayan, geleneğin ataleti değil, Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinin özgül dinamikleridir. Başka bir biçimde söylenirse, sol liberalizmin yükselişinden bu yana Osmanlı ile cumhuriyet arasında olduğu iddia edilen süreklilik gerçekte mevcut değildir. Tam tersine, yeni cumhuriyetin kuruluşu modern Türkiye'nin tarihi açısından gerçek bir kopuşa işaret eder. Demokratik olmayan bir burjuva devrimi karakteri taşıyan 1919-23 politik devrimi tamamlanır tamamlanmaz, Kemalist önderlik kapitalizmin gelişmesinin önünü açmak amacıyla Osmanlı'dan kalmış kurumlara saldırmıştır. 1920'li ve 30'lu yılları kavrayan bu toplumsal devrimde, üç alan öne çıkar.

Medeni hukuk, ticaret ve borçlar hukuku, aile ve miras hukuku alanlarında hukukun kapsamlı biçimde baştan aşağı yeniden biçimlendirilmesi, kapitalist ekonominin ve burjuva toplumunun önünün açılması bakımından, ceza hukuku ve benzeri alanlardaki değişimden çok daha belirleyicidir. Bu baş döndürücü değişimde merkezi unsur modern burjuva özel mülkiyetinin ihlâl edilmesi tehlikesini ortadan kaldıran güvencelerdir. On dokuzuncu yüzyılda üzerinde onca mücadele verilen, Osmanlı'nın "müsadere" kurumu aracılığıyla sürekli örselenen bu kilit önemdeki toplumsal yapı, Kemalist devrimle birlikte nihayet güvence altına alınmış olmaktaydı.

İdeolojik/kültürel alandaki değişim de sarsıcı etkiler yaratır nitelikteydi. Eğitimin laikleşmesi ve birliği, Hilafetin ilgası ve devletin

din üzerinde hâkimiyetine dayanan bir tür laikliğin kabulü, bağımsız dini örgütlenmelere vurulan darbe, kadının yasalar karşısındaki eşitliğinin tanınması, bütün bunlar Türkiye'yi, daha doğrusu kentsel toplumu (kıra daha sonra döneceğiz) İslam-Doğu kültür alanından koparak Batılı bir hayat tarzına doğru sürüklemekle kapitalizm öncesi biçimlerin çözülmesinde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı'da İslam devlet katında ve toplum içinde en önemli meşrulaştırıcı öğe olduğundan, bu gelişme sadece ideolojik/kültürel alanda değil, devlet düzeyinde de eski rejime vurulmuş büyük bir darbedir.

Nihayet, belki de en önemlisi, ticarete dayalı bir sermaye birikiminden sınai sermaye birikimine geçiş, Türkiye'de 1930'lu yılların Büyük Depresyonu sırasında devletin inisiyatifiyle sağlanmıştır. Bu, eşitsiz ve bileşik gelişme yasasının iki değişik anlamda çarpıcı bir örneğidir. Bir yandan devlet kapitalizmi, kapitalizmin ileri derecede gelişmiş olduğu ülkelerde uzun bir tarihsel olgunlaşma sürecinin ürünü iken, Türkiye söz konusu olduğunda kapitalizmin gelişmesinin önkoşulu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu da, modernizasyon teorisinin temel dogmalarının tam tersine, bütün ülkelerin kapitalizme geçişte doğrusal bir gelişme çizgisini izlemesi gerekmediğini açıkça ortaya koymaktadır. Öte yandan, geri kapitalist ülke, aynı zamanda, oldukça dikkatli bir tarzda uygulanan beş yıllık planlar temelinde, ileri ülkelerde (örneğin Hollanda ve Fransa'da) İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkacak olan bir düzenleme tarzını ilk benimseyen ülke olmuştur. Hatırlatmaya bile gerek yok ki bu, Kemalist Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı dönemine kadar Sovyetler Birliği ile sürdürdüğü huzursuz fakat yakın ilişkilerin etkisi altında ortaya çıkan bir gelişmedir.

Madalyonun öteki yüzünde, Kemalist önderliğin sermayenin ilkel biçimleriyle ve kapitalizm öncesi hâkim sınıflarla uzlaşması yatar: yani ülkenin batısında büyük toprak sahipleri ve eşraf, Kürt bölgelerinde ise aşiret beyleri ve şeyhler. Yoksul köylülük ile kentlerin yeni doğmakta olan işçi sınıfına en ufak bir güven duymayan Kemalist önderliğin, bu eski hâkim sınıflara dayanmaktan başka bir alternatifi kalmıyordu. Buna karşılık bu sınıflar da topraklarını Rum ve Ermenilere kaptırma korkusuyla Milli Mücadele'yi savunuyorlar, böylece cumhuriyetin de gönülsüz destekçisi haline geliyorlardı. Türkiye'nin modern tarihinde bir toprak devriminin yaşanmamış ol-

masının temel nedeni budur; yüzyılın geri kalan bölümü boyunca kent ile kır arasında muazzam bir eşitsiz gelişme yaşanmasına yol açacak olan da yine budur. Bunun ekonomik düzeydeki sonucu sanayi ile tarım arasında büyük bir üretkenlik farkıdır; bu fark, toprak sahiplerinin gücüyle birleşince (genellikle sanayileşmenin önemli bir kaynağı olan) tarımdan sanayie artığın aktarılmasının önünde ciddi bir tahdit olmuştur. Toplumsal, kültürel ve ideolojik düzeylerde, kırlık alan, kentsel toplumu kavrayan sıçramalı değişime bu yüzden ayak uyduramamış, Türkiye burjuvazisinin modernist projesinin uzağında kalmıştır. Nihayet politik düzeyde bu, burjuvazinin en modern dilimlerinin (farklı aşamalarda sanayi ve finans dilimleri) toplum üzerinde sağlam bir hegemonya kurmalarını engellemiştir. Bir dizi merkezkaç politik hareket, büyük kırsal kitlelerin modernist cumhuriyet devletine karşı soğukluğundan yararlanma olanağını bu sayede bulmuştur. Türkiye burjuvazisinin doğuştan gelen bu zaafları yüzyılın ilerleyen aşamalarında sınıf mücadelesinde yeniden ve yeniden burjuvazinin ayağına dolanacaktır.

Sanayi Burjuvazisinin Yükselişi (1945-60)

Yukarıda da belirtildiği gibi, Türkiye'de sanayi kapitalizmine geçiş devletin kurduğu işletmeler sayesinde gerçekleşmiştir. Burjuvazinin kendisi, bazı istisnalar dışında, 50'li yılların ortalarına dek esas olarak ticaret, bankacılık ve sigorta, taşımacılık ve tarımda faal olmaya devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın zorluk ve kıtlıkları içinde palazlanan bu burjuva dilimlerinin temsilcileridir ki 1946'da CHP'den koparak Demokrat Parti'yi kurmuş ve 1950'de iktidarı ele almışlardır. DP'nin doğuşu, bir bakıma, CHP'nin bölünmesi olarak nitelenmelidir; bu ise, artık kendini daha güçlü ve güvenli hisseden ve köylü kitlelerini peşine takan burjuvazinin, iktidar bloku içinde bürokrasinin çeyrek yüzyıllık vesayetini kırması anlamına gelir.

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen döneme damgasını vuran, Marshall Planı ve Avrupa'nın yeniden inşası dolayısıyla Türkiye'nin tarım ve madencilik ürünlerine talebin yükselmesiydi. Bu, hem burjuvazinin ticari ve tarımsal dilimlerinin, hem de piyasaya dönük tarıma geçmekte olan daha geniş köylü kitlelerinin çıkarlarına uygun bir durumdu. DP'nin ekonomik politikasını belirleyen de bu kitle taba-

nının çıkarları oldu: Türkiye'nin dünya ekonomisiyle ilişkilerinde liberalizm ve içeride tarıma öncelik. Ne var ki Avrupa tarımının toparlanması ve Türkiye ekonomisinin yapısal zaafları sonucunda ekonomi 50'li yılların ortasında ciddi bir dış ödemeler krizine düşecek, bu da 1958 yılındaki devalüasyon ve istikrar programı ile sonuçlanacaktı. İşte bu döviz yokluğu sayesinde neredeyse kendiliğinden biçimde korunmuş iç pazar ortamında Türkiye burjuvazisi ilk kez yaygın biçimde sanayie yönelecekti. Yani genellikle devlet koruması altında gerçekleştiği varsayılan "ithal ikamesi", burada kendiliğinden gerçekleşiyordu.

1950'li yılların ikinci yarısı, burjuvazinin yeni yükselen sınai kanadının ihtiyaçları ile DP'nin temsil ettiği burjuva dilimlerinin programı arasında artan bir gerilime sahne oluyordu. Hâkim sınıfların daha geri dilimlerinin hegemonyasındaki kırsal çoğunluğun karşısında, sanayi burjuvazisinin çevresinde ağır ağır bürokrasinin, aydınların ve üniversite öğrencilerinin başını çektiği bir kentsel ittifak oluşmaya başladı. Her ne kadar CHP'nin oyları 1957 seçimlerinde %40'a yükselmiş olsa da, kentsel ittifak hâlâ azınlıktaydı. 1960 başının toplumsal çalkantıları, silahlı kuvvetler içinde oluşmuş bir cuntanın (Milli Birlik Komitesi) 27 Mayıs'ta iktidara el koymasını olanaklı kılan yolu açacaktı.

27 Mayıs darbesi Türkiye'nin politik hayatına 1961 Anayasası ve 1963 çalışma yasalarında simgeleşen bir yeni rejimi miras bırakacaktır. Anayasa demokratik haklar ve özgürlükleri ve bu arada işçi haklarını daha önce görülmemiş ölçüde genişletiyor, ama aynı zamanda gelecekte DP türü politik hareketlerin kırsal çoğunluğa dayanarak yeniden iktidarı ellerine geçirmeleri ihtimaline karşı, iki meclisli bir parlamento, Anayasa Mahkemesi ve en önemlisi de Milli Güvenlik Kurulu gibi düzenlemelerle tedbir alıyordu. Böylece burjuvazinin en gelişkin kanadı, yani sanayi burjuvazisi, modernist cumhuriyete karşı mesafesini koruyan köylü çoğunluk karşısında bürokrasiyle yeniden ittifak arayışına girmişti. Yani çok partili dönemin ilk askeri müdahalesi, burjuvazinin kendi içindeki bir mücadelenin ürünüydü.

27 Mayıs darbesinin tarihsel önemi, politik ve hukuki üstyapının, esas olarak tarıma ve ticarete dayanan bir sermaye birikim sürecinden sınai sermaye birikimine geçişin ihtiyaçlarına uygun hale

getirilmesinde yatar. Özel olarak, 1930'lu yılların devletçi sanayileşme atılımının temel kurumlarından biri olan planlamanın yeniden tesisi ve liberal dış ticaret rejiminin yerini korumacılığın alışı, 50'li yıllarda kendiliğinden bir süreç olarak başlamış olan iç pazara dönük sanayileşmeye devlet desteğini sistematik hale getiriyor ve güvence altına alıyordu. Tabii, 30'lu yıllardan farklı olarak, bu kez iç pazara dönük sanayileşmenin merkezindeki aktör, devlet değil özel sermayeydi.

İktidardaki Sanayi Burjuvazisine Karşı İşçi Sınıfı Mücadelesinin Yükselişi (1960-80)

Korumacılığın ve sanayie devlet desteğinin yerleşmesi sonucunda dayanıklı tüketim malları üretimi Türkiye'de sermaye birikiminin motoru haline geliyordu. Sanayi burjuvazisi, 1961 Anayasası'nın güvenceleri sayesinde hâkim sınıfların yönetici gücü olarak konumunu sağlamlaştırmıştı. Üstelik, ülkenin ekonomik hayatındaki ağırlığı sayesinde, DP geleneğinin devamı niteliğindeki Adalet Partisi'nde de önderlik sanayi burjuvazisine yakın kadroların eline geçmişti. Hâkim sınıflar için bir asr-ı saadet açılıyor gibiydi.

Düzenin huzurunu ve sükûnetini bozan, 1908'den beri sanki uzun bir uykuya yatmış olan işçi sınıfının tarih sahnesine çıkması oldu. Elbette bu kısa yazı çerçevesinde 1960-80 döneminde sınıf mücadelesinin yükselişi ayrıntısıyla ele alınamaz. Bazı ana noktalara değinmekle yetinelim. 1961 yılında bazı sendikacılar tarafından kurulan Türkiye İşçi Partisi, kısa bir süre sonra farklı kuşaklardan sosyalistleri ve ilerici Kürtleri saflarına kazanıyordu. 1965'te Türkiye tarihinde ilk kez sosyalist bir partinin 15 temsilcisi parlamentoya giriyordu. Bu andan itibaren TİP birkaç yıl boyunca Türkiye politikasının temel belirleyici güçlerinden biri olacaktı. Başta metal sektöründe olmak üzere bir dizi işletmede patlak veren bir grev dalgası sonucunda, 1967 yılında Türk-İş'ten kopan bazı sendikalar DİSK'i kuruyordu. Kendisi ciddi bir sınıf militanlığının ürünü olan DİSK yeni grevlerin ve mücadelelerin önünü açıyor, bu gelişmeler işçi sınıfına yükselen ücretler ve iş güvencesinin bir biçimi olarak yüklü kıdem tazminatları gibi kazanımlar getiriyordu. Sınıf hareketinin bu yükselişi önce öğrenci hareketinde, ardından da köylülüğün safların-

da ciddi bir canlanmaya yol açtı. Bütün bunlara, Kürt bölgesinde, iki savaş arasından bu yana ilk kez bir kıpırtının işareti olan "Doğu Mitingleri" eşlik ediyordu. Kısacası, 1960'lı yılların sonuna gelindiğinde, bütün toplum bir hareketlenme içindeydi. Bu, 20. yüzyıl tarihinde (Kürt isyanları dışında) ezilen sınıf ve katmanların mücadelesine hiç alışkın olmayan Türkiye hâkim sınıflarını ciddi bir şekilde telaşa düşürecek bir durumdu.

Bu yeni gelişme ironik bir duruma yol açtı: 60'lı yılların başında sanayi burjuvazisinin önderliğindeki bir koalisyonun oluşturmuş olduğu politik ve hukuki çerçeve, şimdi emekçi sınıfların, öğrencilerin ve Kürtlerin bu mücadeleciliği sonucunda, sanayi burjuvazisinin kendisine çevrilmiş bir silah haline gelmişti. Burjuvazinin içinde bu duruma karşı geliştirilen eğilimlerden biri, TİP'in toplumsal mücadeleyi daha da fazla kendi bağrında toplamasını engellemek amacıyla, devletin kurucusu CHP'yi yeni bir makyajla bir "sosyal demokrat" parti haline getirmek oldu. CHP, TİP'in etkisizleştirilmesiyle görevlendirilirken, sendikal alanda Türk-İş'e fiili bir tekel sağlayarak DİSK'i ortadan kaldırma girişimi, CHP'nin sessiz onayıyla, AP hükümetinin hazırladığı bir yasayla geldi. İşçi sınıfının buna tepkisi, sadece DİSK'in değil, Türk-İş'in üyelerinin de katıldığı eylemlerde, 15-16 Haziran 1970 günlerinde on binlerle sokaklara çıkarak yeni yasayı protesto etmek oldu. 15-16 Haziran, yasanın geçmesini engelledi, ama aynı zamanda hâkim sınıfların işçi mücadelesinin bu ürkütücü düzeyine sıkıyönetimle cevap vermesine yol açtı. Sıkıyönetim, 12 Mart 1971 müdahalesinin önsözü olacaktı.

12 Mart, aldığı biçimler bakımından, hem yeni yeni oluşmakta olan silahlı devrimci harekete bir tepki, hem de bir cuntalar savaşı görünümü sunar. Ama özünde, işçi sınıfının ve geniş kitlelerin mücadelesinin yükselişine karşı hâkim sınıfların rejimin sınırlarını daraltma, sınıf mücadelesi sonucunda 1961 Anayasası'nın amaçlanmış olanın tersine bir sonuç vermesinden kaynaklanan ironiyi giderme yönünde başarısız kalmış bir girişimdir. Her ne kadar ücretleri ve tarımsal destek fiyatlarını geçici olarak düşürmüş, sola sert bir taarruzu örgütlemiş ve anayasanın bazı demokratik hükümlerini budamış olsa da, 12 Mart rejimi son tahlilde başarısız kalmıştır, çünkü yükselişi tersine çevirememiştir. İki yılda dört hükümet kurmak zorunda kalan askeri rejim, sonunda düzenli bir ricat uygulamak zorunda

kalınca, kitle hareketi yeniden patlamış ve (zaten iç bölünmelerden dolayı zayıflamış olan TİP'in askeri rejim tarafından kapatılmış olduğu bir ortamda) CHP'yi yeni sözde sosyal demokrat kimliğiyle iktidara getirmiştir. Bu dönemde, 60'lı yılların mücadeleci güçlerinden köylülük geri çekilmiş, buna karşılık kamu çalışanları, hekimler, mühendisler, mimarlar, eczacılar, vb. kentsel katmanlar, sendika gibi çalışan dernekleri ya da meslek örgütleri aracılığıyla, işçi sınıfıyla ittifak içinde geniş mücadele cephesine katılmıştır. Aslında, 12 Mart rejimi kendisini izleyecek olan 12 Eylül rejiminin beceriksiz bir genel provası olarak görülmelidir. Hegel'in sözü bir kez daha doğrulanmış olmaktadır. Bir tarihsel olay burada da iki kez gerçekleşmiştir. Ama bu kez, birincisi komedi, ikincisi trajedi olmuştur!

1970'li yıllar 60'lı yıllardan daha çalkantılı geçecektir. Bu çalkantıların arka planını, 1974-75 daralmasıyla başlayan dünya kapitalizminin krizi ile bağlantılı biçimde 1977 yılında patlak veren ekonomik kriz oluşturuyordu. Türkiye ekonomisinin bu krizinin temelinde iç pazara dönük sermaye birikiminin çelişkileri yatıyordu. Hemen hemen bütünüyle iç pazara dönük bir sanayi kesiminin yüksek bir korumacılık temelinde sermaye birikiminin ana ekseni olduğu bir ekonomide, üretim birimlerinin ölçeği ve kullandığı teknoloji iç pazarın büyüklüğü tarafından belirlenen tahditlere tabidir. Göreli olarak küçük ölçekler ve standartlaşmış teknoloji kullanımı, emek üretkenliğinin artışına sınırlar getirir. Korumacılık olmasa bu üretim birimlerinin dünyadaki rakipleriyle rekabet etmesi mümkün değildir. Böylece ekonomi, geleneksel tarım ve madencilik ürünlerinin ihracatı (ve turizm ve ülke dışında çalışan işçilerin yolladığı döviz gibi sınırlı etkisi olacak kalemler) dışında yeni döviz kazandırıcı faaliyetler yaratamaz. Bu yüzden, arı bir ithal ikamesi modeli, her ülkenin büyüklüğüne, doğal kaynaklarına, coğrafi konumuna, vb. bağlı olarak değişen süreler sonunda, sınırlarına ulaşır. Türkiye söz konusu olduğunda, sermaye birikiminin bu tarz gelişmesinin sınırlarına iki önemli faktör katkıda bulunmuştur. Türkiye'de kapitalizmin tarihsel kuruluşunun sonucu olarak ortaya çıkan tarımın ekonomik bakımdan zayıflığı ve çeşitli faktörler (işçi sınıfının kazanımları, jeostratejik konum, vb.) dolayısıyla yabancı yatırım sermayesinin Türkiye ile karşılaştırılabilecek öteki ülkelere göre çok daha düşük seviyede yatırım yapmış olması. İşte, önceleri "ihracata dayalı kal-

kınma", daha sonra ise "küreselleşme" olarak anılan yeni strateji, burjuvazi tarafından sermaye birikiminin bu çelişkileri dolayısıyla benimsenmiştir.

Bu bağlamda, işçi sınıfının 1965-77 arasında ücret düzeyleri, kıdem tazminatı ve her şeyden önemlisi DİSK'te cisimleşen örgütlülük düzeyi bakımından elde etmiş olduğu kazanım, yeni sermaye birikim stratejisi önünde bir engel olarak yükseliyordu. Yüksek ücretlerin 60'lı ve 70'li yılların ithal ikameci sermaye birikimi için pazar yaratma bakımından burjuvazinin lehine olduğu yolundaki oldukça yaygın iddia aslında yanlıştır. Burada bu sorunun teorik bir temelde ele alınması mümkün değil. Ama olayların somut ampirik tarzda incelenmesi dahi, 1960-80 döneminde işçi sınıfı ne kazanım elde ettiyse, bunları, hem burjuvazinin, hem de devletin gösterdiği kararlı direnci aşarak elde ettiğini gösteriyor. Deyim yerindeyse, bu dönemdeki bütün kazanımlar "aslanın ağzından" mücadeleyle koparılmıştır. Bunlar, kapitalist sistemin ya da burjuvazinin çıkarlarıyla uyuşsaydı, durum hiç kuşkusuz çok farklı olurdu. Öyleyse, genellikle söylendiği gibi, sermaye açısından bakıldığında, ithal ikamesi döneminde ücretlerin bir maliyet unsuru olmanın yanı sıra bir talep unsuru olduğu, oysa "ihracata dayalı kalkınma" stratejisi benimsendiği andan itibaren talep unsuru olarak önemini yitirdiği doğru değildir. İki dönem arasındaki fark, ücretlerin bir talep unsuru olmasıyla değil, kapitalist rekabetin yasalarıyla ilgilidir. İthal ikamesi döneminde yüksek gümrük duvarları ve başka önlemlerle uluslararası rekabetten korunmuş olan Türkiye burjuvazisi, "ihracata dayalı kalkınma" ile birlikte dünya piyasalarında, bir yandan kendinden çok daha gelişkin, çok daha büyük ölçekte üretim yapan, uluslararası pazarlama bakımından çok daha büyük olanaklara sahip emperyalist sermaye ile, bir yandan da askeri diktatörlükler altında örgütsüz, düşük ücretlerle çok uzun saatler çalışan bir işçi sınıfını sömüren başka ülkelerin sermayesiyle rekabet etmek zorunda kalmıştır. İşte ücretler ve haklar bunun içindir ki "ihracata dayalı kalkınma" döneminde, burjuvazi açısından ithal ikameci denilen dönemden daha büyük bir engel oluşturmaktadır.

12 Eylül'ün koşullarının örtülü bir iç savaş dönemi tarafından hazırlandığı, o dönemi yaşamamış genç kuşaklar tarafından dahi bilinmiyor. Burada vurgulanması gereken iki nokta vardır. Birincisi, faşist

hareket tarafından bütün 70'li yıllar boyunca sola ve işçi hareketine karşı verilen mücadele, 12 Eylül ile birlikte askeri cunta tarafından üstlenildiği içindir ki faşist hareket sistem açısından bir dönem boyunca gereksiz hale gelmiştir. Hareketin kendisinin hapiste, fikirlerinin ise iktidarda olduğu şeklindeki saptama bu durumu mükemmelen ifade ediyor. Yani 12 Eylül ile birlikte, hâkim sınıfların yükselen sınıf mücadelesini bastırma yöntemleri değişmiştir. İkincisi, yükselen sınıf mücadelesi karşısında burjuvazinin siyasal olarak, biri sözde sosyal demokratlaşmış CHP, öteki ise Milliyetçi Cephe etrafında iki kampa bölünmüş olması, burjuvazinin parlamenter güçlerini tam bir felç durumuna sokmuştu. 12 Eylül darbesi, burjuvazinin işçi sınıfına ve emekçilere karşı birleşik cephesini TSK'nın silahlı gücüyle tesis etmiştir.

Finans Kapitalin Yükselişi ve Neoliberalizm Dönemi (1980'den Günümüze)

12 Eylül darbesiyle kurulan askeri rejimin temel hedefi, işçi sınıfının sınıf mücadeleci örgütlülüğünü ve sosyalist hareketi ezmek ve işçi sınıfını geride kalan iki onyıl boyunca zorlu mücadelelerle elde etmiş olduğu kazanımlardan yoksun bırakmaktı. Kendisinden kısa süre önce, 24 Ocak 1980 tedbirleriyle temeli atılmış olan, kapitalist dünya pazarıyla derinden bütünleşmeyi hedefleyen neoliberal yönelişle birlikte, 12 Eylül'ün tarihsel anlamı, Türkiye ekonomisini ve politik ve hukuki üstyapıyı sermaye birikiminin bu yeni patikası için hazır hale getirmekti. Bu yeni yönelişin önkoşulu, yukarıda anlatılan nedenlerle, kapitalizmin iki ana sınıfı arasındaki güç dengesini burjuvazinin lehine radikal biçimde yeniden kurmaktı. Askeri diktatörlüğün başarılı biçimde gerçekleştirdiği misyon bu olmuştur.

12 Eylül'ün sicili saydamdır. Aynen 12 Mart'ın başbakanı Nihat Erim'in "sosyal uyanış ekonomik gelişmeyi geçti" sözüyle o müdahalenin amacını anlatması gibi, 12 Eylül cuntasının başı Kenan Evren de, daha darbenin ilk günlerinde bir şef garsonun genelkurmay başkanından daha yüksek ücret alıyor olmasından şikâyet ederek darbenin ardındaki dinamiği ortaya koymuştur. İşçi sınıfının kazanımlarını ortadan kaldırmak için DİSK'e hücum edilmiş, yöneticileri yıllarca hapiste tutulmuş, konfederasyonun 90'lı yılların başına

kadar çalışmasına izin verilmemiştir. Yüz binlerce sendikacı ve solcu göz altında işkence görmüş, on binlercesi uzun hapis cezalarına çarptırılmış, binlercesi en temel hakları için defalarca açlık grevlerine gitmek zorunda kalmış, yüzlercesi içeride ya da dışarıda katledilmiş, onlarca insan idam edilmiştir. 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'nın tanımış olduğu demokratik hak ve özgürlükleri geri almış, yeni çalışma yasaları işçi sınıfının mücadelesini kıskıvrak bağlamayı hedef edinmiştir.

Ortaya çıkan sonuçlar da aynı derecede berraktır. 1980'li yıllar boyunca ücretler, grev ve toplu sözleşme haklarının tanındığı yıl olan 1963 düzeyine düşmüş ve uzun süre o düzeyde kalmıştır. Yeni çalışma yasalarında, 15-16 Haziran olaylarına yol açan yasanın getirdiği kısıtlamalardan daha da sert hükümlere yer verilmiştir. Toplu sözleşmelerde bağıtlanabilecek kıdem tazminatlarına bir tavan konulmuştur. 1970'li yıllarda DİSK öncülüğünde bütün toplumsal hareketin mücadelesi ile kapatılan Devlet Güvenlik Mahkemeleri yeniden tesis edilmiştir. Her şey, sanki askeri yönetim, 1970'li yıllarda işçi sınıfının kazanmış olduğu kısmi zaferlerin (15-16 Haziran, kıdem tazminatı, DGM, vb.) intikamını alıyormuş gibi gelişmiştir. 12 Eylül'ün yükselen işçi sınıfı mücadelesine karşı gelişmiş niteliğini bu üç önlemden daha açıkça ortaya koyabilecek hiçbir şey bulunamaz.

Türkiye'de askeri müdahalelerin sıklığının, ordunun siyasal hayata müdahalesinin sürekliliğinin yorumlanabilmesi açısından en önemli unsur burjuvazinin askeri yönetime karşı tavrıdır. Burada da durum saydamdır. Bütün işveren örgütleri, burjuvazinin bütün aydınları, sözcüleri, ideologları, hatta rejimin ilk döneminde bizzat kendileri iktidardan edilmiş, faaliyetleri durdurulmuş burjuva partileri dahi, hem içeride aldığı tedbirler bakımından, hem de Avrupa'dan yavaş yavaş yükselen eleştiriler karşısında desteklemişlerdir askeri rejimi. Vehbi Koç'un, askeri yönetimi DİSK'e ve öteki "yıkıcı unsurlara" karşı kışkırtmayı hedefleyen mektubu yeterince ünlenmiştir. Anayasa ve çalışma yasaları geçtikten sonra, TİSK'in o günkü başkanı Halit Narin'in sarf ettiği sözler ise 12 Eylül'ün sınıfsal karakterini sayfalarca tahlilden daha iyi vermektedir: "Bugüne kadar hep işçiler güldü; şimdi sıra bizde."

12 Eylül'ü izleyen dönem, aynen 27 Mayıs sonrasının sanayi burjuvazisinin iktidara yükselmesine tanık olduğu gibi, yeni bir ser-

maye diliminin, finans kapitalin ekonomik, toplumsal ve politik iktidarını pekiştirmesine sahne oldu. 1960'lı ve 70'li yıllarda başlayan, ama olgun biçimine ancak 1980'li yıllarda kavuşan bir süreç içinde, sanayi burjuvazisinin tekelci katmanı, kendini, klasik Marksist anlamda (yani para sermaye ile üretken sermayenin iç içe geçmesi ve kaynaşması, sermayenin her türlü işlevini birden üstlenen yeni dev grupların ortaya çıkması anlamında) finans kapitale dönüştürmeyi başarmıştır. Burjuvazinin bu yeni yönetici katmanının benimsediği karakteristik kurumsal biçim holding şirketidir. Holdingler, imalat sanayiinin çok farklı dallarından bankacılık ve sigortacılığa, inşaat ve taahhüt şirketlerinden perakende ve dış ticarete kadar uzanan faaliyetleriyle ve dev boyutlarıyla ekonomiye hâkim olmuşlar, spordan kültür hayatına, medyadan üniversitelere toplumsal hayatın hemen hemen bütün hücrelerine sızmışlardır. Bu açıdan, 1960-80 döneminde Türkiye burjuvazisinin hâkim dilimi olan arı anlamda sanayi burjuvazisi bugün ikinci plana düşmüştür. Artık burjuvazinin en önemli örgütü, İstanbul Sanayi Odası (İSO) ve Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ya da Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) değil, bütün toplumun gayet iyi bildiği gibi, 70'li yılların sonundan itibaren hükümetlerin politik tercihlerinde en önemli rolü oynamaya başlayan TÜSİAD'dır.

12 Eylül'ü izleyen iki onyıl, yeni sermaye birikim stratejisinin adım adım uygulamaya konulmasına tanık oldu. Türkiye uluslararası burjuvazinin dünya çapında tedricen benimsediği neoliberal yönelişi erken bir aşamada, henüz "küreselleşme" retoriği arş-ı âlâyı sarmadan önce uygulamaya sokmuştu. Pinochet Şilisi gibi birtakım deney tahtaları dışında, neoliberalizm ilk büyük atılımını, Thatcher'la birlikte 1979'dan itibaren İngiltere'de ve Reagan'la birlikte 1981'den itibaren Amerika'da yapıyordu. Özal'ın 24 Ocak 1980 kararlarının bu iki yılın arasına yerleşmiş olması sembolik bir anlamla yüklüdür. Ne var ki bu erken girişe rağmen Türkiye burjuvazisi, kendisine rakip durumda olan yarı-sanayileşmiş, emperyalizme bağımlı kapitalist ülkelerin önemli bir bölümüne göre neoliberal programın gereklerini yerine getirmede belirli bir gecikme yaşayacaktır. Bilindiği gibi neoliberal program dört temel ayak üzerinde yükselir: kuralsızlaştırma/deregülasyon yoluyla devletin piyasanın işleyişi üzerinde sermaye birikiminin mantığına ters düşen müdahalelerinin azaltılması;

üretim alanında devlet faaliyetini asgariye indirme amacıyla özelleştirme; sosyal hizmetlerin (sağlık, eğitim, emeklilik, konut, vb.) işçi sınıfı ve emekçilerin direnme gücünü artırmasını engellemek için bunların ticarileştirilmesi ya da özelleştirilmesi; nihayet esnekleştirme ve sendikasızlaştırma. Bunlardan birincisi konusunda Türkiye burjuvazisi 80'li yıllarda, 1989 konvertibilite kararıyla doruğuna ulaşan hızlı adımlar atmayı başarmıştır. Ne var ki, başka şeylerin yanı sıra, tarımsal sübvansiyonun ciddi biçimde kısıtlanması ancak şimdilerde, yani 21. yüzyılın başında, "doğrudan gelir desteği" ile uygulamaya geçirilmektedir. Özelleştirme programı ancak 1995'ten sonra hızlanmıştır, ama birçok alanda (en başta Türk Telekom, THY, Tekel, POAŞ hariç petro-kimya sanayii olmak üzere) amaçlara hâlâ tam olarak ulaşılamamıştır. Sağlık ve eğitim gibi alanlarda burjuvazi hem devlet harcamalarını büyük ölçüde kısarak, hem de kamu kesimine paralel bir özel sektörün gelişmesinin önünü açarak belirli başarılar elde etmiştir. Ama SSK'ya vurulan bütün darbelere rağmen, emeklilik alanında istenen sonuca henüz ulaşılamamış, özellikle de "bireysel emeklilik" olarak anılan program sağlam temellere kavuşturulamamıştır. Nihayet, sendikasızlaştırma, hem özelleştirmeler, hem de işyeri düzeyinde uygulanan yalın üretim teknikleri sayesinde hızlandırılmakla birlikte, bir dizi işçi kazanımının, işgücü piyasasının bütünüyle esnekleşmesini sağlayacak tarzda yasalardan ayıklanması hedefi ancak 2003 yılında gerçekleştirilebilmiştir.

Burjuvazinin, 1980'li yıllarda askeri yönetim ve onu izleyen neredeyse tek partili ANAP dönemlerinde programın uygulanmasında kendi açısından sağladığı başarıya karşılık, 90'lı yıllarda sürekli olarak tökezlemesinin elbette çok önemli nedenleri vardır. Bu yazı çerçevesinde son yirmi yılın karmaşık politik tarihinin bütün unsurlarını ele almak mümkün değil, ama neoliberal programın daha hızlı ve pürüzsüz tarzda uygulanmasının önünde engel olarak yükselen üç ana faktöre (önem sırasından bağımsız biçimde) kısaca değinmek gereklidir.

Birincisi, 1980'li yılların sonundan itibaren yeniden canlanan sınıf mücadelesi, hiç olmazsa 1995'e kadar burjuvazinin neoliberal önlemleri uygulamaya koymasının önünde ciddi bir engel olarak yükselmiştir. 1980'li yılların başlarındaki ağır baskının travması altında uzun bir süre boyunca durgun kalan işçi hareketi, 80'li yılların

sonunda güçlü bir yükseliş göstermiştir. 1989 Bahar Eylemlerinde sokağa çıkan yaklaşık bir milyon işçi, 12 Eylül'ün kitle hareketlerine getirdiği kısıtlama ve engelleri çiğneyerek, mücadelenin her koşul altında kendine uygun bir mecra yaratabileceğini kanıtlamıştır. 1990-91 Zonguldak grev ve yürüyüşü, başarıya ulaşmasa dahi, işçi hareketinin politize olmasına yol açmış ("Çankaya'nın şişmanı, işçilerin düşmanı"), kendinden sonraki bir dizi başarılı eylemin de (Paşabahçe, Erdemir, vb.) esin kaynağı olmuştur. Kamu çalışanlarının bütün 90'lı yıllar boyunca verdiği mücadele, ciddi sınırlarına rağmen, proletaryanın bu dönemdeki en mücadeleci örgütü olan KESK'i doğurmuştur. İşçi hareketindeki bu yükseliş, 1991 seçimlerinin sonucunu etkileyerek, 1995'te Çiller hükümetini sarsarak ve daha sonra Çiller'in bir azınlık hükümeti kurmasını olanaksız kılarak, burjuvazinin neoliberal programını rahatça ve pürüzsüz biçimde uygulamaya koymasını önlemiştir. Bu yükseliş, 90'lı yılların ikinci yarısında, özellikle Susurluk vesilesiyle bir dizi sendika, meslek örgütü (TMMOB, TTB, TEB, vb.) ve sol partinin bir araya gelmesiyle, 70'li yıllardaki mücadele cephesini andıran bir yapılanmanın önkoşullarını yaratmış ve daha sonra Emek Platformu'nun kurulmasını olanaklı kılmış olsa da, 90'lı yılların ikinci yarısı mücadeleler açısından (24 Temmuz 1999 eylemi gibi istisnalar dışında) çok sönük geçmiştir. Burada 12 Eylül'ün DİSK'e ve sola vurduğu darbenin bu hareketlerde bir ideolojik ve politik çözülmeye yol açmış olmasının, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının solda yarattığı krizle birleşmesi temel etken olarak düşünülmelidir. Bu nedenlerden dolayı, işçi sınıfında ve öteki emekçi ve çalışan kitlelerde defalarca ortaya çıkan canlanma, kendine sendikal ya da politik alanlarda örgütsel bir çıkış bulamadığı için her defasında saman alevi gibi sönmüştür. Oysa Türkiye bu dönemde en az üç defa, büyük emekçi kitlelerinin gözünde bütün sistemin sorgulandığı, devletin kendisinin hedef alındığı dönüm noktalarından geçmiştir: 1996-97 Susurluk olayı, 1999 depremi ve 2001 ekonomik krizi. Ama sendikal hareket de sol da, kitlelerde doğan büyük öfkeyi yükselen bir mücadeleye kanalize edecek cüreti ve mecali kendinde bulamamıştır.

Bu dönemin burjuvazinin hareket alanını kısıtlayan bir ikinci gelişmesi elbette Kürt sorunu ve savaştır. Ekonomik düzeyde bunun anlamı, savaşın ekonominin ve devletin kaynaklarını devasa boyut-

larda yutması olmuştur: Bugün bütün resmi açıklamalarda on beş yıllık savaşın maliyeti en az 200 milyar dolar düzeyinde verilmektedir. Yani Türkiye'nin toplam kamu borcundan fazla! Politik düzeyde, Kürt sorunu 1984'ten 1999'a bütün bir döneme damgasını vurmuş, ardı ardına gelen hükümetlerin enerjisini tüketmiş, iktidarları hızla yıpratmış, giderek hükümetlerin ömrünü kısaltmış, siyasal partileri başarısızlığa iterek (birazdan değinilecek başka faktörlerin yanı sıra) burjuvazinin partilerinin sürekli daha küçük parçalara bölünmesine yol açmıştır. Bugün Türkiye'de en az iki sözde liberal sağ parti, dört sözde sosyal demokrat parti, üç faşist parti mevcuttur. Burjuvazinin ana akımlarından, bütünlüğünü uzun süre koruyabilen meşruiyetçi İslamcı akım da ikiye bölünmüştür. Yani burjuvazinin politik güçleri aşırı bir bölünme, hatta atomizasyon içindedir. Bu atomizasyonun ürünü olan koalisyon hükümetleri, tutarsız programları ve iç çelişkileriyle, neoliberal programı hızlı biçimde uygulama yeteneğinden yoksun kalmıştır. (AKP hükümetinin ise bir tek parti hükümeti olmakla birlikte, kendi içinde Milli Görüş ile alternatifleri arasında bir koalisyon niteliğini taşıdığı gerçeği, 1 Mart tezkere oylamasında en çarpıcı ifadesini bulmuştur.)

Burjuvazinin güçleri politik düzeyde genel olarak bölünmüştür, ama bu bölünmenin toplumsal düzeye kadar indiği, gerçek bir çatlak ya da kırılma halini aldığı bir boyutu da vardır: burjuvazinin laik-Batıcı kanadı ile İslamcı kanadı arasındaki bölünme. Bu konu son dönemde son derece hassas bir hal aldığı için daha baştan iki noktanın birbirinden dikkatli biçimde ayrıştırılması gerekiyor: Toplumun büyük kesimlerinin laiklik/İslamcılık ayrımı konusundaki tercihleri arasındaki farklılık ile burjuvazinin iki büyük diliminin ekonomik ve politik tercihleri arasındaki çatışma, aradaki bütün ince bağlara rağmen, farklı karakterde ayrışmalardır. Toplumun büyük bölümü için, laik/İslamcı tartışması bir hayat tarzı tartışmasıdır: Kadınların toplumsal statüsü, eğitimin niteliği, hangi kültürel akımlara öncelik verileceği, günlük hayatta insani ilişkiler ve bir dizi başka konu, bu tartışmada temel anlaşmazlık noktalarıdır. Bu tartışma son tahlilde bir uygarlık seçimi üzerinedir. Buna karşılık, burjuvazinin laik-Batıcı kanadı ile İslamcı kanadı ve bunların politik temsilcileri arasında süregiden tartışma, esas olarak ekonomik ve politik tercihlerle ilgilidir. Laik-Batıcı büyük burjuvazi, emperyalist Batı ile ekonomik

bütünleşmeyi hedefleyen, buna uygun olarak da uluslararası alanda Batı'yla (ABD ve Avrupa Birliği ile) ittifaka dayanan bir yönelişi sürdürmeyi savunurken, İslamcı kanat (en azından son dönemde köşeye sıkıştırılana kadar) İslam dünyasına yönelik bir ekonomik bütünleşmeye ve uluslararası politikada bir İslami devletler ittifakına dayanan bir dış politika geliştirme peşindedir. Elbette, bu farklı tercihlerin temelinde de, iki kanadın devlet desteği, pazar, kredi, vb. alanlardaki mücadelesi yatmaktadır. Hâkimiyeti elinde bulunduran ve buna dayanarak bütün bu alanlarda büyük avantajlara sahip olan laik-Batıcı sermaye kanadı iken, İslamcı kanadın karakteri hareketin ilk ortaya çıktığı 1970'li yıllardan bugüne değişmiştir. Bugün sadece laik-Batıcı kanatta değil, İslamcı kanatta da yönetici güç finans kapitaldir. Burjuvazinin bu iki kanadı, kitleler içindeki farklılıkları da kullanarak, işçi ve emekçi sınıfların farklı bölümlerini bu bölünmede yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Ama bu, mücadelenin özünde finans kapitalin iki kanadı arasında bir mücadele olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.

1990'lı yılların ilk yarısında İslamcı hareket göz kamaştırıcı bir hızla yükselirken laik-Batıcı kanadın temsilciliğini üstlenmiş politik partilerin birbirleriyle düşmanlaşacak kadar bölünmüş olması, Türkiye'de laik-Batıcı burjuva çizgisinin en güvenilir gücü olan TSK'yı bir kez daha harekete geçirdi. 28 Şubat 1997 tarihli MGK kararları, askeri kanadın önerileri yerine getirilmediği takdirde "yaptırım" uygulama tehdidi içerdiği için, kelimenin sözlük anlamında bile bir "muhtıra"ydı. Muhtırayı izleyen aylarda da, TSK'nın doğrudan ve "silahsız kuvvetler" aracılığıyla uyguladığı basınç, Refahyol hükümetinin normal demokratik prosedürün bütünüyle dışında, askeri basınç altında düşürülmesine yol açacaktı. Basıncın bir aşamada yakın bir darbe tehdidine dönüştüğü, o dönemin çeşitli politik aktörlerinin açıklamalarıyla az çok kesinlik kazanmış bulunuyor. Öyleyse 28 Şubat, ordunun kırk yıl içinde politik hayata dördüncü müdahalesi olarak tescil edilmelidir.

Bir kez daha, burjuvazinin ve müttefiklerinin, son derece incelikli biçimde hazırlanmış olan bu son askeri operasyona karşı nasıl bir tavır aldığına bakmak yararlı olacaktır. Bu kez, burjuvazinin örgütlerinin ve politik temsilcilerinin silahlı kuvvetlere verdiği desteğe ilişkin kanıt göstermek bile gereksiz görünüyor. Çünkü 28 Şubat'ın

temel taktiği zaten "silahsız kuvvetler"in seferber edilmesine dayanıyordu. Bu "silahsız kuvvetler"in en önemli temsilcilerinden "Sivil İnisiyatif" içinde burjuvazinin en yaygın olarak örgütlenmiş olan iki kuruluşu (TİSK ve TOBB) yer alıyordu. TÜSİAD ise daha düşük profilli bir yaklaşım sergiledi, ama silahlı kuvvetlerin bütün demokratik kurallara aykırı biçimde hükümet düşürme faaliyetine girişmesine hiçbir an karşı çıkmadı. Aynı şey, burjuvazinin politik temsilcileri için de geçerlidir. İki örnek verelim. Son seçimlerde siyasal hayattan silinmeden önce AB taraftarlığının prim yapacağı hesabıyla "liberal demokrat" rolüne soyunmuş olan Mesut Yılmaz, 1997'de 28 Şubat'ın kendisine sunduğu başbakanlığı şevkle yürüttü. "Sosyal demokrat" Deniz Baykal ise ordunun bir demokratik baskı grubu gibi hareket ettiği türünden orijinal katkılarla 28 Şubat'ın en ateşli savunucuları arasında yer aldı.

Kısacası 28 Şubat, burjuvazinin iki kanadı arasındaki çatışmayı, Türkiye'nin Batı ile bütünleşmesini arzu eden laik-Batıcı kanat lehine çözmek üzere yapılmış bir askeri müdahaledir. Aynı zamanda, burjuvazinin laik-Batıcı/İslamcı kanatlar arasında ve daha öteye bölünmüşlüğünün yarattığı olumsuz ortamda uygulanmaya sokulamayan neoliberal önlemlerin derhal uygulamaya konulması için de çaba göstermiştir. 2000 IMF programı da, bütün büyük işçi grevlerinin "erteleme" adıyla yasaklanması da bu çabanın ürünüdür.

28 Şubat'tan 2001 Krizine

Türkiye 21. yüzyıla cumhuriyet tarihinin savaş dönemleri dışındaki en büyük ekonomik kriziyle girdi. Bu krize burjuvazinin tepkisi, siyasal hayata askeri müdahaleyi yeniden gündeme getirdi. Kasım 2000'de ve Şubat 2001'de yaşanan iki mali çöküntünün ardından, hâkim sınıfların içinden çok tanıdık bir formül yükseldi: "teknokratlar hükümeti" temelinde bir "ara rejim". Temmuz 2001'de Türkiye üçüncü kez bir mali çöküşün eşiğine geldi, "teknokratlar hükümeti" formülü de bir kez daha politik gündemi kapladı. Bu formülü savunanlar arasında, büyük sermaye sözcülerinden kendini solda kabul eden askeri yönetim taraftarlarına, oradan da gidişat normalken liberalizm savunuculuğu yapmayı hobi olarak benimseyen ideologlara kadar uzanan geniş bir yelpaze vardı.

Yeni dönemde işaret fişeği Kasım krizinden sonra İstanbul Ticaret Odası başkanı Mehmet Yıldırım'dan geldi. Yıldırım'a göre MGK hükümete şöyle demeliydi: "Arkadaşım beceremediniz. Siz şöyle parlamentoda durun. Biz bu işi bilen 15-20 bakan belirleyelim." Eğer Yıldırım'ın önerisi kabul edilecek olsa, partiler bir kenara itilecek, meclis bütünüyle süs haline gelecekti. Yıldırım'ın bu konuda yalnız olmadığını anlamak için çok beklemek gerekmedi. Şubat 2001 mali çöküntüsünden sonra, büyük sermayenin nabzını tutan yazarlar, bu eğilimin yayılmakta olduğunu açıkladılar. 21 Şubat çöküntüsünden altı gün sonra Hasan Cemal *Milliyet* gazetesinde şöyle yazdı: "...kışlaya dönüp bakma alışkanlığı uç veriyor. Bu eğilimler yeni değil. Ancak kara çarşamba sonrası yoğunlaşma var. Devlet ve toplumun güç odaklarında, örneğin büyük iş çevrelerinde, *kapalı kapılar arkasında* mevcut siyaset sınıfından umudunu kesmiş olanların sesi şu günlerde çok yüksek çıkıyor." (Vurgu bizim.) Hasan Cemal bu yazıyı, Ertuğrul Özkök'ün, Koç grubunun Nakkaştepe'deki merkezinde düzenlenen toplantıyı açıkladığı 27 Şubat günü yazdı. "Kapalı kapılar arkasında" derken de muhtemelen o toplantıyı kastetti. Bilindiği gibi, o toplantıya Koç ailesinin yanı sıra, Sabancı ailesi, Karamehmet, TÜSİAD, TİSK ve İSO başkanları ve birkaç mümtaz şahsiyet daha katılmıştı. Bu gruplara belli ki TÜSİAD dahi artık dar geliyor. Hasan Cemal kısa süre sonra bir yazısında uyarıyı tekrarladı: "...iş dünyasının doruklarında, kapalı kapılar arkasında siyaset kurumuyla ilgili arayışların hız kazandığı görülüyor. Siyaset kurumunun kendini yenileyebilmesi için bir hareket nasıl yaratılır; bunun için hangi yollarla kamuoyu oluşturulur sorularının konuşulduğu dikkat çekiyor. TÜSİAD'ın üzerinde yeni kulüpler yaratmaya dönük bazı çabalarda bu arayışın izlerini görmek de mümkündür." (Böylece Nakkaştepe toplantısındaki "süper kulüp" tartışmasıyla askeri müdahale tartışmasının iç içe geçmiş olduğu kesinleşmiş oldu.)

Hasan Cemal, bu işin içinde olan bir işadamına anlaşılan neden parlamenter yolları denemeyi düşünmediklerini, örneğin bir parti kurmadıklarını sormuş. Cevap, parti kurmanın "zor ve çok pahalı" olduğu yolunda. Hasan Cemal bir de "devletin ve toplumun güç odakları"ndan söz ediyordu. Gözlerin kışlaya dönmesi söz konusu olduğuna göre "devletin... güç odakları" diye askerlerden söz etmiş olamaz. Bunların kim olduğunu da yine *Milliyet*'te yayımlanan bir

başka haber ortaya koyacaktı. Bu haberde, üst düzey ekonomi bürokratlarının hemen kara çarşamba ertesinde yaptıkları bir toplantı anlatılıyordu. "...ekonomide sivillerin çözüm önerilerinin ve krize yaklaşımlarının yetersiz ... olduğu yolunda görüş birliğine varıldı ... bürokratlar gelişmelerin ancak güçlü bir otoriteyle dengelenebileceği kanaatlerini ortaya koydular. Bu otoritenin de Genelkurmay olabileceği ... Bir grup bürokrat ise asker, bürokrat ve Köşk işbirliğiyle çözüm bulunabileceğini..."

Temmuz 2001'de Telekom çevresinde yaşanan kriz içinde "teknokratlar hükümeti" tartışmasını bu kez *Hürriyet* gazetesi yazarları Serdar Turgut ve Ertuğrul Özkök açacak ve konu günler boyunca, ta Türkiye ekonomisi, IMF başkan yardımcısı Stanley Fischer'ın ülkeyi ziyaret ederek suni bir moral pompalamasıyla çalkantıyı atlatana dek gündemde kalacaktı. (Serdar Turgut en son 2002 seçimleri öncesinde "ara dönem hükümeti"ni umutsuzca savunurken görülmüştür; ancak bu sefer gerekçesi ekonomik kriz değil, seçimin sonucunda AKP'nin iktidara geleceğinin belli olmasıydı.)

"İki Cephe" Efsanesi

Bu bölümün girişinde sol liberalizmin Türkiye tarihinin genel yorumunu, devlet ile toplum arasında bir karşıtlık temelinde yorumladığı, bu genel yorumda asker ile burjuvaziyi karşıt kamplara yerleştirerek ilkini baskı yanlısı antidemokratik bir güç, ikincisini ise demokrasi yanlısı olarak gösterdiğini belirtmiştik. Son yıllarda, AB üyeliği Türkiye'nin politik gündeminin ana maddelerinden biri haline geleli beri sol liberalizm bu klasik şema doğrultusunda, toplumda iki cephe oluşmuş olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre bir yanda AB ve demokrasi yanlısı bir cephe vardır ve burjuvazi bu cephenin unsurlarından biridir. Öte yanda ise AB karşıtı ve demokratikleşme karşıtı güçler vardır. TSK da MHP, İslamcı güçler ve sol milliyetçilerin yanı sıra bu cephenin en önemli unsurudur.

Bu "iki cephe" teorisi, gerçekte karşılığı olmayan bir kurgudur. Bu teori, Avrupa Birliği taraftarı ya da karşıtı olarak bir yelpazeye yerleştirdiği bir dizi gücün pozisyonlarını yanlış nitelemektedir. Bu yazının konusunun sınırları içinde teorinin bütün boyutlarını ele almamız mümkün değil. Ancak Türkiye kapitalizminin hâkim güçleri-

nin saflarında dahi bu türden bir "iki cephe" mevcut değildir. "İki cephe" teorisi ne TSK'nın, ne de burjuvazinin pozisyonunu doğru olarak yansıtmaktadır. TSK'dan başlarsak, sol liberaller bir kural olarak TSK'yı AB karşıtı olarak gösterirler. Oysa TSK, tarihsel olarak, en azından tam üyelik başvurusunun yapıldığı 1987'ye kadar, Türkiye'yi AB'ye ve öncüllerine (Ortak Pazar, AET, AT) yaklaştırmakta sürükleyici güç olmuştur. Aynı şekilde, bugün de jeostratejik ve jeopolitik nedenlerle AB üyeliğine taraftardır. Bunu sadece Genelkurmay'ın üst düzey sözcülerinin ağzından dönem dönem açıklamakla kalmaz TSK. 1997 Kasımı'nda kabul edilen ve bilindiği kadarıyla henüz bir değişikliğe uğramamış olan Milli Güvenlik Siyaset Belgesi'nde (eğer *Hürriyet* gazetesine sızdırılan ve yalanlanmayan versiyon doğru ise), AB üyeliği Türkiye'nin milli güvenliğinin bir güvencesi olarak açıkça ulaşılması gereken bir hedef olarak ilan edilmiştir.

TSK'nın, kendi ayrıcalıkları ve MGK dolayısıyla sahip olduğu birtakım yetkiler başta olmak üzere, bugünkü antidemokratik yapının bazı yönlerinin uyum süreci içinde budanmasına karşı mücadele verdiği tartışma götürmez bir olgudur. Zaten tartışma TSK'nın bütünsel bir demokratikleşmeye karşı olup olmadığı üzerine bir tartışma değildir. Bunda herhangi bir kuşku yoktur. Tartışma, TSK'nın bu tür uyum tedbirlerine karşı olmasının ardında bir bütün olarak AB üyeliğine karşı olmasının yatıp yatmadığı noktasındadır. TSK'nın karşı olduğu AB üyeliği değildir; liberallerin AB'ye giriş tarzının ters tepebileceğinden kaygılanmakta, daha kendi kontrolünde bir girişi mümkün kılmaya çalışmaktadır. TSK için sorun bütünüyle bir zamanlama sorunudur. Türkiye'nin AB üyeliği geri dönülmez bir nitelik kazanmadıkça, verilecek "tavizler"in ülkeyi güvenlik bakımından zor durumda bırakabileceğinden kaygılanmaktadır. Bu bakış açısına göre, bugün Kürt sorununda, Kıbrıs'ta, askeriyenin yetkilerinde AB'nin talepleri karşılanırsa ve Türkiye yarın AB şemsiyesinin yaratacağı güvenceden yoksun kalırsa, bu, sırasıyla Kürt hareketi, Yunanistan ve İslamcı hareket karşısında ağır güvenlik sorunları yaşanmasıyla sonuçlanabilir. Buradaki varsayım elbette Türkiye uyum konusunda ne kadar çaba gösterirse göstersin, AB'nin Türkiye'yi üyeliğe kabul etmeyebileceğidir. Bu varsayımın gerçekçi bir yanı olduğu, AB içinde Türkiye'yi üyeliğe kabul etme yanlısı olan güçlerin yanı sıra, ekonomik, politik, kültürel ve benzeri nedenlerle Türkiye'yi dışlamaya yat-

kın güçlerin de mevcut olduğu tartışma götürmez.

TSK'nın AB'ye ilişkin tavrı konusundaki bu zamanlama yorumunun doğruluğu, 2003 baharında TSK'nın AB üyeliğini savunduğunu bir kez daha açıklayan Genelkurmay ikinci başkanı Yaşar Büyükanıt'ın bir gazeteci ile görüşmesinde kelimesi kelimesine doğrulanıyor. Büyükanıt *Radikal* yazarı Murat Yetkin'e kuliste şunları söylüyor: "AB Türkiye'ye bir an önce müzakerelere başlayacağı tarihi vermeli. Müzakereye başlasın bile demiyorum. Müzakere tarihi vermeli. Bu reformların önünü açar, hızlandırır. AB'ye karşı olanların elini zayıflatır, yana olanların elini güçlendirir" (*Radikal*, 30 Mayıs 2003). Murat Yetkin, görüşmenin özetini şöyle yapıyor: "Özetle Türk askeri, 'getireceği güvenlik sıkıntılarının bilincinde olmama karşın AB üyeliğini zorunlu görüyorum. Yeter ki AB'nin beni kabul edeceğinden emin olayım,' diyor." Bu görüşmede konuşulanların bizim öteden beri yaptığımız zamanlama yorumuyla bire bir uyuştuğu açıktır.

Kısacası, TSK "iki cephe" teorisine sığmaz. TSK'yı AB karşıtı gibi görmek, Türkiye tarihini bir ordu/toplum çelişkisi temelinde okumaya çalışan sol liberal önyargılarla örtüşür, ama gerçeklerle değil.

"İki cephe" teorisinin öteki uçta, burjuvazi konusunda söyledikleri de yanlıştır. TSK söz konusu olduğunda yanlış, demokrasi konusunda değil AB meselesindeydi. Burada ise tersi doğrudur. Sol liberalizmin burjuvazinin AB taraftarlığı konusunda söyledikleri zaten kimse tarafından yadsınmıyor. Sorun, burjuvazinin demokratlığındadır. Bu yaklaşıma göre, AB taraftarları cephesi, burjuvazi de dahil olmak üzere, aynı zamanda bir demokrasi cephesidir. Yani "iki cephe" teorisi sadece AB karşıtlığını ve taraftarlığını karşı karşıya getirmez. Aynı zamanda, statükoculuk ile demokrasiyi de karşı karşıya getirir.

AB taraftarlığı ile demokratiklik arasında kurulan bu özdeşlik denklemi yanlıştır. Bu konuda sayısız ampirik olguya işaret edilebilir. En berrak kanıtlardan biri, Doğan grubunun, *Hürriyet*'in ve Ertuğrul Özkök'ün politik tavrıdır. Gayet iyi bilindiği gibi, bunlar Türkiye'nin AB üyeliğini bütünüyle desteklemektedir. Ama *Hürriyet* gazetesi, aynı zamanda, 28 Şubat'a sonuna dek destek olmuştur. Daha da ötede, Susurluk koruyucusudur: Korkut Eken'i savunan paşaların demeçlerini sistematik bir tarzda ve manşetten yayımlanıştır. TÜSİAD üyesi Ertuğrul Özkök, DSP'den kopan troyka henüz bölünmeden önce, AB yanlısı bu oluşumun Mehmet Ağar'ı da bünyesine alması

gerektiğini savunmuştur. Aynı Özkök, bir banka soygununda güvenlik görevlisinin, kaçmakta olan soyguncuların arkasından öldürmek üzere ateş etmesini, "Amerika'da polis böyle soyguncuları vurur" gerekçesiyle savunmuştur. AB yanlısı Aydın Doğan, MHP'nin AB'ye karşı soğuk tavrı ortadayken, 1999 seçimlerinden önce, hatta 2002 seçimlerine kadar MHP'ye hayırhah bir tavır takınabilmiştir. Bütün bunlar, Türkiye'nin büyük burjuvazisinin ortalama tavrıdır. TÜSİAD da dahil burjuvazi, demokratik hakları bugün AB'ye girebilmek için gerekli olduğu ölçüde bütünüyle araçsal bir biçimde savunmaktadır. Koşullar gerektirdiğinde, bütün bu retorik unutulabilmektedir ve gelecekte de unutulacaktır.

Bir ikinci çarpıcı örnek Kemal Derviş'tir. 2001 Nisanı'nda Dünya Bankası'ndan paraşütle Başbakan yardımcılığına inen Kemal Derviş'in büyük burjuvazinin programının bütün ana unsurlarını (devletin küçülmesi, ekonomiye siyasal müdahaleye son verilmesi, özelleştirme, ABD ile ittifak, AB üyeliği, vb.) savunduğu ve bu yüzden burjuvazinin büyük güvenine mazhar olduğu biliniyor. Sol liberalizm (geçmişte başka örneklerde de görüldüğü gibi), AB yanlısı ve ekonomik bakımdan neoliberal olduğu için Derviş'in demokratlığı konusunda da bir yanılsamayı beslemiştir. Derviş, bir teknisyen gibi davrandığı hükümet görevinden ayrıldıktan sonra, bu hayallere büyük darbe vuran açılımlar yapmıştır. 3 Kasım 2002 seçimlerinin öncesinde *Radikal* gazetesinde Neşe Düzel ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin özgün yapısı dolayısıyla TSK'nın siyasal hayat üzerindeki vesayetinin bir süre daha devam etmesi gerektiğini açıkça ifade etmiştir. Milletvekili olarak da TSK ile hükümet arasındaki ilişkilerin açık bir gerilime dönüştüğü 23 Nisan 2003'ten itibaren açıkça ordunun siyasal hayata müdahalesinden yana tavır almıştır. Haziran 2003'te yanında iki başka CHP milletvekili ile Brüksel'e giderek Avrupa Parlamentosu Sosyalist grubunun başkanı Hans Swoboda ile görüşmüş ve muhatabını ordunun AKP hükümetine karşı aldığı tavrın Türkiye'de laikliğin korunması bakımından olumlu olduğuna ikna etmeye çalışmıştır.

Burada söylenen, AB yanlısı bütün liberallerin demokrasiye bu kadar ikircikli, bu kadar araçsal tarzda yaklaştığı değil. Elbette liberaller arasında AB taraftarlığında olduğu gibi demokratlıkta da daha tutarlı olan aydınlar mevcut. Bu insanlar 28 Şubat'ı da destekleme-

diler, Kürt sorununa askeri çözümü de. Ama bizim burada tartıştığımız, bireylerin düşünce ve davranışları değildir. Bu toplumun hâkim sınıfının yönelişine damga vuran, onun ifadesi olacak kadar etkili olan temsilcilerinden söz ediyoruz. Zaten liberaller arasında 28 Şubat'ı desteklemeyen, Kürt sorununa barışçı bir çözüm için çaba gösteren, Kıbrıs'ın kendi kaderini tayin hakkını destekleyenler, kural olarak sol liberallerdir.

Burjuvazinin bir sınıf olarak demokrasi yanlısı olmasını engelleyen tahditlere son dönemde bir yenisi eklenmiştir. ABD'nin sürekli savaş stratejisi karşısında, büyük burjuvazinin temsilcilerinin neredeyse istisnasız olarak tamamı, Türkiye'nin ABD ile ittifak içinde hareket etmesini ve gerekiyorsa savaşmasını savunmuşlardır. Kemal Derviş daha başbakan yardımcısı konumundayken, Türkiye'nin ABD'ye savaşta destek vermemesinin "ahlaksızlık" olacağını ileri sürebilmiştir. TÜSİAD, hem Irak savaşı öncesinde, hem de 1 Mart tezkeresinin kabul edilmemesi ABD ile Türkiye arasında bir kriz yarattıktan sonra, açıkça savaş kışkırtıcılığı yapmıştır. Ertuğrul Özkök'ün ise TSK'nın Irak savaşına bulaşmasını en çok savunan yazar olduğunun bütün Türkiye farkındadır.

Savaş kışkırtıcılığının demokrasi sorunuyla ilişkisi ilk bakışta açık görünmeyebilir. Oysa, genel olarak militarizm, özel olarak da Türkiye'nin savaşa girmesinin savunulması, toplumun hayatında silahlı kuvvetlere çok daha ağırlıklı bir rolün tanınması anlamına gelir. Bu, tekil aktörlerin bilincinden bağımsız bir eğilimdir. Herhangi biri aynı anda hem savaş, hem demokrasi isteyebilir. Ama bütün Ortadoğu'nun ve İslam coğrafyasının uzun yıllar sürecek bir savaşlar silsilesinin sahnesi haline gelmekte olduğu bir tarihsel aşamada, Türkiye'nin baş aktör ABD ile birlikte bu savaşlarda yer almasına dayanan bir çizgiyi savunmak, kaçınılmaz olarak militarizmi güçlendirecek, demokrasi sorunlarının ikinci plana düşmesine yol açacak bir yaklaşımı benimsemek demektir. Sol liberalizmin popüler temsilcilerinden *Cumhuriyet* gazetesi yazarı Oral Çalışlar'ın şu satırları, bu eğilimin yarattığı çelişkileri berrak biçimde yansıtıyor:

"Tezkere" tartışmaları sırasında ABD askerlerinin Türkiye'de konuşlandırılmasını savunanların bir kesimi aynı zamanda bu ülkenin sivilleştirilmesinden yana olduklarını da söylüyorlardı. Daha doğrusu, Irak'ın işgalinden önce Türkiye'de askerin siyaset içine fazla girdiğini söyleyip, bu durumun

değişmesi gerektiğini söylcyenlerden bazıları ABD ile Irak'ın işgali sırasında işbirliği yapılmasından yana tutum aldılar... Şimdi ABD işgal birliklerine destek için Irak'a asker gönderilmesini savunanların bir kısmı yine kendisini sivil toplumcu diye tanımlayanlardan... Yüzlerce deneyle sabittir ki, işin içine askeri çözümler girdiği andan itibaren sivilleşme, demokratikleşme, insan hakları, özgürlükleri ikinci plana atılır. Silahın konuştuğu yerde, barışçı ve demokratik çözümler susar. İşin doğası bunu gerektirir (*Cumhuriyet*, 28 Temmuz 2003).

Bütün bunlardan çıkan sonuç açıktır. Burjuvazinin sınıf örgütleri de (TÜSİAD, TOBB, TİSK, vb.), ideologları da, stratejik bir anlamda TSK'nın karşısında konumlanmış değildir. TSK'nın yetki ve işlevlerini Türkiye'nin gelişmesi önünde bir engel olarak gördükleri doğru değildir. Sadece AB karşısında askeri bürokrasi ile burjuvazi arasında bir taktik yaklaşım farkı vardır. Burjuvazinin ekonomik çıkarlarını temsil eden ya da öne alan güçler ve ideologlar AB ile her ne pahasına olursa olsun bütünleşmenin sağlanması gerektiğinde ısrarlıdırlar. AB'nin talep ettiği reformları ısrarla desteklemeleri bundandır. Buna karşılık TSK ve ona yakın görüşleri savunanlar Türkiye devletinin askeri/güvenlik çıkarlarını ön plana almakta, ekonomik çıkarların korunabilmesi için bunların bir önkoşul olarak korunması gerektiğini savunmaktadırlar. Bu (ve bazı başka ikincil) farklılık(lar) dışında, burjuvazi TSK'yı bir güvence olarak görür. Profesör Yılmaz Esmer'in yaptığı ve Haziran 2003'te *Milliyet* gazetesinde yayımlanan bir anketin sonuçları, "etkili işadamlarının" orduyu kendisinin "örgütlü gücü ve güvencesi" olarak gördüğünü ortaya koymuştur (aktaran Orhan Bursalı, *Cumhuriyet*, 26 Haziran 2003). Türkiye' nin tarihinin ve bugününün anlaşılmasında burjuvazi ile bürokrasiyi karşı karşıya getiren teorik yaklaşımlar gerçek dünyanın olguları tarafından doğrulanmamaktadır.

Sonuç

28 Şubat askeri müdahalesi sırasında ve 2001 krizi ertesinde ortaya çıkan gelişmelerle birlikte, toplumsal pratik teorik ve ideolojik bir tartışmayı kesin biçimde çözmüş olmaktadır. En azından 1980 darbesinden itibaren yaygın biçimde savunulan sivil toplumcu tez, Türkiye'deki askeri müdahalelerin temelinde, Osmanlı'nın yönetim geleneklerini devralarak Kemalist bir kılık içinde yeniden üreten silah-

lı kuvvetlerin ideolojisinin esas etken olduğunu, bu müdahalelerin toplumun büyük kesimlerinin isteğine, hatta burjuvazinin tercihlerine aykırı olduğunu, onlara rağmen yapıldığını ileri sürüyor. Toplumsal pratik bu teze ağır bir darbe vurmuştur.

Bu yazıda sergilenen çerçeve, aslında 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül müdahalelerinin de burjuvazinin (en azından bazı kanatlarının) ihtiyaçları doğrultusunda gerçekleştirildiğini ve bu sınıf (ya da söz konusu kanatlar) tarafından desteklendiğini ortaya koymayı amaçlıyordu. Yine de bu ilk üç vakada askeri müdahale toplum içinde bu kadar açık, bu kadar cüretkâr biçimde savunulmuyordu; deyim yerindeyse, askeri yönetime açık davetiye çıkartılmıyordu. 1997'de 28 Şubat muhtırasında, destek kamusal ve açıktı, ama hiç olmazsa "silahsız kuvvetlere" çağrı çıkaran ordunun kendisi olmuştu. Dört yıl sonra, ekonomik kriz karşısında bu sıra da değişmiştir. "Teknokratlar hükümeti" ya da "ara rejim" çağrıları artık burjuvazinin sözcülerinin kendi inisiyatifiyle yapılıyor. Hatta ortada daha da çarpıcı bir durum vardır. Şubat 2001 mali çöküntüsü sonrası "ara rejim" çağrıları sıklaşınca, bahar aylarında MGK bir açıklama yaparak sorunların demokratik çerçeve içinde çözülmesi gerektiğini vurguladı. Yani askeri kanat "ara rejim" davetiyesini (elbette şimdilik) reddediyordu. Buna rağmen, Temmuz ayında üçüncü mali çöküntü ufukta görününce "sivil toplum" bir kez daha orduyu yönetime müdahale etmesi ve sorunları IMF paketi doğrultusunda çözmesi için göreve çağırıyordu.

Burada bir gerçeği çıplak biçimde görüyoruz. Türkiye burjuvazisi, cumhuriyetin ilk yıllarında olduğu gibi, bir kez daha, kendi zaaflarından doğan sorunların çözüme kavuşturulması için askeri yardıma çağırıyor. Öyleyse, AB konusunda ne düşünürsek düşünelim, Türkiye burjuvazisinin 20. yüzyıldan (ama Osmanlı'dan değil) devraldığı mirasın sahip çıkılacak herhangi bir yanı yok. Ancak işçi sınıfının, öteki emekçilerin ve ezilenlerin harekete geçmesiyledir ki, 21. yüzyılda bu lanetli mirasın reddedilmesi mümkün olacaktır.

Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi*

Galip L. Yalman

"Marx'ın, topluma egemen olan düşüncelerin 'doğruluğunun' ya da sınıfsal kökenlerinin araştırılmasından çok, bu düşüncelerin sınıfa dayalı iktidar ilişkilerinin kurulmasına nasıl yardımcı olduklarının sorgulanmasına, nasıl olup da doğru olarak kabul edildiklerinin incelenmesine, toplumsal grupların ya da kurumların stratejilerini nasıl aklın gereği olarak sunduklarının anlaşılmasına ve (kapitalist) toplumsal denetim mekanizmalarının kurulmasına nasıl yol açtıklarının gösterilmesine ağırlık verdiği söylenebilir."

McLennan 1996

FAŞİZMİN Avrupa'da yenilgiye uğramasının hemen ardından Aydınlanma geleneğinin önde gelen siyaset felsefecilerinden biri, iki savaş arasındaki dönemin modern siyasal düşüncenin gelişimi açısından en ürkütücü özelliğinin "yeni bir gücün, mitlere dayalı düşüncenin gücünün ortaya çıkması" olduğunu yazmıştı (Cassirer 1946: 3). Onu ürküten, *Devlet Efsanesi* adını taşıyan kitabının daha adından da anlaşılacağı gibi, devletin mitleştirilmesiydi. Yirminci yüzyılın son yirmi yılında ise tarihin bir cilvesi olarak bir başka eski mit öne çıkacaktı: Kerim devletin yerini alacak olan bu eski mit, otomatik olarak dengeye gelen piyasa mitiydi. Günümüzün deregülasyon ve liberalizasyon furyası nedeniyle devlete, gerek toplumsal değişimi harekete geçirme, gerekse kapitalist gelişmenin olumsuz sonuçlarını önleme aracı olarak eskiden duyulan güven ortadan kalkmakta. Bu nedenle de, neoliberal saldırının Aydınlanma geleneğinin bir mirasını, devletin belirli bir amaca yönelik rasyonel bir araç olarak algılanması anlayışını hedef alması hiç de şaşırtıcı değil. Zira son otuz

* Simten Coşar tarafından çevrilmiştir.

yıldır hem sanayileşmiş kapitalist ülkeleri hem de azgelişmiş ekonomileri etkileyen uzun erimli iktisadi kriz nedeniyle, kalkınma ve refah sağlayıcı bir araç olarak devletin yapabileceklerinin sınırlılığı ortaya çıkmıştır. Ancak 1990'lardan itibaren giderek belirginleşen bir gerilimin de altını çizmek gerekir. Ekonomilerin uluslararasılaşmasında devletten beklenen "olumlu" rolle, Yeni Sağ'ın, devletin belirli bir amaca yönelik rasyonel bir araç olarak kullanımını reddi arasındaki gerilimdir bu.

Türkiye, çeşitli mit kurgularının yükseliş ve düşüş serüvenlerinin incelenmesi açısından ilginç bir örnek oluşturuyor. Bunun nedeni, sadece uzun yıllar devlet güdümlü bir iktisadi kalkınma deneyimi yaşamış bir ülke olması değil, aynı zamanda 1980'den itibaren, yapısal uyum politikaları olarak bilinen, acımasız iktisadi ve siyasal yeniden yapılanma deneyinin kobaylarından biri haline getirilmiş olmasıdır. Yapısal uyum savunucuları Türkiye deneyiminden yine de hayal kırıklığı duyarlar; bunu daha 1980'lerin sonunda, Anavatan hükümeti tek başına iktidardayken bile dile getirmişlerdir:

> Türkiye'de devlet ekonomiyi yönlendirici (*dirigiste*) özelliğini hâlâ büyük ölçüde korumaktadır. "Liberal" ve "piyasa-yönelimli" terimlerinin Türkiye'nin 1980'lerde gerçekleştirdiği reformlarla ilişkili olarak kullanılması oldukça yanıltıcıdır (Rodrik 1991).

Bu tür değerlendirmeler, söz konusu stratejiyi destekleyen aydınlar arasında belli bir rahatsızlık yaratacaktır. Çünkü bu aydınlar, 24 Ocak 1980 istikrar paketini salt iktisadi anlamda bir dönüm noktası olarak değil, ideolojik alanda da, liberal bireyci devlet kuramının öngördüğü "özerk bireyler"in oluşumunu sağlayacak bir dönüşüm sürecinin başlangıcı olarak görmektedirler (krş. Vergin 1985a). Gerçekten de yapısal uyum politikalarının Türkiye'deki başmimarı bir değerlendirmesinde, toplumda yaygın olan devlet kavramının bir mütasyona ("değişime") uğradığını, yapısal uyum politikalarının sonucu olarak "*dirigiste / devletçi*" anlayışın yerini, neoliberal tanımlara uygun bir devlet anlayışına bıraktığını ve bunun kendi iktidar döneminin bir başarısı olduğunu ilan etmekteydi.[1] Öte yandan, elde

1. Sekizinci cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Üçüncü İzmir İktisat Kongresi'ni Açış Konuşması, 4.6.1992.

edilen başarılara karşın, piyasa reformları sürecinin, devlet güdümlü ekonomik kalkınma ideolojisine koşullanmış Türk halkının zihniyet yapısında herhangi bir değişime yol açmadığına hayıflananlar da yok değildir (Akat 1994: 25).

Türkiye'nin tarihsel gelişme sürecini belirli bir perspektifle değerlendiren bir yaklaşım, yirminci yüzyılın son yirmi yılında Türk kamuoyunda *muhalif olmakla birlikte hegemonik* nitelikli de olan bir söylemin oluşmasına katkıda bulunarak mit kurgularının yeni biçimlerini yaratmıştır. Birbiriyle bağdaşmaz bir bileşim gibi görünse de bu söylem, bir yandan Türk devletinin kendine özgü gerçekliği anlayışını, diğer yandan da piyasayı bireysel seçim ve özgürlük alanı olarak yücelten neoliberal düşünceyi temel almaktaydı. Bu, devlet-merkezli bakış açısının, piyasa liberalizmini yeni kamusal uzlaşmanın merkezine oturtan bir anlayış doğrultusunda bir düşünsel yeniden yapılanmayı öngören bir devletçilik karşıtlığıyla meşrulaştırıldığı ölçüde muhalif bir tutum içerir gibi görünen ilginç bir bileşimdi gerçekten de. Söz konusu yaklaşımın hegemonik olması, Max Weber'in belirttiği gibi, kavramsal kategorilerin, kişilerin zihinlerinde bir anlama sahip olmasına bağlıydı. Bu da kavramsal kategorilerin kısmen fiilen yaşandığı, kısmen de normatif olarak, bireylerin eylemlerinde güçlü, belirleyici bir nedensel etkiye sahip olduğu ölçüde mümkündü (Weber 1947: 93).

Bu görelikçi yaklaşımın yapısal uyum sürecinde etkinlik kazanması dikkate değer bir konudur. Çünkü bu yaklaşım, hem ekonomik liberalleşme diye ifade edilen siyasal projeyi meşrulaştırma girişimlerini doğrudan etkilemiş, hem de bizatihi devleti yeniden yapılandırmaya yönelik ideolojik girişimin bir parçası olarak işlerlik kazanmıştır. Aynı zamanda Türkiye'deki temel çatışma ekseninin merkez-çevre çekişmesi biçiminde sürdüğü, bunun da sivil toplumun göreli zayıflığına işaret ettiği inancına bağlı olarak, yapısal uyum sürecinde yaşanan hayal kırıklıklarını da yansıtmaktadır.

Türkiye Devletinin Benzersizliği Tezinin Yöntemsel Açmazları

Bu muhalif olmakla birlikte hegemonik söylemin kökleri, Türkiye toplumsal formasyonunun, özellikle de devletinin, Cumhuriyet öncesi ve cumhuriyet dönemi evrelerinde kendine özgü niteliklerini,

kendisi de özel bir epistemolojik konumu gerektiren bir ontolojiye bağlı olarak açıklamaya yönelen güçlü eğilimde bulunabilir. Kuşkusuz, bu eğilimde olanların bir bölümü, bu yaklaşımın, tikel bir "bölge" ya da "kültürün" kavranışında "Oryantalist/Şarkiyatçı" yaklaşımı çağrıştırdığını kabul etmeyeceklerdir. Zira bu eğilim, tekil toplumlara özgü nitelikler kadar kalkınma sürecinin genel niteliklerine de ışık tutmayı mümkün kılacak bir yaklaşımı hedefleyen daha kapsamlı teorik tartışmaları da paralel biçimde gerçekleştirmeye çalışmıştır.[2] Ancak bu eğilim, kimi kurum ve/veya aygıtların Türkiye'de, Batılı kapitalist toplumlarda gözlemlendiği söylenen toplumsal pratiklerden farklı toplumsal ilişkilere yol açtıklarını öne sürdüğü ölçüde görelikçi bir açıklama biçimini doğurmuştur. Böylelikle, ister cumhuriyet öncesi, ister günümüzdeki biçiminde olsun, Türkiye devleti, liberal ve Marksist teorilere atfedilen, Avrupa-merkezci, birey ve toplumsal sınıf gibi kategorileri temel alan kavramsal çerçeveler bağlamında incelenmesi mümkün olmayan "aykırı [bir] örnek" (Kazancıgil 1994) olarak ele alınır (krş. Arıcanlı ve Thomas 1994; Buğra 1994).

Bu kuramcıların çoğu, toplumsal gerçekliğin doğasını araştırmayı reddeden ampirist metodolojiye ille de karşı çıkmamakla birlikte, onların bu tikelci yaklaşımları, Osmanlı-Türk devletini toplumsal formasyonun kurucu öznesi olarak tanımladığı ölçüde de, gerçekliğin doğasıyla ilgilenir gibi görünür (krş. Akat 1983). Ayrıca bu yaklaşımda devlet kurumları, iktidarın kaynağı olarak tanımlandıkları ve devlet fikrini cisimleştirdikleri ölçüde, asli bir özün ifadesiymiş gibi görünürler. Bu eklektik açıklamalar, Osmanlı-Türk devletini kendine ait bir mantığı ve çıkarları olan özerk bir yapı olarak ele almakla kalmayıp, devletin toplumdan ayrıştırılmış halini, oluşumunun yapısal bir özelliği haline getirir. Devlet, devlet seçkinleri olarak ifade edilen, kendi kendilerini belirleyen ve kendi özgül varlıklarının bilincine sahip olan öznelerle özdeşleştirilerek özgül kurum-

2. Bunun yakın geçmişteki örnekleri için bkz. Arıcanlı ve Thomas 1994; Buğra 1994; Keyder 1987; Sunar ve Sayarı 1986. Ancak, Türkiye toplumsal formasyonunun kendine özgü bir olgu olarak incelenmesi gerektiği görüşünün en belirgin savunucusunun bu tür çalışmaları benimsemediği anlaşılmaktadır (bkz. Mardin 1990: 150).

sal yapılarıyla tanımlanınca, kendi "rasyonalitesi"ne sahip bir (tür) "gerçeklik"miş gibi görünecektir. Buna şöyle bir önerme eşlik eder:

> Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal bölünmenin en belirgin çizgileri, sosyal sınıflar arasında... değildir. Bölünme ve çatışmanın çizgilerini tayin eden temel toplumsal grupları, merkez ve çevre olarak kavramsallaştırmak daha doğru olacakır. Burada merkez, Osmanlı devletinin işlemesini mümkün kılan meşruiyetin özünü temsil ettiği kadar, bu devletin bir arada tutmayı başardığı merkezi bürokratik aygıtı da temsil eder. (Mardin 1978)

Bu görüş, ister gerçekliğin bu yaklaşımı benimseyen yazarlarca (yanlış) sunumu, ister siyasal seçkinler ve/veya bürokratlar tarafından (yanlış) kavranması yoluyla olsun, bürokrasinin sadece devletin temelini oluşturduğunu iddia etmekle kalmaz; aynı zamanda gerek Marx'ın gerekse Hayek'in kuvvetle karşı çıkacakları bir fikri, yani bürokrasinin sivil toplumun maddi koşullarının ötesinde bir bilgiyle donatılmış olduğu fikrini de dayatır (krş. Heper 1991: 201; Küçükömer 1969: 87, 1994: 132). Bu ise Osmanlı-Türk bağlamında devlet kavramının, bireylerin bilinçlerine ve/veya gözlemcinin kavramsal araçlarına dışsal olan bir gerçekliği ifade etmesi, bu bağlamda nesnel bir anlama sahip olması demektir. Söz konusu devlet kuramcılarının çoğu ille de subjektivist epistemoloji yanlısı olmadıkları halde, bu yaklaşım, toplumsal gerçekliğin öznel anlamlarla sınırlı *kavramlarla belirlendiği* yolundaki yanlış kavrayışa mükemmel bir örnek teşkil eder.

Bu tür bir şeyleştirme ve/veya nesneleştirme, kurumsal ayrışma vurgusuyla birleştirildiğinde, Osmanlı-Türk devletini, kurumsal ayrışmanın olmadığı diğer İslami toplumlarda var olan, siyasal otoritenin doğası gereği siyasal iktidarın kaynağını oluşturmadığı devletlerden ayırmaktaydı (krş. Ayubi 1995: 5; Gellner 1994: 17; Kazancıgil 1994). Öte yandan Osmanlı devleti, merkantilist iktisadi gelişmenin ortaya çıkmasını engelleyen bir etken olarak algılandığından Avrupa'nın mutlakiyetçi devletlerinden de ayrı tutulmaktaydı (İnalcık 1969, 1994; Kazancıgil 1994; Küçükömer 1994: 49). İddia şöyleydi: Avrupa'nın mutlakiyetçi devletlerinin merkantilist politikalarının aksine, devletin gelirlerinin artırılması yoluyla büyütülen gücü, ulusal zenginliğin devletin gücü sayesinde artırılması sonucunu vermemişti. Bu durumun nedeni, özel sermaye birikimine olanak vere-

cek mekanizmaların eksikliği değildi. Çünkü bu mekanizmaların özellikle ticari ve finansal sermaye için var olduğu kabul ediliyordu. Neden olarak devlet seçkinlerinin, ülke ekonomisinin bütünsel ve sistematik bir şekilde düzenlenmesini sağlayacak bir "ulusal ekonomi" anlayışından uzak oldukları ileri sürülmekteydi (bkz. İnalcık 1969, 1994; İslamoğlu-İnan 1994). Dahası devletin kalkınma projelerine girişmesi de söz konusu olamazdı. Zira devlet, "geleneksel görüş" öyle gerektirdiği için, toplumsal asayiş ve nizamın sağlanması için mevcut toplumsal hiyerarşinin korunmasına öncelik vermek zorundaydı (İnalcık 1964; Mardin 1980). Aslında bu, devletin, üretici güçlerin gelişmesinde Avrupa'nın diğer Mutlakiyetçi devletleriyle aynı tarihsel rolü üstlenmediğini söylemenin diğer bir yoluydu (krş. Supple 1973). Bu durumda, "yönlendirici bir güç" olarak faaliyette bulunabilme ve/veya toplumun bütünü adına "organik" olarak plan yapabilme yetisi olarak anlaşılan "*dirijizm*"in bu devlet geleneğini tanımlamak bir yana, ona özgü bir özellik olmadığı da anlatılmaktaydı (krş. Dyson, 1980: 97; Hall 1984; Stepan 1978: 29).

Devletçilik Süreklilliğe mi İşaret Eder, Kopuşa mı?

Osmanlı-Türk devletinin benzersizliği yolundaki bu görüşün o döneme ilişkin doğruluğu ya da yanlışlığı bir yana, 20. yüzyıl boyunca merkantilizmle ilişkilendirilen her iki amaç da siyasal ve ekonomik gelişmelerin merkezinde yer aldığına göre, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e süreklilik tezi inandırıcılığını yitirmektedir. Cumhuriyet'in kuruluşunun hemen öncesinde toplanan 1923 İzmir İktisat Kongresi, ulusal ekonominin yaratılmasını yeni devletin temel stratejisi olarak benimsemişti. Bu kararın, var olduğu söylenen devlet geleneğinden kesin bir kopuşu simgelediği açıktı. Dahası 1929 Büyük Buhranı'nın ardından gündeme getirilen uyum stratejisi de neo-merkantilist bir kalkınma stratejisinin karakteristik özelliklerini taşımaktaydı.

Ne var ki ülkede kötüleşen iktisadi koşullarda (ki bu koşullar *sadece* dünya kapitalist sisteminde yaşanan çalkantılarla açıklanamaz) sanayileşmeyi başlatmaktaki kararlılık, toplum içindeki gücünden vazgeçmeye hiç niyetli olmayan modernleştirici bir bürokrasinin, tepeden inme yöntemlerle toplumu dönüştürme eğiliminin bir tezahürü olarak görülecekti (krş. Ahmad 1981; Barkey 1990: 50; Heper

1977). *Etatizm*, devletin ulusun refahını sağlamak için ekonomik faaliyetlere katılma görevini üstlenmesi olarak algılandığı için, kendisine ait "özsel amaçları" olan bir devlet geleneğinin devam etmekte olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilecekti (krş. Birtek 1985; Heper 1985: 67). Ancak meseleye böyle yaklaşılınca, mevcut toplumsal hiyerarşiyi sürdürmek amacıyla iktisadi faaliyetin gelişmesini engellediği söylenen devlet ile yeni bir toplumsal düzeni oluşturma çabasına girişerek mevcut toplumsal gerçekliğe meydan okuyan devlet arasındaki ayrım belirsizleşmektedir. Çünkü Weberyen bir perspektiften bakıldığında, her ikisi de kendileri için "ulvi" sayılan amaçlar doğrultusunda çaba göstermektedirler. Ayrıca, devlet geleneği yaklaşımını savunanlar açısından bir başka açmaz daha ortaya çıkmakta, devlet güdümlü sanayileşme, devletin kendine ait amaçlarını geliştirmesi ve/veya "geleneğin eski gücü"nü –diğer bir ifadeyle geleneksel olarak belirlenmiş toplumsal ve siyasal yapıları– pekiştirmesi için gerekli bir araca indirgendiği ölçüde Osmanlı Mutlakiyetçiliği ile Avrupa'nın Mutlakiyetçi Devletleri arasında mevcut olduğu iddia edilen niteliksel fark da ortadan kalkmaktadır. Göstermeye çalıştığımız bütün çelişkilerine karşın, süreklilik vurgusunun yapılmasının asıl nedeni, başat toplumsal çelişkinin, üreten ve artığa el koyan sınıflar arasında değil, artığa el koyan kesimlerin kendi aralarında olduğunu gösterme çabasıdır. Bu bağlamda devlet, rant yapmaya yönelik bir araca ve/veya bencil çıkarların elde edildiği bir alana indirgenmekte, toplumu oluşturan bireylerin toplumsal bir bağ kurabilecekleri, kolektif kimliğin olası bir odağı olarak algılanamamaktadır.

Devlet geleneğini Türkiye'deki ekonomi-politiğin açıklayıcı ilkesi olarak alanlar açısından *etatizm*, "bürokrat seçkinler"in statülerini ve çıkarlarını korumak amacıyla üretilmiş bir politikaya indirgenmektedir (krş. Birtek 1985: 409; Keyder 1979: 14, 1987: 108-9; Thornburg 1949: 195). *Etatizm*'in daha da düşmanca bir yorumu iktisadi kalkınmayı bir amaç olmaktan ziyade amaca yönelik bir araç, diğer bir ifadeyle devletin toplum ve/veya birey üzerindeki tahakkümünü sürdürmeye yönelik etkin bir strateji olarak görmektedir (İnsel 1990: 42, 47-8). Süreklilik tezinin asli unsuru olarak, aşağıdaki alıntıda görüldüğü gibi, devletle özdeşleştirilen bir bürokrasi ya da yönetici sınıf öne çıkarılmaktadır.

...bürokrasi, toplumsal sistemdeki konumunu muhafaza ederken sistemi dönüştürmeye teşebbüs etmesi mümkün bir sınıf olmaya devam etmiştir. (Keyder 1987: 48)

İlginç olan şudur ki, *etatist* deneyimi iktisadi gelişme sürecinde bir kopuş olarak tanımlama eğiliminde olanlar bile, bürokrasiyi bir "sınıf" olarak tanımlamaktan kaçınsalar da, irdelediğimiz yaklaşımın bazı temel unsurlarını paylaşmaktadırlar (bkz. Boratav 1974: 144, 1993; Kepenek 1984: 62). Bu tahlillerde, dünya ekonomisinde yaşanan krizin, merkez ve çevre ülkeler arasındaki bağıntıları zayıflattığı ölçüde azgelişmişlik kısır döngüsünü kırmak için fırsatlar yarattığı vurgulanmakla birlikte, koşulların kaynak dağıtım mekanizmaları üzerinde siyasi bir denetim kurulması için elverişli olduğu da belirtilmektedir (bkz. Birtek 1985; Boratav 1974: 162; Tezel 1975: 5). Diğer bir ifadeyle, özerkliğin ortaya çıkmasına katkıda bulunan etkenleri farklı açıklamakla birlikte, her iki perspektifte de, kalkınmacı devlete göreli bir özerklik atfedilmektedir (Boratav 1974: 162; Keyder 1979; Tezel 1975: 333). Ancak ilk perspektifte, kaynak dağıtım mekanizmaları üzerindeki siyasal denetim kapasitesinin olumsuz yönlerine dikkat çekilirken, ikinci perspektifte, devletin giderek çıkar gruplarınca ele geçirilmesine ağırlık verilmekte, el konulan artığın kullanılma biçimleri vurgulandığından, devlet özerkliğinin olumlu yönlerinin altı çizilmektedir (Boratav 1981, 1993; Kuruç 1987: 98, 1993b: 58; Tekeli ve İlkin 1982: 336; krş. Akat 1983; Keyder 1979). Ne var ki bu farklı değerlendirmelerin kesiştiği nokta, devlet ve (oluşum halindeki burjuvaziyle özdeşleştirildiği ölçüde) toplum arasındaki ilişkinin, yaratılan rantlar üzerindeki bir paylaşım mücadelesine indirgenmesidir.

Etatist deneyim iş âleminde güvensizlik yaratmakla eleştirilir. Zira modernleştirici seçkinlerin başlattığı "üstyapısal" reformlar çerçevesinde Batılı kapitalist ülkelerden uyarladıkları bir idari-hukuki sistemi yürürlüğe koymalarına rağmen uygulamada "hukukun üstünlüğü" ilkesine uymadıkları öne sürülür (bkz. Buğra 1994: 23; Köker 1990: 92; Thornburg 1949: 189). Ancak serbest piyasa yanlısı birçok kişinin kabul edeceği gibi,

Etatizm özel yatırımları kısıtlayıcı bir politika olmamış, aksine özel sektördeki sermaye birikimini kolaylaştırıcı bir politika olmuştur. (Yaşa 1963: 103)

Nitekim, *etatist* politikaların uygulanması sürecinde, özel sektör ile kamu sektörü arasındaki ilişkilerin hasmane olmaktan ziyade, birbirini tamamlayıcı nitelikte oldukları konusunda bir görüş birliği vardır (krş. Boratav 1988: 57; Buğra 1991; Kuruç 1993a: 225; Tezel 1975: 171; TOBB 1966). Üstelik yatırımların koordinasyonunda devlete "liderlik" rolü verecek bir stratejinin tercih edilmesi, *etatist* politikaları eleştirenlerin iddia ettiğinin aksine bir burjuva sınıfının doğuşunu yavaşlatma eğiliminden (Kerwin 1951) ziyade, özel birikim olanaklarının geliştirilmesi için gösterilen kararlılıktan kaynaklanmaktaydı (bkz. Kurdaş 1979: 4; Tekeli ve İlkin 1977: 217, 1982: 336). Ayrıca bu dönemde gerçek ücretlerin ve ücretlilerin ulusal gelirden aldıkları payın sürekli azalma eğilimi gösterdiği de unutulmamalıdır (Boratav 1988: 60).

Öte yandan *etatizm*, kriz koşullarında ulusal ekonominin kurulmasını hedefleyen bir gelişme stratejisi olarak kavrandığında, devletin kendisini ulvi bir varlık olarak koruma arzusunu yansıttığını ileri sürmek zorlaşacaktır. Konuya bu açıdan yaklaşılınca, ulusal ekonominin kurulması, çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmanın bir aracı olmakta, bu ise uygulamaları belirleyen devlet anlayışının, kökenleri Aydınlanma geleneğine uzanan pozitivist bir yaklaşımı yansıttığını ortaya çıkarmaktadır (krş. Keyder 1987: 54; Timur 1968: 96). Ancak *etatizm*'i bu bağlamda bir kalkınma stratejisi olarak görmenin yanı sıra, toplumu oluşturan bireylerin kalkınmanın gerçekleştirilmesi için gerekli görülen bir bilinç düzeyine ulaşmalarına bağlı olduğu görüşünün de varlığı dikkate alınınca daha farklı bir boyutta değerlendirmenin kaçınılmaz olduğu belirginleşmektedir. Devletçi iktisat politikalarının ilk uygulandığı yıllarda önemli sorumluluklar yüklenmiş olan Mustafa Şeref Bey'in devletçiliği tanımlama biçimi bu açıdan ilginç ipuçları sergiliyor:

> Memleket dahilindeki iktisadi menfaatler kendi kendine ve alabildiğine anarşik bir surette faaliyet ve harekette bulunmayacaklardır... Her fert, ferdi teşebbüste şuurla hareket edecek ve iktisadi faaliyette diğer ferdi menfaatleri kendisi tamamlayacak ve yine kendisi bir müteazzız küllün cüz'ü (organik bir bütünün bir unsuru) olduğunu kavrayacaktır. Hükümet devletçilik dendiği zaman bunu anlar ve bu gayeyi temin için müdahaleyi esas tutmuştur.[3]

3. Dönemin İktisat Vekili Mustafa Şeref'in TBMM'de yaptığı konuşma, 22.1.1930 (Kuruç 1987: 97'den alıntılanmıştır).

Antonio Gramsci'nin siyaset kuramına kazandırdığı bakış açısından değerlendirilecek olursa bu, devletçilik diye tanımlanan devlet-güdümlü ekonomik kalkınma stratejisinin, aynı zamanda yeni tarihsel blokun oluşumunda işlevsel olacak bir hegemonya projesi olarak tasarlandığı gerçeğini gözler önüne serer. Çünkü müteşebbislerin, Gramsci'nin kavramlarıyla ifade edecek olursak, *"ekonomik korporatif uğraklarını"* aşmaya ve organik bir bütünün parçası olduklarının bilinciyle davranmaya çağrılmaları, söz konusu "devlet seçkinleri"nin konuya yaklaşımlarını hiç kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır (bkz. Gramsci 1971: 181).

Ancak devlet-toplum ilişkilerine sıfır-toplamlı yaklaşımları nedeniyledir ki ne liberal-bireyci ne de devletçi-kurumsalcı perspektifler bunu bir hegemonya sorunsalı çerçevesinde algılamazlar. Çünkü hem iktisadi anlamda egemen olan sınıf ile siyasal erki elinde bulunduranlar arasındaki çekişmeyi toplumsal değişimin temel dinamiği olarak görürler. Hem de bir toplumsal kesimin dar ekonomik çıkarlarının ötesinde hareket edebileceği fikrine yatkın değildirler. Weberyen meşruiyet sorunsalının ötesine geçilemediğinden, böyle bir tarihsel blok kurma girişimi, söz konusu toplumdaki girişimcilerin toplumsal meşruiyetine ve/veya toplumsal statüsüne tehdit olarak algılanacaktır. Bu nedenle, Gramsci'nin siyasal bilinç olarak adlandırdığı olgu, çıkarların bireysel olarak savunulmasının meşruiyeti pahasına, devleti temsil iddiasındaki "siyasal seçkinlerin" değerlerinin paylaşılması olarak yorumlanacaktır (bkz. Buğra 1994: 97; krş. Buci-Glucksmann 1980: 57; Gramsci 1971: 181).

Öte yandan 1930'larda toplumu böyle bir hegemonya projesi çerçevesinde yönlendirmek isteyenlerin temel bir çelişkisi vardı: Bu, yaratmak istedikleri –ve sınıf çatışmasının olmayacağı "organik bir toplum" özlemiyle ifade ettikleri– bir toplumun gelişiminin, gelişmiş bir kapitalist toplum olmayı başardığı ölçüde bir sınıf oluşum sürecini de içereceğini görmezlikten gelmeleridir. Ancak sınıf temelli siyasete son vermek bu projenin belirleyici özelliği olsa da, bunu aynı dönemde birçok Latin Amerika ülkesinde görülen ve aynı amacı güden korporatist devletle özdeşleştirmek yanlış olacaktır. Dönemin etkin isimleri arasında korporatist bir temsil biçimini savunanlar olsa da (bkz. Başar 1945: 53; Bianchi 1984: 355; Sunar ve Sayarı 1986; Tekeli ve İlkin 1977: 206), böyle bir temsil biçiminin

Türkiye gerçeklerine uygun düşmeyeceği görüşü hâkimdir. Özellikle CHP Genel Sekreteri Recep Peker, sınıf mücadelesini azaltmaktan çok kışkırtacağı gerekçesiyle karşı çıkıyordu korporatist devlete (bkz. Kuruç 1993a: 283, 289). Nitekim 1930'lardaki yasal çerçeve de işçi sınıfı için her türlü örgütlenme biçimini yasadışı bırakmıştı (bkz. Karpat 1959: 68). Ancak korporatist devletin olmayışı, devletin özellikle iş dünyasının taleplerine duyarsız olduğu yönündeki devletçi-kurumsalcı iddianın doğruluğunu göstermez (bkz. Buğra 1994). Çünkü Bilsay Kuruç'un *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası* yapıtında da örnekleriyle ortaya konulduğu gibi, *etatist* politikaların gelişim süreci, ekonominin kurumsal çerçevesinin kurulması ve kaynak dağıtımıyla ilgili temel kararlarda burjuvazinin giderek artan rolüne tanıklık etmiştir.

Organik toplum yaratma özlemlerinin bir hegemonya projesi olarak kavranmasının en önemli getirilerinden biri de, Türkiye'de günümüze değin geçerli olduğu iddia edilen "devlet geleneği" savının temel zayıflıklarını gözler önüne sermesidir. Devlet geleneği yaklaşımı, bu yaklaşımı benimseyenlerin hepsi için geçerli olmasa da, toplumun kurumlarını temel bir özün dışavurumlarıymış gibi gören tikelci argümanlara bir örnek teşkil etmektedir (bkz. Turner 1978: 81). Bu noktada, Gramsci'nin de altını çizdiği gibi, bir tarihsel blokun ve/veya bütüncül bir devletin (*integral state*) ortaya çıkmasının, söz konusu toplumsal formasyona "anlamlı bir bütünlük" atfedilmesini gerektirmediğini hatırlamakta yarar var (bkz. Buci-Glucksman 1980: 49; Golding 1992: 77).

Savaş Sonrası Dönemin Hegemonya Projeleri: Kalkınmacılık ve Piyasa Liberalizmi

14 Mayıs 1950 genel seçimleri, tek parti yönetimine son vermesi itibariyle, Türk siyasal tarihinde bir dönüm noktası olarak görülür. Bu bağlamda yapılagelen değerlendirmelerin ortak noktalarından biri de tek parti döneminin tahakküme dayalı ve rızadan yoksun bir rejim olarak nitelenmesidir. Bunun örneklerini, gerek Demokrat Parti'nin Cumhuriyet'in ilk otuz yılına ilişkin eleştirilerinde, gerekse döneme ilişkin daha yeni akademik çalışmalarda bulmak mümkündür. İlginç bir şekilde, Demokrat Parti önderlerinin söylemi de günümüz-

deki liberal-bireyci ve/veya devletçi-kurumsalcı söylemlerde olduğu gibi cumhuriyet devletini ağırlıklı olarak kırsal topluma nüfuz edemediği için, politikalarını baskı yoluyla yürürlüğe koymakla suçlayacaktır (bkz. Avcıoğlu 1969: 512-3). Benzer bir biçimde, Türkiye tarihi devletçi-kurumsalcı bir yaklaşımla değerlendirildiğinde, DP'nin iktidara gelişi, tepeden inmeci geleneğin piyasanın hâkimiyeti lehine reddedilmesi anlamında, çevrenin merkezin tiranlığına karşı zaferi olarak yüceltilecektir (bkz. Birtek 1985; Keyder 1988; Mardin 1978; Sunar 1985). Çok partili yönetime geçiş, adeta devleti "ulvi bir varlık" olarak kavrayan gelenekten kopuşun simgesi olacaktır.

Çok partili yaşama geçişin merkez-çevre çatışması temelinde kavranması çarpıcı bir biçimde indirgemeci/araçsalcı bir devlet-sınıf kavramsallaştırılmasıyla pekiştirilerek, DP'nin iktidara gelişi burjuvazinin devletin vesayetine meydan okuması olarak değerlendirilecektir (bkz. Keyder 1979; Schick ve Tonak 1981). Piyasanın devletten özerkleşmesiyle, 1940'lardan itibaren burjuvazinin devlete karşı kendi bağımsız kimliğini kurmaya karar verme noktasına gelmesi arasında doğrudan bir ilişki kurulması dikkat çekicidir. Bu, aynı zamanda değişim dinamiklerinin devlete dışsal olduğu yeni bir dönemin başlangıcını ifade edecektir. Ne var ki, devletçi-kurumsalcı bakış açısının vurgusu bir kez daha popülist liderlerin patronaj ilişkilerini sürdürmelerine bağlı olarak, merkezin çevre üstündeki egemenliğinin devamındadır (bkz. Sunar 1985). Çevrenin muzaffer güçlerinin özerk (olarak oluşturulmuş) örgütsel yapılardan mahrum bırakılmaları patrimonyal bir geleneğin tezahürü olarak yorumlanınca, değişim dinamiklerini devletin dışında görmek imkânsızlaşacaktır. Tanımlayıcı özellikleri patrimonyalizm ve popülizm olan siyasal yapı sivil toplum oluşumunun gecikmesinden sorumlu tutulmakla birlikte, aynı yapının piyasa ekonomisinin kurulmasına ve sürdürülmesine engel olarak görülmemesi çarpıcıdır (bkz. Buğra 1994: 238; Keyder 1988)

Hegemonya sorunsalı açısından ise, tek parti dönemine yönelik suçlama, *etatist* hegemonya projesinin bütüncül devlet hedefine ulaşmadaki başarısızlığının ifadesi olarak görülebilir. Başka bir deyişle, siyasal kadrolarla halk kitleleri arasındaki kopukluk, *etatist* projenin Gramsci'nin terimleriyle bir *pasif devrim* olarak nitelenebileceğini ortaya koyar. Demokrat Parti'nin anti-seçkinci ve anti-*eta-*

tist söyleminin ise, devletle bağını koparmak gibi bir çabası olmayan burjuvazinin liderliği altında, farklı tikel çıkarlar arasında bağlar kurmak amacında olan yeni bir hegemonya projesinin gelişiminde işlevsel olduğu kuşkusuzdur. Devletçi-kurumsalcı perspektifin görüşünün aksine, bu olguyu yeni bir tarihsel blok oluşturma girişimi olarak kavramak toplumsal gerçekliklerin anlaşılması ve değişim dinamiklerinin ortaya konması için daha sağlam bir zemin sağlayacaktır. Böylelikle, devlet ve toplumsal sınıflar arasındaki ilişkinin bir dışsallık olarak görülmesi yerine, burjuvazinin oluşumunun ancak "devlet yoluyla ve devlet içinde" olabileceğinin bilincine varılmasının yolu açılmış olacaktır (bkz. Buci-Glucksmann 1980: 212).

Vurgulanması gereken diğer bir nokta da tek parti yönetiminden çok partili parlamenter sisteme geçişin, devletçi-kurumsalcı bakışın iddia ettiği gibi bir kopuşu değil, devlet/toplum ilişkileri bağlamında bir devamlılığı simgelediğidir. Çünkü 1950'deki iktidar değişikliği, ne iktidar bloku içinde ne de bu blok ve kitleler arasındaki sınıf güçlerinin dengesinde bir değişiklik içermiyordu. Söz konusu rejim değişikliğinin merkez-çevre ve benzeri sorunsallar çerçevesinde gereğinden fazla abartılması, cumhuriyetin kuruluşundan beri hüküm süren otoriter devlet biçiminin aynen devam ettiği gerçeğini örtbas etmektedir (bkz. Karpat 1959: 315). Bu anlamda, çok partili sisteme geçiş, sınıfsal güç dengelerinde hiçbir değişiklik içermeyen bir değişim projesi olarak, değişen koşullarda "pasif devrim" stratejisinin yeni bir uygulamasıdır.[4] Bu bağlamda, hükmedilen sınıfların kendi ekonomik ve siyasal örgütlenmelerini kurmaktan mahrum bırakılmalarında devletin merkezi bir rol oynamaya devam etmesi *etatist* ve anti-*etatist* hegemonya projelerinin ortak paydasıdır.

1950'de hükümetin seçim yoluyla değişimi, Türkiye'de sınıf güçlerinin dengesinde bir değişiklik yaratmadıysa da, 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi, söz konusu güçler dengesindeki bir değişim bağlamında, devlet ve (sivil) toplum ilişkisinin yeniden yapılandırılmasına zemin hazırladı. Başka bir deyişle, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk kez, demokratik bir devlet biçimi umudunu gerçek bir ola-

4. *Etatist* proje, "tepeden pasif devrim" olarak, DP'nin projesi ise, anti-devletçi söylem halkın eski rejime karşı düşmanlığını kışkırttığı ölçüde, "aşağıdan pasif devrim" olarak tanımlanabilir (böyle bir ayrım için bkz. Hall 1980: 182).

sılık haline getiren, çok partili sisteme geçiş değil, askeri bir darbe oldu. Darbeden sonra yürürlüğe giren 1961 Anayasası, bazı sınırlar dahilinde de olsa, iktidar bloku dışında kalan toplumsal kesimlerin ekonomik ve siyasal örgütlenmelerine zemin hazırlayacaktı. Ancak, daha demokratik bir devlet biçiminin oluşması, burjuvazi açısından yeni bir hegemonyanın habercisi olmadığı gibi, iktidar bloku ile kitleler arasındaki ilişkinin de pasif devrim olarak nitelenmesini güçleştiriyordu. Çünkü daha demokratik bir çerçevenin kurulması, iktidar bloku dışındaki toplumsal kesimlerin, özellikle de sendikal haklarına kavuşan kentli sanayi işçilerinin sınıfsal çıkarlarını giderek daha etkin bir biçimde savunmaya başlamasıyla, toplumun genelinin benimseyeceği türden projelerin burjuvazi tarafından kolaylıkla benimsenmesinin sınırlarını ortaya koymuştur.

Türkiye burjuvazisinin demokratik çerçeveye uyum sürecinde sıkıntılar yaşaması, ilk bakışta, 1960'lara ilişkin yapılan ekonomik temelli değerlendirmeler göz önüne alındığında, şaşırtıcı bulunabilir. Zira 1960'lı yıllarda ithal ikameci sanayileşme stratejisinin kapitalist gelişmenin belirleyici özelliği haline gelerek iç pazarın genişlemesinden faydalanan tüm sosyo-ekonomik grupların lehine sonuçlar doğurması, benzer birçok azgelişmiş ülkede de olduğu gibi gözlenebilir bir olguydu (bkz. Boratav 1983; Keyder 1988: 214; Öniş 1995: 35). Dolayısıyla "popülist" bölüşüm politikaları temelinde bütünleştirilecek bir pazarın oluşumunun, "bütüncül bir siyasal öznenin" oluşumunda da işlevsel olması beklenebilirdi. Bu, aynı zamanda, Türkiye burjuvazisinin kısa dönemli çıkarlarından taviz verme gereğini duymadan hegemonyasını oluşturabilmesi anlamına gelecekti. Ne var ki, 1960'lı yıllar, böyle bir hegemonyanın kurulmasına değil, sınıf mücadelelerinin yoğunlaşmasına bağlı olarak, 1970'lerin sonlarında daha da netleşecek bir hegemonya krizinin tohumlarının atılmasına tanıklık edecektir.

Öte yandan son döneme ait çalışmalarda, 1980 öncesindeki kriz bir hegemonya krizi olarak görülmese de, burjuvazinin hegemonya kurmaktaki başarısızlığını, liberal burjuva değerleri Türk toplumunun benimsediği değerler haline getirmeyi başaramayışına bağlamak sık sık gözlenen bir eğilimdir (bkz. Keyder 1987: 147). Bir sınıf olarak burjuvazinin gelişiminin kendi "ethos"unun, kültürünün ve değer sisteminin gelişimine bağlı olduğu inancı, genel olarak devlet

geleneği yaklaşımı çerçevesinde Türkiye'yi Batılı kapitalist toplumlarla karşılaştıran çalışmalarda da gözlenebilir (bkz. Heper 1976a; Mardin 1977).

Ne var ki, iktidarın sınıfsal niteliğinin görünmez kılınması demek olan hegemonyanın kurulması için burjuvazinin *sadece belirli bir* değerler kümesini benimsemesi ve/veya bu değerlerin topluma benimsettirilmesi bir zorunluluk değildir. Daha önce gördüğümüz gibi, organik bir toplum kurma amacını güden devletçi proje, bireyciliği yüceltmeyen, onu izleyen DP'nin devletçilik karşıtı söylemi ise söz konusu değerleri yücelten özgül çabalardı. Üstelik DP bunu yaparken otoriter bir devlet biçiminin sınırları içinde mevcut olan cılız demokratik hakların dahi kullanılmasına karşı tahammülsüzdü. Bu yüzden Türkiye burjuvazisinin hegemonik bir sınıf olamayışını, devlete olan bağımlılığına değil, toplumsal düzeni değiştirmeyi amaçlayan bir işçi sınıfının oluşmasına karşı tahammülsüzlüğüne bağlı olarak açıklamak daha gerçekçi olacaktır. Hegemonya, her uğrağında yeniden kurgulanmayı gerektiren meşakkatli bir süreç olduğu içindir ki, kuruluşu ve sürdürülüşü, hem değerlerin yeniden tanımlanmasını hem de işçi sınıfının haklarının *bir şekilde* –demokratik ve/veya korporatist– temsilinin kabulünü gerektirir (bkz. Gray 1977). Halbuki Türkiye burjuvazisinin, 1961 Anayasası'nın kabulünden sonra bile, işçi sınıfına grev ve toplu sözleşme hakkı tanıyan ve onların kendilerini bir sınıf olarak ifade etmesine temel hazırlayan yasal çerçevenin geçerliliğini kabul etme konusunda kaygıları olacaktı. Bu nedenle 1961 Anayasası'nın yürürlükte kaldığı yaklaşık 20 yıllık süre, göreli bir refah ve ekonomik büyüme dönemi olmasına karşın, "sürgit" bir sınıf çatışmasının yaşandığı bir dönem haline gelmişti.

Bu bağlamda 1961 Anayasası'nın bir başka özelliğinin altını çizmekte yarar var. Yürütme gücü olmayan Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması, sadece ekonomik gelişme için planlamanın vazgeçilmez önemde olduğunu vurgulamakla kalmamış, aynı zamanda planlama ya da planlı kalkınma yeni bir hegemonya stratejisi girişiminin simgesel bir ifadesi olmuştur. Planlamanın, kıt kaynakların, dönemin başbakanlarının kullandıkları ifadeyle, "memleket hayrı"na, akılcı kullanımı için gerekli bir araç olarak tanımlanması bunun somut bir kanıtıdır.[5] Devletçilik döneminden farklı olarak plan-

lama toplumun organik bütünlüğünü kurmaya yönelik bir araç olarak görülmese de, "yoksul sınıfların" yaşam koşullarının iyileştirilmesinde işlevsel olacağı beklentisinin, en azından o yıllarda DPT'de sorumluluk yüklenen plancıların önemli bir kısmında mevcut olduğu anlaşılmaktadır (bkz. Aytür 1971: 31; Sönmez 1967: 38; Uras 1968: 3). Böylece planlama hem ekonomik kalkınmanın hem de sosyal adaletin gerçekleştirilmesinde başat bir rol oynadığı ölçüde, yeni bir siyasal uzlaşmanın koşullarının yaratılmasında da işlevsel olacaktı. Diğer bir deyişle, planlama farklı toplumsal kesimlerin rızası temelinde işlevsel olacak bir hegemonya aygıtı olarak, yeni bir demokratik düzenin belkemiğini oluşturacaktı.

Ne var ki, "genel irade"nin ifadesi olacak bir ulusal plan anlayışı, demokratik örgütlenmesi için yasal araçlara sahip olacak halkın etkin rızasını elde etmek için gayet uygun görünse de, Türkiye burjuvazisi ve onun siyasal temsilcilerinden bazılarının, başlangıçta planlı bir ekonomi konusunda endişeli oldukları anlaşılıyordu. Kendi sözcülerinin ifadesiyle, "1960'tan beri özel teşebbüs, CHP'nin ve Hükümet yetkililerinin tekrar daha *devletçi* karakter taşıyan bir ekonomi politikasına dönmek ve özel teşebbüse karşı ayrımcı bir muamele eğilimini endişe ile karşılamıştır."[6] Planın finansmanında, özellikle dış kaynak sağlamada karşılaşılan zorluklar, ithalata bağımlılığı artarak süren ekonomide dar boğazlar yarattığı ölçüde, iş çevrelerinde, "planın yeni bir bürokrasi engelinden başka bir şey olmadığı anlayışı kuvvetlenmeye başlamıştır" (Aytür 1971: 33).

Türkiye burjuvazisinin bu planlama karşıtı tutumu, devlet geleneği anlayışına uygun biçimde, merkez ve çevre arasındaki ilişkinin uzlaşmacı değil, çatışmacı nitelikte olduğunun kanıtı olarak değerlendirilmiştir (bkz. Milor 1989: 157; Öniş 1992). Ancak kalkınma planlarının, kamu sektörü ile özel sektörü bir karşıtlık ilişkisinden ziyade birbirini tamamlar şekilde değerlendirdiği unutulmamalıdır. (Barkey 1990: 66; Kepenek 1984: 160-1). Ayrıca Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın (1963-67) öngördüğü sanayileşme stratejisinin

5. Bkz. Başbakan İsmet İnönü'nün Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na yazdığı "Önsöz", 1963 ve Suat Hayri Ürgüplü'nün "Karma Ekonomide Planlama ve Gelişme" konulu konferansı açış konuşması, Ağustos 1965, ESEKH 1965.

6. "Türkiye'nin Milli Ekonomi Politikası", ESEKH, 1965.

burjuvazinin çıkarlarına aykırı görüldüğünü ileri sürmek de mümkün değildi. Planlı ekonomik kalkınmaya ilişkin kuşkular, planlamanın mevcut toplumsal düzeni zayıflatmak için kullanılabileceği kaygısından kaynaklanmaktaydı (bkz. Öngüt 1967: 162; TOBB 1966: 47). Başka türlü söylersek, planlama fikrine mesafeli yaklaşılmasının nedeni, bir karşı-hegemonya stratejisinin oluşturulmasına katkıda bulunabileceği düşüncesiydi. Ne var ki, o günkü koşullarda, kapitalist düzene karşı tehdidin emekten değil, devlet gücünü elinde bulunduranlardan kaynaklandığına inanıldığı içindir ki, bu devlet projesinin taraftarları olarak, özel sermaye birikimini engellemeye kararlı olduğu düşünülen bir grup bürokrat görülüyordu.

Teorik olarak, o yıllarda planlı ekonomi kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretimi için gerekli görülse de, tek tek kapitalistlerin ve/veya siyasetçilerin dar çıkarlarına aykırı uygulamaları gündeme getirdiği ölçüde tepki görecekti (bkz. Milor 1990). Örneğin, askeri rejim tarafından yaygın vergi kaçağını önlemek amacıyla yıllık zorunlu servet bildirimi uygulamasının getirilmesi ve vergi reformuna yönelik çeşitli başarısız denemeler de mülk sahibi grupların hissettiği güvensizliği artıracaktı. Böylelikle, tek parti döneminden beri birçok kez dile getirilen özel sektörün bekasının tehlikede olduğu klişesi bir kez daha dönemin siyasal tartışmalarının belirleyici unsurlarından biri olacaktı (bkz. Kıraç 1995: 157; TOBB 1966: 47-8). Bu klişenin işaret ettiği kaygılar öne çıktıkça, Türkiye burjuvazisinin sosyal adalete vurgu yapan bir hegemonya stratejisine sıcak bakması mümkün olmayacaktı. Ancak önceki dönemle aradaki fark, Türkiye burjuvazisinin sadece devlet iktidarını elinde bulunduranları değil, işçi sınıfını da kendi varlığına yönelik potansiyel bir tehdit olarak görmeye başlamasıydı.

Aynı zamanda bu türden kaygılar burjuvazinin kurucu öğeleri arasında bir siyasal bilincin ilk tohumlarını atmıştı. Bu yeni aşamanın başlangıcı olarak, 1963'te Türkiye çalışma ilişkileri tarihinde ilk kez grev ve lokavtı yasal hak olarak tanıyan ve toplu iş sözleşme hakkının kullanılmasını düzenleyen 274 ve 275 sayılı yasaların çıkmasından önce Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun (TİSK) kurulması görülebilir (bkz. Esin 1974). Burjuvazinin siyasal mücadele içindeki rolünün giderek daha belirginleşmesi ise 1971'de Türk Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (TÜSİAD) kurulmasından

sonra hız kazanacaktır. 1970'li yıllar boyunca giderek ağırlaşan siyasal ve ekonomik kriz koşullarında, Türkiye burjuvazisi açıktan sınıf örgütü niteliğinde örgütlenmeler kurmakta ve geliştirmekte tereddüt etmeyecektir. Burjuvazinin farklı nitelikteki örgütlenmelerini aynı çatı altında toplamayı amaçlayan Türk Hür Teşebbüs Konseyi'nin yanı sıra, TİSK'e bağlı Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası (MESS) da bu dönemde öne çıkan sınıf mücadelesi araçlarıdır.

Kamu sektörüyle özel sektörün karma ekonomi modeli çerçevesinde birbirlerini tamamlayıcı roller oynamalarını öngören bir anlayış, planlı dönem öncesinde ve sonrasında Türkiye'de sağ iktidarların benimsediği bir yaklaşım olmuştur. Burjuvazinin planlamadan ürken tavrına paralel olarak 1961 sonrası dönemde Adalet Partisi (AP) de "plan değil pilav" söylemiyle sermaye birikimi ve ekonomik büyüme için yönlendirici de olsa bir planlama anlayışının kabul edilemez olduğunu ilan ederek başlamıştı siyasal yaşamına. Ancak 1965'te iktidara geldikten sonra Süleyman Demirel, "hür teşebbüs" ün gelişmesi için planlama örgüt ve mekanizmalarının kullanılmasında bir sakınca görmeyecektir. Aslında, dönemin Batılı kapitalist ülkelerindeki *yol gösterici* planlama anlayışına uygun olan bu tavrı, AP hükümeti planlamanın *etatist* geçmişle bağını koparark savunma çabasındaydı. Programına bakılacak olursa AP, planlamayı ekonominin akla uygun biçimde idare edilmesi için gerekli bir araç olarak görmekle kalmıyordu, aynı zamanda planlamayı devlet ve birey arasında oluşturulacak uzlaşmanın –daha önceleri devletçilik karşıtı bir perspektiften bakıldığında sorunlu görünen bir uzlaşmanın– asli öğesi olarak yeniden biçimlendirme çabası içindeydi. Bir anlamda bu, iş aleminin korku ve kaygılarını ortadan kaldırarak yeni dönemin hegemonya projesini hayata geçirme çabasıydı.

Ne var ki burjuvazi, planlı kalkınma modeli çerçevesinde çeşitli olanaklardan yararlandırılmasına rağmen, plan hedefleriyle özel şirketlerin gerçekleştirdiği yatırımlar arasında ciddi farklar gözlenmekteydi. Sermaye kesimlerinin bazı temsilcileri bunu planın özel teşebbüsü disipline edici işlevinin olmayışına bağlamışlardır (ESO 1981: 277; Kıraç 1995: 169). Bu, iş çevrelerinin kendi çıkarlarına öncelik vermekten vazgeçmeye, Gramsci'nin kavramlarıyla, "*ekonomik korporatif uğraklarını*" aşmaya niyetlerinin olmadığının, bizzat kendi temsilcileri tarafından kabul edilmesidir.

Planı hazırlayanlara göre, bu fedakârlıkların yapılması, "ulusal ve kültürel entegrasyon ve toplumsal dayanışma"nın gerçekleştirilmesi için elzemdi (DPT 1973). Ancak 1970'li yıllar boyunca kötüleşen ekonomik durum, planlamanın böyle bir hegemonik işlev görmesine olanak tanımayacaktı. Özellikle, ekonominin dış kaynaklara bağımlılığının artması sonucu, plan ekonomiyi yönlendirme işlevini tamamen yitirecekti. Neticede, yeni bir tarihsel blok inşa etmek için, devletin biçimi ve/veya siyasal rejim açısından olduğu kadar, izlenen kalkınma ve uyum stratejileri açısından da kritik önem kazanacak yeni bir hegemonya aracına ihtiyaç duyulacaktı.

Devletin Yeniden Yapılandırılması: Sınıf Temelli Siyasete Son Vermek Mümkün mü?

Türkiye'deki "yapısal uyum" sürecinin belki de en çarpıcı özelliği, ülkenin siyasal yapısının yeniden düzenlendiği bir döneme denk düşmesidir. Bu bağlamda, 1980 askeri darbesini bir siyasal rejim değişikliğinin ötesinde, devlet biçimindeki bir değişimin de başlangıcı olarak değerlendirmek gerekir. 1982'de bir referandumla uygulamaya konulan anayasanın belgelediği bu değişim, 1983 seçimleriyle başlayan yeni sivil yönetimler döneminin de tanımlayıcı özelliği olmuştur. Devlet biçimindeki değişiklik, toplumdaki sınıfsal güç dengelerinde gerçekleşen değişikliklerin sonucu olarak söz konusu güç ilişkilerinin alanı olan devletteki değişimi ifade eder. Farklı bir şekilde söylemek gerekirse, devlet biçimindeki değişiklik, devlet ve (sivil) toplum arasındaki ilişkilerin yeniden yapılandırılması olarak da nitelendirilebilir. Bu nedenle, Türkiye'de 1980'lerde gerçekleşen önemli siyasal ve kurumsal değişiklikleri "devletin yeniden yapılandırılması" olarak nitelendireceğiz.[7]

> Emekçi sınıfın sermayenin iktidarına meydan okuyuşu, devletin sivil toplumla ilişkisindeki anayasal otoritesine meydan okuyuşa dönüştüğünde devlet biçiminde bir kriz ortaya çıkar. (Clarke 1992: 148)

Her ne kadar 1970'lerin ikinci yarısında yaşananlar göz önüne

7. Neoliberal söylemin de, IMF ve Dünya Bankası'nın empoze ettiği "reform" sürecini betimlemek için aynı terimi kullanmaya başlamış olması dikkat çekicidir.

alındığında bu değerlendirmenin Türkiye için geçerli olduğunu söylemek mümkün olmasa da, burjuvazi ve ordunun o dönemde bu tür bir tehdit algılaması içinde oldukları söylenebilir. Ya da en azından, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) gibi işçi sınıfı örgütlenmelerinin taleplerinin "demokratik rejim"le –"liberal-demokratik devlet biçimi"yle– bağdaşmadığı ileri sürülmüştür. Güçlü taban desteğine sahip işçi sınıfı partileri geleneğinin olmadığı bir ülkede, 1961 Anayasası'nın sağladığı nispeten daha demokratik rejimde bile bu tür partilerin faaliyetleri üzerinde ciddi kısıtların bulunduğu bir siyasal ortamda, DİSK'in, sınıf-temelli siyasetin sembolü olduğu göz önüne alındığında bunda şaşırtıcı bir şey yoktur. Aslında DİSK, 1967'de kurulduğundan itibaren özgül bir ikilemle yüz yüze kalmıştı: Taban desteğini genişletmek için gerekli bir "iktisadi mücadele"nin gerekleriyle, sosyalizmi amaçlayan bir siyasal parti imişçesine faaliyette bulunma görevini uzlaştırmak. Burjuvazinin çeşitli temsilcilerinin o dönemdeki şikâyetlerine bakıldığında, DİSK'in toplu sözleşme görüşmelerinde üyeleri için daha iyi koşullar elde edebilme kapasitesinden ziyade, sosyalist eğiliminden daha fazla rahatsızlık duydukları söylenebilir.

12 Eylül 1980 askeri darbesiyle ilgili olarak daha başka ne söylenirse söylensin, "Bonapartist" bir rejim olmadığı açıktır. Zira burjuvazi, "diğer sınıflarla birlikte siyasal açıdan etkisiz bir konuma mahkûm" edilmemiştir (bkz. Marx 1852: 190). Ne de, çatışan sınıflar arasında oluşan bir dengenin ifadesi olarak devletin özerkleştirilmesi söz konusudur (bkz. Draper 1977: 483). Askeri rejimin izlediği iktisadi politikaların, burjuvaziden özerk olduğunu düşünmek için mantıklı hiçbir neden de yoktur. 12 Eylül rejiminin asli önceliği, burjuvazinin çıkarlarını özerkleşmiş devletin çıkarları karşısında *ikincil konuma itmek* değil, gerek yabancı finans çevrelerine, gerekse yerli burjuvaziye yapısal uyum programına sadık kalacağına ilişkin güvence vermek olmuştur. Bu açıdan, diğer bütün derneklerin faaliyetlerinin yasaklanmış olduğu bir ortamda askeri cuntanın yaptığı ilk şeylerden birinin, bu mesajın yurtdışına iletilmesinde TÜSİAD'ın desteğini aramak olması önemlidir. Bu nedenle, Türkiye'deki askeri rejimlerin hedefinin devletin prestijinin korunması ya da geliştirilmesi olduğuna dair geleneksel iddianın –eğer bu, "devletin prestiji"yle "çevre"nin prestiji arasında ters bir ilişki anlamına geli-

yorsa– 1980 darbesi örneğinde sınırlandırılması gerekmektedir (krş. Heper 1976b). Diğer bir ifadeyle, darbenin özellikleri, askeri rejimlerin toplumdaki sınıfsal güçlerden özerk olduğuna ilişkin devlet geleneği yaklaşımının önermesini desteklememektedir.

Liberal-bireyci ve devletçi-kurumsalcı yaklaşımların önermelerinin aksine, askeri rejimin üstlendiği ve sivil yönetimler tarafından devam ettirilen devletin yeniden yapılandırılması projesinin, kurgulanmaya çalışılan yeni hegemonya stratejisinin temel bir unsuru olarak görülmesi gereklidir. Zira 1970'lerin sonundaki iktisadi kriz, giderek yoğunlaşan bir dizi toplumsal çatışma ile eşzamanlı olarak yaşanınca, sadece Türkiye burjuvazisinin yaşamsal bir tehditle karşı karşıya kaldığına ilişkin kronikleşmiş endişesini artırmakla kalmayıp, aynı zamanda, bizatihi Türkiye devletinin varlığının tehdit altında olduğu endişesinin yaygınlaştığı bir ortamın oluşmasına katkıda bulunmuştur. Aslında, bu krizi ve sonrasında yaşananları, hegemonya krizinin fiilen devletin krizi olduğunu vurgulayan Gramsci'nin teşhisini doğrulayan bir örnek olay olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır (bkz. Buci-Glucksmann 1980: 95; Gramsci 1971: 210).

1970'lerin sonunda yaşanan kriz, savaş sonrası dönemin bütün krizlerine benzer şekilde, her şeyden önce, bir ödemeler dengesi kriziydi. Ancak, örneğin 1950'lerden farklı olarak, burjuvazinin "işçi sınıfı" sorunu ile karşı karşıya olmasından ötürü, izlenen stratejiler farklıydı. Çünkü burjuvazinin ve temsilcilerinin gözünde tehdidin seviyesini yükselten, salt ücret artışı taleplerinden ziyade, sanayi sermayesinin varlığının ve yeniden üretiminin gelecekteki koşullarının arka plana itilmesine neden olan artan sınıf çatışmasıydı. Benzer bir bağlam olan Arjantin'deki 1976 darbesinin öncesi için de belirtildiği gibi bu tehdit algılaması nesnel olarak kanıtlanamasa da, burjuvazinin davranışlarının belirlenmesinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir (Flichman 1990: 28). Daha da önemlisi, böyle bir tehdit algılamasının Türkiye burjuvazisinin, Gramsci'nin deyişiyle, siyasal bilince, geçici olarak da olsa ulaşması açısından işlevsel olmasıydı (bkz. Gramsci 1971: 181).

Krizin, bir hegemonya krizine dönüştüğünün belirtilerini vurgulamak gerekirse: Birincisi, Türkiye'deki iktidar blokunu oluşturan unsurlar ile 1971 askeri müdahalesinin ardından sivil yönetime dönülmesinden itibaren parlamentoda çoğunluk oluşturamamış siyasal

partiler arasındaki bağların çözüldüğünü gözlemek mümkündü. Diğer bir deyişle, çalışan kesimler açısından zaten var olan temsil sorunu, artık belirgin biçimde burjuvazi için de geçerliydi. İkincisi, burjuvazinin toplumsal ve ideolojik önderlik edebilme vasfını –cumhuriyet tarihi boyunca hiçbir zaman tam olarak sahip olmasa da– iyice yitirdiği ortaya çıkmıştı. İngiliz Marksist düşünür Ralph Miliband'ın da belirttiği gibi, "burjuvazi" terimini neredeyse gereksiz kılacak şekilde, sınıf çatışmasını sanki sadece ücretlileri ilgilendiren bir şeymiş gibi göstermeye yönelik yaygın bir yanılsama vardır (Miliband 1994: 17). Öte yandan burjuvazi hiçbir zaman kendisinin bir sınıf olarak görülmesini istemez. Zira bunun, hâkim sınıf olarak kurduğu hegemonyayı tehlikeye düşürebileceğinin bilincindedir. Yine de, "sınıfsal hedeflerle belirlenmiş rolleri *oynama*"ları ve toplumun bütünü için bir "vizyon" geliştirerek hâkimiyetlerini sürdürmek için sahip olmaları gereken stratejik kapasiteyi edinmeleri anlamında, diğer sınıflar karşısında (siyasal olduğu kadar ekonomik) çıkarlarını tanımlayabilme yetenekleri (Thompson 1978: 51), ancak, belirli bir toplumsal düzenin sürdürülmesine yönelik özgül tarihsel deneyimler temelinde açıklanabilir. Ve bu düzene yönelik olarak algıladıkları tehditlerin düzeyi yükseldikçe, bu düzeni sürdürmek için gerek duydukları toplumsal pratiklere –diğer bir deyişle, sınıf çatışmasına– katılmaları ihtimalinin de yükseldiğini ileri sürmek mümkündür (bkz. Leys 1985: 13). Özetle, Türkiye'de 1970'lerin sonunda ihtiyaç duyulan yeni siyasal stratejinin biçimlenmesinde, Türkiye burjuvazisinin ve ordu başta olmak üzere Türkiye devletinin belirli unsurlarının, işçi sınıfının ve öğrenci hareketinin gittikçe militanlaşan kısımlarını demokratik devlet biçimi çerçevesinde kontrol altında tutamayacaklarına ilişkin endişeleri belirleyici olmuştur denebilir.

Dolayısıyla 1980 sonrasında devletin yeniden yapılandırılmasına eşlik edecek yeni hegemonya stratejisinin esasını *sınıf-temelli siyasete son vermek* şeklinde tanımlamak anlamlı olacaktır. Genelde halka ve özelde işçilere –kişisel çıkarları doğrultusunda hareket etmeleri beklenen– "bireyler" olduklarını anımsatan bir söylem geliştirilirken, sendikaları, dar çıkarların kollayıcısı örgütler olarak gösterip gözden düşürmeye çalışmak bu stratejinin ayırt edici özellikleri arasındaydı. Öte yandan, başta İngiltere olmak üzere bu dönemde benzer bir dönüşüm yaşadığı söylenebilecek birçok kapitalist toplumda

gözlendiği gibi, "bireyin erdemleri"ni yüceltirken, bir yandan da demokratik hak ve özgürlükleri kısıtlayacak şekilde devletin yetkilerini güçlendirme eğilimi vardı (krş. Letwin 1992). Bu, ekonomik bireyciliğin siyasal güvencesi olarak güçlü bir devletin zorunlu olduğunu vurgulayan Yeni Sağ düşünceyle de uyumluydu. Nitekim İngiltere bağlamında Yeni Sağ düşünceye bağlı kuramcılar da, oluşan sosyopolitik yapılanmayı tanımlarken *Otoriter-bireycilik* kavramını kullanmaktaydılar. Çünkü bireyin özgürleşmesinin önündeki engeller olarak görülen, sendikalar gibi –demokratik ve/veya korporatist çerçevede– kolektif çıkarları temsil etme iddiasındaki aracı nitelikteki örgütlerin güçlerinin kırılması gerekliydi (krş. Clark 1990: 43). 1980 askeri rejimi açısından da, Türkiye devletinin bekasına yönelik tehditlerin ortadan kaldırılması, benzer bir yaklaşımı gündeme getirecekti.

Askeri yönetimin, sadece otoriter bir rejim kurmayı değil, daha da önemlisi, siyasal ve ekonomik krizlerden gündelik yaşamlarında etkilenmiş olan kitlelerin toplumsal rızasını elde etmeyi başarması ölçüsünde, söz konusu hegemonya stratejisinin başarısında rol oynadığı söylenebilir. Özellikle de askeri rejimin "huzur ve güven" söyleminin, başta darbe öncesi dönemdeki silahlı çatışmalardan en fazla zarar gören emekçi mahallelerinde olmak üzere, etkili olduğuna kuşku yoktu. Liberal-bireyci devlet yaklaşımını benimseyenler açısından, böylelikle "bireysel özgürlükler"in yaşanması için gereken ortam da sağlanmış oluyordu. Bir bakıma, darbe öncesindeki "doğa durumu" benzeri, kaotik siyasal ortama son verdiği için askeri darbe kutlanıyordu (bkz. Vergin 1985: 37). Bu açıdan da, askeri rejimin ve 1983'te iktidara gelen Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi'nin benimsedikleri söylemin, İngiltere'de Margaret Thatcher önderliğinde 1979'da iktidara gelen Muhafazakâr Parti'nin söylemiyle çarpıcı benzerlikleri vardı. Zira, her iki söylemi kullananlar da, iç çatışmalar ve modası geçmiş iktisat politikalarının neden olduğunu ileri sürdükleri krizle özdeşleştirdikleri önceki dönemi karaladıkları ölçüde, yeniden yapılandırma projelerinin temellerini sağlamlaştırma çabasındaydılar.[8]

8. Bkz. dönemin Başbakanı Turgut Özal'ın 25 Aralık 1987'de TBMM'de yaptığı konuşma.

Eğer "huzur ve güven" ortamı 1982 Anayasa referandumunun sonucunu belirlemekte etkili oldu denebilirse, kriz yıllarında piyasadan çekilen malların yeniden piyasaya çıkmasının da –1980'li yıllar boyunca ücretlilerin yaşam koşullarının bozulmasına yol açan– "liberal" iktisat politikalarının ilk aşamada benimsenmesinde benzer bir rol oynadığı söylenebilir. Askeri rejimin ilk iki yılında ekonomik işlerden sorumlu başbakan yardımcısı olarak görev yapan Turgut Özal'ın, yine Thatcher'dan kopya çektiği, "Alternatifimiz yok" söylemiyle, iktisadi krizin ancak yapısal uyum politikalarının yeterince uzun bir süre uygulanmasıyla atlatılabileceği mesajını kitlelere iletmekte oldukça başarılı olduğuna kuşku yoktu. İlginç olan, Özal'ın izlediği stratejinin meyvelerini toplamak için toplumdan talep ettiği dört-beş yıllık sürenin, yapısal uyum politikaları için Dünya Bankası uzmanlarının öngördüğü süreyle aynı olmasıydı (krş. Balassa 1982). 1980'li yılların ilk yarısındaki dünya ekonomik konjonktürünün hızlı bir toparlanmaya uygun olmayışını, kitlelerin ekonomik sıkıntılarının hafifletilmesini sağlayacak sonuçların alınmasını engelleyen bir mazeret olarak göstermekten de geri durulmadı – tıpkı 1990'ların ilk yarısında İngiltere'de iktidarda bulunan John Major hükümetinin yaptığı gibi. Çarpıcı olan, bu mazereti beyan edenlerin piyasa-yönelimli reform programlarının hararetli savunucuları olmalarıydı.

1980'lerdeki çarpıcı değişimlerden bir diğeri, dünya ekonomisiyle bütünleşmenin, en azından söylem düzeyinde, kendi başına bir amaca dönüştürülmesiydi (Yalman 1985). Nitekim, yapısal uyum programının temel hedeflerinden biri olarak da, Türk ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesinden söz edilmekteydi (krş. Ebiri 1980). Halbuki gerçekte hedeflenen, bütünleşme biçiminde bir değişiklikten başka bir şey değildi. Yapısal uyumun hedefinin bu şekilde belirlenmesinin asıl nedeni, periyodik olarak yaşanan dış ödemeler dengesi krizlerine son verecek yeni bir bütünleşme biçiminin, ithal tüketim mallarının simgelediği yeni bir "yaşam tarzı"nın kitlelere benimsetilmesinde işlevsel olmasını sağlamaktı.[9] Diğer bir ifadeyle, dünya ekonomisiyle bütünleşmenin kendi başına bir amaç olarak al-

9. Bkz. A. Koçman (Dönemin TÜSİAD Başkanı), *Banka ve Ekonomik Yorumlar*, Kasım 1985.

gılanması, çeşitli kısmi çıkarların aynı potada eklemlenmesini sağladığı ölçüde hegemonya projesinin hedeflerine ulaşmasına yardımcı olacaktı.

Raymond Williams'ın çok doğru bir şekilde ifade ettiği gibi, bir sınıfın hegemonyasının kurulması, bir anlamlar ve değerler sisteminin, yaşam deneyimleriyle doğrulanmasıyla mümkündür. Söz konusu anlamlar ve değerler sistemi ancak bu şekilde o toplumda yaşayanların birçoğu için gerçekliğin bir ifadesi haline gelebilecektir (Williams 1977: 110). Benzer biçimde, Yeni Sağ hegemonyanın paradigmatik örneği sayılabilecek İngiltere bağlamında vurgulandığı gibi, bir hegemonya projesinin başarısı, somut hedeflerini gerçekleştirmesiyle değil, hem bu hedef ve önceliklerin, hem de bunlara yönelik araçların, toplumun geniş kesimlerince benimsenmesi ve paylaşılmasına bağlı olarak değerlendirilmelidir (Gamble 1984). 1980'den itibaren iktidara gelen askeri ve sivil hükümetlerin, ve başta TÜSİAD olmak üzere burjuvazinin temsilcisi konumundaki çeşitli örgütlerin benimsedikleri "serbest piyasa" / "açık ekonomi" söyleminin, burjuvazinin acil sorunu olan siyasal ve ideolojik hegemonyasının yeniden kurulmasına olan katkısı bu bağlamda irdelenmelidir. Bu açıdan, piyasa söyleminin, kitlelerin depolitizasyon sürecinin çok önemli bir unsuru olmasının yanı sıra, toplumun genelinde etkinlik kazandığı ölçüde toplumsal gerçekliklerin belirleyicisi olduğu, bu anlamda yeni bir tarihsel blokun inşasına katkıda bulunduğu söylenebilir. Ancak, piyasa söyleminin burjuvazinin 1970'li yıllardaki hegemonya krizini aşmasında oynadığı rol yadsınamasa da, bu, devlet geleneği yaklaşımının algıladığı türden, burjuvazinin devletten nihayet bağımsız olarak benimsediği bir değerler sisteminin Türkiye toplumsal formasyonuna egemen olduğu anlamına da gelmez (krş. Buğra 1987; Heper 1976a; Mardin 1977). Çünkü belirli bir ideolojinin işlevselliği ve dolayısıyla hegemonya projesinin başarısı, devletin sınıf mücadelesindeki kritik rolünden bağımsız olmadığı gibi, sınıfların oluşum sürecinin de devletin dışında gerçekleşen bir olgu olarak düşünülmesi, yöntemsel açıdan son derece yanıltıcı olacaktır.

Ayrıca, bir sınıfın gerçek anlamda hegemonyaya sahip olmasının, karşıtı olan sınıfların da örgütlenerek iktidar alternatifi bir siyasal güç haline gelebilecekleri bir ortamdan çekinmediğini göstermesiyle doğru orantılı olduğu da unutulmamalıdır (Buci-Glucksmann

1980: 57). Dolayısıyla, demokratik bir devlet biçiminde gözlemlenebilecek hegemonya stratejileriyle karşılaştırıldığında, Türkiye'nin 1980 sonrası deneyimi, Yeni Sağ düşüncenin belirleyici olduğu başka örneklerde de görüldüğü gibi, bu açıdan hiç de umut verici değildir. Türkiye burjuvazisinin, emekçi sınıflara, örgütlenerek özerk bir siyasal güç oluşturma imkânını vermeye hiç niyetli olmadığı açıkça ortaya çıkmıştır. Emekçi sınıfların sosyal ve demokratik haklarını özgürce kullanmalarını kabul etmeye hiç istekli olmayan siyasal iktidarların –siyasal rejimin niteliği demokratik olsun ya da olmasın– izledikleri bu strateji temelinde halkın toplumsal desteğini elde etme çabalarını, Gramsci'nin terimleriyle, "kapsayıcı" değil, "baskıcı" olarak nitelemek gerekir (krş. Buci-Glucksmann 1982: 119).

Sonuç olarak, Batı dünyasındaki benzerleriyle birlikte 1980 sonrası Türkiye deneyimini, bir kez daha girişilen bir "pasif devrim" çabası olarak düşünmek yanlış olmayacaktır. Piyasa söyleminin doğrularının otoriter bir devlet biçimi çerçevesinde mutlak doğrular olarak yüceltilmesiyle birlikte, burjuvazinin hegemonyasını yeniden kurma girişimleri bu dönemin siyasal gündemini belirlemiştir. "Sınıf temelli siyasete son verme stratejisi" olarak ifade etmek istediğimiz, tam da budur.

Ancak 1980 sonrası Türkiye deneyimini, söz konusu stratejinin farklı tarihsel koşullarda gündeme geldiği başka örneklerden ayırt eden özellikler olduğuna da dikkat çekmekte yarar var. Örneğin, yukarıda incelendiği gibi 1930'lardaki *etatist* deneyim de, otoriter bir devlet biçimi çerçevesinde, korporatist temsili dahi reddeden bir anlayışla, sınıf temelli siyasete karşı bir strateji içermekteydi. Ne var ki 1930'lardaki yaklaşım, bireyciliğin erdemlerinden dem vurmak bir yana, bireylerden ekonomik-korporatif çıkarlarını aşmalarını talep ettiği ölçüde, yine Gramsci'nin deyimiyle, "etik devlet" olarak işlev görme eğilimindeydi (bkz. Gramsci 1971: 258). Oysa 1980 sonrası süreç, "otoriter bireycilik" ifadesiyle özümsenen, tam da zıt özelliklere sahipti. Öte yandan ironik bir şekilde bu süreci "dışlayıcı popülizm" olarak tanımlamak da anlamlı olacaktır.[10] Zira, Latin

10. Aslında "dışlayıcı popülizm" terimini, "popülizm" teriminin bölüşümcü iktisadi politikaları, siyasal rejimi, devlet biçimlerini ya da siyasal hareketleri göstermek açısından uygun olmadığını vurgulamak için kullanıyoruz.

Amerika'nın "popülist" diye tanımlanan 1930'lardaki deneyimlerine benzer şekilde, *kolektif kimlik ve eylemin temeli olarak sınıfın önemi azaltılmaya* çalışılıyordu. Fakat aynı zamanda emek gücünün deproleterizasyonu olarak da adlandırılan bu süreç, Latin örneklerinden iki önemli açıdan farklıydı (bkz. Fitzgerald 1983: 127). Türkiye'de gerek askeri rejimin gerekse 1980'lerde iktidara gelmiş olan sivil yönetimlerin siyasal hedeflerinden biri "de-politizasyon" olduğu için, bu stratejiyi siyasal mobilizasyon aracı olarak kullanmaya niyetleri yoktu. Ne de 1930'larda bazı Latin Amerika ülkelerinde gözlendiği biçimiyle, yeniden bölüşüm politikalarına ağırlık verilerek, tahakküm altındaki sınıfların/kitlelerin devletle bütünleştirilmesi diye ifade edilen bir süreçten bahsetmek mümkündür. Aslında, Türkiye'de 1980 sonrasında durum bunun tam aksi olduğu için, sürecin "dışlayıcı" niteliğini vurgulamak önem kazanmaktadır.

Bugüne gelince, muhalif ama hegemonik söylemin ve aldığı yeni biçimlerin, en azından neoliberal anlayışın gerekli gördüğü yapısal dönüşümler temelinde gerçekleşen dünya ekonomisi ile yeni bütünleşme sürecinde karşılaşılan krizlerin olağan karşılanmasına zemin hazırlayarak, bunların hegemonya krizine dönüşmemesinde kritik bir rol oynadığına ve de oynamaya devam ettiğine kuşku yoktur.

KAYNAKLAR

Ahmad, F. (1981), "The Political Economy of Kemalism", *Atatürk: Founder of a Modern State* içinde, A. Kazancıgil (der.), Londra: C. Hurst & Co.

Akat, A. S. (1983), *Alternatif Büyüme Stratejisi*, İstanbul: İletişim.

—— (1994), "1994 Bunalımı Üzerine Çeşitlemeler", *Görüş*, no. 15, İstanbul: TÜSİAD.

Anderson, P. (1974), "The Antinomies of Antonio Gramsci", *New Left Review*, 100.

—— (1977), *Lineages of Absolutist State*, Londra: NLB.

Arıcanlı, T. ve D. Rodrik (1990), "An Overview of Turkey's Experience with Economic Liberalisation and Structural Adjustment", *World Development*, cilt 18, no. 10.

Arıcanlı, T. ve M. Thomas (1994), "Sidestepping Capitalism: On the Ottoman Road to Elsewhere", *The Journal of Historical Sociology*, cilt 7, no. 1.

Avcıoğlu, D. (1969), *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara: Bilgi.

Aytür, M. (1971), "Türk İktisat Tarihi 1923-1968", teksir.

Ayubi, N. (1995), *Over-stating the State: Politics and Society in the Middle East*, Londra: I. B. Tauris.

Balassa, B. (1982), "Structural Adjustment Policies in Developing Economies", *World Development*, cilt 10, no. 1.

Barkey, H. (1990), *The State and the Industrialisation Crisis*, Westview Press.

Barry, N. (1988), *The Invisible Hand in Economics and Politics*, Hobart Paper, no. 111, Londra: The Institute of Economic Affairs.

Başar, A. H. (1945), *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, 1981 yeniden basımı, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi (AİTİA).

Bianchi, R. (1984), *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton University Press.

Birtek, F. (1985), "The Rise and Fall of Etatism in Turkey, 1932-1950", *Review*, cilt 8, no. 3.

Boratav, K. (1974), *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul: Gerçek.

—— (1983), "Türkiye'de Popülizm 1962-1976", *Yapıt*, no. 1.

—— (1988), *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, İstanbul: Gerçek.

—— (1989), "The Turkish *Bourgeoisie* and the State During A Major Orientation of Economic Policies", Ortadoğu'daki Devletlerin ve Toplumların Dinamikleri Konferansı'nda sunulan tebliğ, Kahire, 17-19 Haziran.

—— (1991), *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İstanbul: Gerçek.

—— (1993), "Review Article: State and Class in Turkey", *Review of Radical Political Economics*, cilt 25, no. 1.

Boratav K. ve G. Yalman (1989), "A Study in the Political Economy of Structural Adjustment: Workers and Peasants during a Major Reorientation of Economic Policies: Turkey, 1980-1987", International Development Research Center (IDRC) için hazırlanmış araştırma, Kanada.

Buci-Glucksman, C. (1980), *Gramsci and the State*, Londra: Lawrence & Wishart.

—— (1986), "Hegemony and Consent", *Approaches to Gramsci* içinde, A. Showstack-Sassoon (der.), Londra: Writers and Readers.

Budd, A. (1978), *The Politics of Economic Planning*, Manchester University Press.

Buğra, A. (1991), "Political Sources of Uncertainty in Business Life", *Strong State and Economic Interest Groups* içinde, M. Heper (der.), Berlin: de Gruyter.

—— (1994), *State and Business in Modern Turkey: A Comparative Study*, State University of New York Press.

Cassirer, E. (1946), *The Myth of the State*, Yale University Press (Türkçesi: *Devlet Efsanesi*, İstanbul: Remzi, 1984).

Clark, J. (1990), "The History of Britain: A Composite State in a *Europe de Patries*?", *Ideas and Politics in Modern Britain* içinde, J. Clark (der.), Macmillan.

Clarke, S. (1992), "The Global Accumulation of Capital and the Periodisation of the Capitalist State Form", *Open Marxism* içinde, W. Bonefeld vd. (der.), cilt 1, Londra: Pluto Press.

Dornbusch, R. ve S. Edwards (der.) (1991), *The Macroeconomics of Latin American Populism*, University of Chicago Press.

Draper, H. (1977), *Karl Marx's Theory of Revolution*, cilt 1, New York: Monthly Review Press.

Dyson, K. H. F. (1980), *The State Tradition in Western Europe*, Martin Robertson.

Ebiri, K. (1980), "Turkish Apertura", *ODTÜ Gelişme Dergisi (METU Studies in Development)*, cilt 7, no. 3 ve 4.

ESEKH (1965), *Karma Ekonomide Planlama ve Gelişme*, İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti (ESEKH).

ESO (1981), *Eskişehir Sanayi Odasının On Yılı ve Mümtaz Zeytinoğlu*, İstanbul: Eskişehir Sanayi Odası Yayını, no. 18.

Evans, P. (1995), *Embedded Autonomy*, Princeton University Press.

Faroqhi, S. (1991), "Introduction", *Journal of Peasant Studies*, cilt 18, no. 4.

Fitzgerald, E. V. K. (1983), "The State and the Management of Accumulation in the Periphery", *Latin America in the World Economy* içinde, D. Tussie (der.), Londra: Gower.

Flichman, H. (1990), "The State and Capital Accumulation in Argentina", *The State and Capital Accumulation in Latin America* içinde, C. Anglade ve C. Fortin (der.), cilt II, MacMillan.

Gamble, A. (1984), "This Lady's Not for Turning: Thatcherism Mark III", *Marxism Today*, Haziran.

Gamble, A. ve S. Walkland (1984), *The British Party System and Economic Policy 1945-1983*, Oxford University Press.

Gellner, E. (1994), *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*, Penguin.

Golding, S. (1992), *Gramsci's Democratic Theory: Contributions to a Post-Liberal Democracy*, University of Toronto Press.

Gramsci, A. (1971), *Selections from the Prison Notebooks*, Londra: Lawrence & Wishart.

Gray, J. (1990), 'Conservatism, Individualism and the Political Thought of the New Right", *Ideas and Politics in Modern Britain* içinde, J. Clark (der.), MacMillan.

Gray, J. (1993), *Beyond the New Right*, Londra: Routledge.

Gray, R. (1977), "Bourgeois Hegemony in Victorian Britain", *Class, Hegemony and Party* içinde, J. Bloomfield (der.), Londra: Lawrence & Wishart.

Green, E. (1996), *The Crises of Conservatism*, Londra: Routledge.

Hall, S. (1980), "Popular Democratic vs. Authoritarian Populism", *Marxism and Democracy* içinde, A. Hunt (der.), Londra: Lawrence & Wishart.

—— (1984), "The State in Question", *State and Society in Contemporary Britain* içinde, G. McLennan vd. (der.), Londra: Polity Press.

Hann, C. (1990), *Tea and Domestication of the Turkish State*, SOAS, Modern Turkish Studies Programme (Modern Türkiye Çalışmaları Programı), Occasional Papers, no. 1.

Hayek, F. A. (1944), *The Road to Serfdom*, Londra: RKP (Türkçesi: *Kölelik Yo-*

lu, Ankara: Liberte, 1999).
Heper, M. (1976a), "Political Modernisation as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a 'Historical Bureaucratic Empire Tradition", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 7.
— (1976b), "The Recalcitrance of the Turkish Public Bureaucracy to '*Bourgeois* Politics'", *The Middle East Journal*, cilt 30.
— (1977), "Negative Bureaucratic Politics in a Modernising Context: the Turkish Case", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, cilt 1, no. 1.
— (1985), *The State Tradition in Turkey*, Walkington, İngiltere: The Eothen Press.
— (1991), "Transitions to Democracy Reconsidered: A Historical Perspective", *Comparative Political Dynamics* içinde, D. Rustow ve K. Erickson (der.), New York: Harper Collins.
— (1992), "The Strong State as a Problem for the Consolidation of Democracy", *Comparative Political Studies*, cilt 25, no. 2.
İnalcık, H. (1964), "The Nature of Traditional Society: Turkey", *Political Modernisation in Japan and Turkey* içinde, R. Ward ve D. Rustow (der.), Princeton University Press.
— (1969), "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, cilt 29, no. 1.
— (1994), "The Economic Mind", *Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914* içinde, İnalcık ve D. Quataert (der.), Cambridge University Press.
İnsel, A. (1990), *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İstanbul: İletişim.
İslamoğlu-İnan, H. (1994), *State and Peasant in the Ottoman Empire*, Leiden: E. J. Brill.
Karpat, K. (1959), *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System*, Princeton University Press.
Kazancıgil, A. (1994), "High Stateness in a Muslim Society: The Case of Turkey", *Comparing Nations* içinde, M. Doğan ve A. Kazancıgil (der.), Londra: Blackwell.
Kepenek, Y. (1984), *Türkiye Ekonomisi*, Ankara.
Kerwin, R. (1951), "Private Enterprise in Turkish Industrial Development", *Middle East Journal*, cilt 5.
Keyder, Ç. (1979), "The Political Economy of Turkish Democracy", *New Left Review*, 115.
— (1987), *State and Class in Turkey*, Londra: Verso.
— (1988), "Class and State in the Transformation of Modern Turkey", F. Halliday ve H. Alavi (der.) içinde, *State and Ideology in the Middle East and Pakistan*, Monthly Review Press.
Kıraç, C. (1995), *Anılarımla Patronum Vehbi Koç*, İstanbul: Milliyet.
Köker, L. (1990), *Modernleşme. Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim.
Krueger, A. (1974), *Foreign Trade Regimes and Economic Development: Turkey*, Cambridge: Balinger.
Kurdaş, K. (1979), *Ekonomik Politikada Bilim ve Sağduyu*, İstanbul.

Kuruç, B. (1987), *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Ankara: Bilgi.
— (der.), (1993a) *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, cilt 2 (1933-35), SBF, Ankara.
— (1993b), "Sunuş", Kuruç (1993a) içinde.
Küçükömer, İ. (1969), *Düzenin Yabancılaşması*, 2. Baskı, 1989, İstanbul.
— (1994), *Sivil Toplum Yazıları*, İstanbul: Bağlam.
Laclau, E. (1977), *Politics and Ideology in Marxist Theory*, Londra: Verso (Türkçesi: *İdeoloji ve Politika*, İstanbul: Belge, 1998).
Letwin, S. (1992), *The Anatomy of Thatcherism*, Londra: Fontana.
Leys, C. (1985), "Thatcherism and British Manufacturing: A Question of Hegemony", *New Left Review*, 151.
McLennan, G. (1996), "Four Sins", *New Left Review*, 216.
Mardin, Ş. (1978), "Youth and Violence in Turkey", *Archives Europennes de Sociologie*, cilt 19.
— (1980), "Turkey: The Transformation of an Economic Code", *The Political Economy of Income Distribution in Turkey* içinde, E. Özbudun ve A. Ulusan (der.), Holes & Meier.
— (1990), *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim.
Marx, K. (1843), "Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Law", *Marx and Engels Collected Works*, cilt 3, Progress, 1975 (Türkçesi: *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı*, Ankara: Sol, 1997).
— (1852), "The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte", *Surveys From Exile* içinde, Londra: Penguin, 1973 (Türkçesi: *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*, Ankara: Sol, 1990).
Miliband, R. (1994), *Socialism for a Sceptical Age*, Londra: Polity.
Milor, V. (1989), "A Comparative Study of Planning and Economic Development in Turkey and France: Bringing the State Back In", yayımlanmamış doktora tezi, University of California, Berkeley.
Öngüt, İ. (1967), "The Private Sector in the Five Year Plan", *Planning in Turkey* içinde, S. İlkin ve E. İnanç (der.), Ankara: ODTÜ.
Öniş, Z. (1991), "Political Economy of Turkey in the 1980s: Anatomy of Unorthodox Liberalism", *Strong State and Economic Interest Groups* içinde, M. Heper (der.), Berlin: de Gruyter.
Rodrik, D. (1991), "'Comment' on Turkey", *Restructuring Economies in Distress* içinde, V. Thomas vd. (der.), Dünya Bankası Yayını, Oxford University Press.
Saybaşılı, K. (1992), *İktisat, Siyaset, Devlet ve Türkiye*, İstanbul: Bağlam.
Schick, I. ve A. Tonak (1981), "The Political Economy of Quickstand: International Finance and The Foreign Debt Dimension of Turkey's Economic Crisis", *Insurgent Sociologist*, cilt 10, no. 3.
DPT (1973), *New Strategy 1973-1995*, Ankara: TC Başbakanlık.
Sönmez, A. (1967), "The Re-Emergence of the Idea of Planning and the Scope and the Targets of the 1963-1967 Plan", *Planning in Turkey* içinde.
Stepan, A. (1978), *The State and Society: Peru in Comparative Perspective*, Princeton: Princeton University Press.
Stiglitz, J. vd. (1989), *The Economic Role of the State*, Londra: Blackwell.

Sunar, İ. (1985), "Demokrat Parti ve Popülizm", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 8.

Sunar, İ. ve S. Sayarı (1986), "Democracy in Turkey: Problems and Prospects", *Transitions from Authoritarian Rule in Latin America and Southern Europe* içinde, G. O'Donnell vd. (der.), Johns Hopkins University Press.

Supple, B. (1973), "The State and Industrial Revolution 1700-1914", *The Industrial Revolution* içinde, E. Cippola (der.), Londra: Fontana.

Tekeli, İ. ve S. İlkin (1977), *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara: ODTÜ.

—— (1988), *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara: ODTÜ.

Tezel, Y. S. (1975), *Turkish Economic Development 1923-1950: Policy and Achievements*, Doktora Tezi, University of Chicago.

Thompson, E. P. (1978), *The Poverty of Theory*, Londra: Merlin Press.

Thornburg, M. vd. (1949), *Turkey: An Economic Appraisal*, New York: Twentieth Century Fund.

Timur, T. (1968), *Türk Devrimi: Tarihi Anlamı ve Felsefi Temeli*, Ankara Üniversitesi. SBF Yayını.

Turner, B. (1978), *Marx and the End of Orientalism*, Londra: Allen & Unwin.

Tünay, M. (1993), "The Turkish New Right's Attempt at Hegemony", *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey* içinde, A. Eralp vd. (der.), Praeger.

TOBB (1966), *Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma*, Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği, Ankara.

Uras, G. (1968), *Sanayiciler için Teşvik Tedbirleri*, İstanbul: İSOD.

Vergin, N. (1985), "Komuta Ekonomisinden Liberal Ekonomiye Geçiş Deneyimi", *İktisat Dergisi*, Haziran.

Waterbury, J. (1992), "Export-Led Growth and the Center-Right Coalition in Turkey", *Economics and Politics of Turkish Liberalisation* içinde, T. Nas ve M. Odekon (der.), Lehigh University Press.

Weber, M. (1947), *The Theory of Social and Economic Organisation*, William Hodge.

Williams, R. (1977), *Marxism and Literature*, Londra: Oxford University Press (Türkçesi: *Marksizm ve Edebiyat*, İstanbul: Adam, 1990).

Wittfogel, K. (1957), *Oriental Despotism*, Yale University Press.

Dünya Bankası (1997), *World Development Report: The State in A Changing World*, New York: Oxford University Press.

Yalman, G. (1985), "24 Ocak Kararları ve Türkiye'nin 'Batı ile Bütünleşme'si", *İktisat Dergisi*, Haziran.

Yaşa, M. (1963), "Domestic Sources of Capital", *Capital Formation and Investment in Industry*, İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti yayını.

Türkiye'de Siyasal Kriz ve Krize Müdahale Stratejileri

"Düşük Yoğunluklu Çatışma"dan "Düşük Yoğunluklu Uzlaşma" Rejimine

Tülin Öngen

Giriş

Son çeyrek yüzyıldır kapitalist dünyada çok yönlü bir tıkanıklık yaşanmaktadır. Tıkanıklık, "sermayenin organik bileşimi"ndeki artışın yol açtığı "aşırı birikim" sorunuyla ilgilidir. Daha önce 1929 Büyük Buhranı'na neden olan birikim sorunu, 70'li yıllardan itibaren kapitalist ekonomileri tekrar durgunluğa sürüklemiş bulunmaktadır. Önce reel sektörde üretim ve üretkenlik artışlarında yavaşlamayla başlayan durgunluk, daha sonra istihdamdaki düşüş ve enflasyondaki artışla tırmanışa geçmiştir. 80'lerden sonraki finansal dalgalanmalar ise, sorunu küresel boyutlara taşımıştır.

Birikim krizi, küreselleşme ideolojisine ve neoliberal dalgaya bilinçsizce teslim olan ülkelerde daha yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Örneğin Yapısal Uyum Politikaları, pek çok ülkede geniş toplum kesimlerinin işsizleşmesine ve yoksullaşmasına neden olmuştur. Buna karşılık krizi aşmaya dönük politikalar, ekonomiyi canlandırmaya yetmediği gibi, sosyal dengeleri de bozmuştur. Özellikle dayanışmacı değerlerin ve geleneksel toplumsal ilişkilerin yerini alan tüketimcilik ve bireycilik ideolojisi, toplumsal dokuları büyük ölçüde tahrip etmiştir.

Kriz, niteliği gereği tüm toplumsal formasyon üzerinde etkili olduğundan, pek çok ülkede ekonomik yaşam yanında siyasal yaşam da istikrarsızlığa sürüklenmiştir. Örneğin yeni ekonomik düzenin yol açtığı toplumsal çözülmeye tepki olarak gelişen kimlik arayışları, özellikle gelişmekte olan ülkelerde siyasal dengeleri altüst etmiştir. Bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde patlak veren ve çoğu kez iç savaşla sonuçlanan etnik, dinsel ve kültürel nitelikteki toplumsal çatış-

malar, zaten son derece kırılgan olan siyasal rejimleri ciddi bir meşruiyet bunalımına itmiştir.

Gerek ekonomik krizle gerek sosyal ve siyasal istikrarsızlıkla boğuşan bu ülkeler arasında Türkiye de yer almaktadır. Türkiye kapitalizmi, son yirmi yıldır çifte kriz dinamiklerinin etkisi altında ciddi bir tıkanma içindedir. Bir yanda yapısal sorunların beslediği ekonomik istikrarsızlık, öte yanda konjonktürel gerilimlerin tırmandırdığı siyasal istikrarsızlık, sistemin dengelerini altüst etmiş bulunmaktadır. Ekonomik ve siyasal istikrarı sağlamaya dönük önlemlerin hiçbiri bu dengesizlik durumunu ortadan kaldıramadığı gibi, tam tersine kalıcılaştırmaktadır.

Örneğin 1980'lerde uygulanan militarist ve otoriter yöntemler, sınıf dinamiklerini bastırmakta etkili olmuş, buna karşılık toplumu açık bir savaş psikolojisiyle kuşatmıştır. Türkiye ekonomisini küresel kapitalizmle bütünleştirmeye dönük neoliberal ekonomi politikaları ise, sınıflar arası uçurumu haddinden fazla genişletmiştir. Öte yandan ekonomi dışı sorunların uzlaşma yerine "zor"a dayanan yöntemlerle çözülmeye çalışılması, siyasal istikrarsızlığa neden olmuştur. Benzer biçimde 1990'ların ekonomik ve siyasal uygulamaları da, sorunları çözmemiş, tam tersine tırmandırmıştır. Özellikle bu dönemde rejimle ilgili sorunların giderek yoğunlaşması, egemen sınıf blokunun toplumu ortak bir proje etrafında bütünleştirme şansını yok etmiştir. Düzen içi çözüm seçeneklerini tüketen Türkiye burjuvazisi, sonunda bir kez daha "zor"a teslim olmuştur. Siyasetin meşruiyet alanını büyük ölçüde daraltan bu teslimiyetle birlikte toplumsal yeniden üretim kanalları hemen hemen tümüyle tıkanmıştır.

Türkiye'de son yirmi yıldır yaşanan bunalımın ele alınacağı bu yazıda, sistemde tıkanmaya yol açan yapısal ve konjonktürel etmenler ile bu tıkanıklığı aşmaya dönük müdahale stratejileri bir arada değerlendirilecek ve bunların neden Türkiye kapitalizminin krizini aşmada etkili olamadıkları araştırılacaktır. Kapitalist toplumsal formasyonun temel analitik değişkenini sınıfsal güç ilişkileri oluşturduğundan, yazıda öncelikle son yirmi yılda sınıfsal güç dengelerinde meydana gelen değişiklikler irdelenecektir. Bu bağlamda ekonomik krizle birlikte maddi üretim süreçlerinde gerçekleşen değişikliklerin emek ve sermaye yapısı üzerindeki etkileri ile bunların sınıf mücadelesi pratiklerine yansımaları incelenecektir. Örneğin yeni birikim

stratejileri ile onun öngördüğü bölüşüm politikalarının, işçi sınıfının bileşimi, pazarlık gücü, yaşam tarzı, siyasal ve kültürel pratikleri ile çıkar grupları, sınıf koalisyonları ve yönetici güç blokları yapısı üzerinde ne gibi etkilerde bulunduğu saptanmaya çalışılacaktır.

Çözümleme, kriz bileşkesinde yer alan öteki etmenleri de (sınıf dışı gerilimler) kapsayacaktır. Ancak bunlar, birer bağımsız ya da oluşsal kriz etmeni olarak değil de, kapitalist toplumsal formasyondaki dönüşümün parametreleri çerçevesinde etkili olan, dolayısıyla sınıfsal belirlenimden tamamen bağımsız olmayan etmenler olarak değerlendirilecektir. Çünkü bir toplumsal formasyonda pratikte doğrudan üretim ilişkileriyle ilintili olmayan özgül sorunlar ortaya çıksa bile (örneğin Kürt mücadelesi, dinci gericilik, çeteler gibi) bunlar, ancak sınıf iktidarının geçerli güç ilişkileri ekseninde birer kriz etkeni haline dönüşmekte, dolayısıyla toplumsal formasyon düzeyinde yaşanan tüm çatışmalar gibi sınıf mücadelesinin tarihselliği içinde somutlaşmaktadır. Ayrıca bu gerilimler, görevi sınıf hegemonyasını kurmak ve korumak olan devletin kurumsal çatısı altında cereyan etmektedir. Nitekim kapitalizmin krizleri, devlet, tüm toplumsal ilişkileri mevcut egemenlik endeksine eklemlerne ve bu yolla sınıf hegemonyasını kurma rolünü yerine getiremediğinde başgöstermektedir. Bunun içindir ki yalnızca ekonomik alan değil, siyasal rejim de bir tıkanma içine girmektedir.

Böyle bir kuramsal model çerçevesinde yazının ana sorunsalı şu olacaktır: İster ekonomik yaşamla, isterse rejimle ilgili gözüksün, son yirmi yıllık döneme damgasını vuran bu bunalım, gerçekte kapitalist toplumsal formasyonun krizi niteliğindedir. Nitekim tüm veriler, devletin sınıf egemenliğine ilişkin rolünü ve işlevlerini ilgilendiren, dolayısıyla rejime yönelik kurumsal düzenlemelerin çok ötesinde köklü ve sistematik müdahalelere ihtiyaç duyan bir krize işaret etmektedir. Bundan ötürü toplumsal yaşamın her alanını kuşatan bu tıkanıklığı, genelde Türkiye kapitalizminin, özelde ise onun özgül devlet biçiminin krizi olarak değerlendirmek daha doğru ve gerçekçi olacaktır. Bu bağlamda yazıda kriz çözümlemesinin nesnesini, toplumsal ve siyasal öznelerin stratejik çatışma alanı olan devletin kurumsal çatısı altında yer alan tüm ilişki ve pratikler oluşturuyor.

Çözümlememizde üç ana bölüm var: 80'lerden günümüze uzanan tıkanıklığın Türkiye kapitalizminin yapısal sorunları ile kon-

jonktürel gerilimlerin bileşkesi olan özel bir tarihsel uğrağı niteliğini varsayıldığından, ilk bölümde bu uğrağın yapısal bileşenleri üzerinde durulacaktır. Burada Türkiye kapitalizmini sürekli olarak kriz ile krize karşı müdahaleler arasında gidip gelmek zorunda bırakan tarihsel ve toplumsal istikrarsızlık etkenleri belirlenmeye çalışılacaktır. Daha sonraki bölümlerde ise, bunlarla konjonktürel dinamiklerin çakışmasının ürünü olan son yirmi yıllık tıkanma süreci ele alınacaktır. Bu süreç, kriz etkenlerinin ve bunlara karşı uygulanan müdahale stratejilerinin özgüllükleri göz önüne alınarak iki ayrı dönemde değerlendirilecektir. Önce ikinci bölümde 12 Eylül Askeri Darbesi ile başlayan ve gerek siyasal felsefesi, gerek siyaset pratiği açısından faşizm ile "düşük yoğunluklu demokrasi"nin eklektik bir sentezine dayanan 80-90 arası dönem incelenecektir. Bunu izleyen üçüncü bölümde ise, siyasal iktidarların ekonomik ve politik tercihleri açısından 80'lerin devamı niteliğinde gözükmekle birlikte alternatif strateji arayışlarına imkân veren belli bazı kırılma uğraklarını da içeren 90'lı yıllar üzerinde durulacaktır.

I
Türkiye Kapitalizminin Kriz Sarmalı

Bir üretim biçimi olarak kapitalizm genelde çelişkili bir sistemdir. Örneğin toplumsal yeniden üretimin tıkanması demek olan krizler aynı zamanda sistemin termostatı görevini de görürler. Gerek kriz koşulları gerekse onu izleyen genişleme dönemleri, sermayeye emek üzerindeki egemenliğini restore etme olanağını vererek (O'Connor 1995: 77-91, 261), kapitalizmin yeniden yapılanmasını sağlar. Kuşkusuz söz konusu yeniden yapılanma öznesiz bir süreç değildir. Sistemler, kendilerini otomatik olarak düzenlemediklerinden, yeniden yapılanma süreci, toplumsal aktörler arasında oluşsal olarak yaşanan stratejik çatışmalar yoluyla gerçekleşir. Gelişmiş bir kapitalist toplumsal formasyonda bu çatışmalar, genellikle demokratik-meşruiyetçi yapının sınırları içinde ve onun kuralları çerçevesinde yaşanır.

Oysa Türkiye'de, pek çok azgelişmiş ülkede görüldüğü gibi, yeniden yapılanma sürecinin kendine özgü bir işleyişi vardır. Bir kere demokratik-meşruiyetçi gelenekler yeterince gelişmediğinden veya

yerleşmediğinden, toplumsal uzlaşmalar-çatışmalar, toplumsal güçler arasında oluşsal olarak değil, siyaset-üstü aktörlerin belirlediği oyun kuralları çerçevesinde ve siyaset-dışı araçlarla gerçekleşir. Söz konusu aktörler, genellikle "kendinden menkul güç"ten aldıkları ilhamla sistemi yeniden "ayarlama"ya çalışan "siyaset mühendisleri" olur. Bu durumun azgelişmiş kapitalizmin nesnelliğinden Türkiye Burjuva Devrimi'nin özgüllüğüne kadar uzanan çeşitli nedenleri vardır. Türkiye kapitalizminin neden sürekli krizlere mahkûm olduğunun anlaşılmasına da ışık tutacak olan bu nedenlerin başında sırasıyla şunlar gelir:

1. En önemlisi, gecikmiş kapitalizmin bir türlü aşılamayan kaynak, pazar ve sermaye birikimi sorunudur. Kapitalist üretici güçlerin gelişmesini önleyen bu sorun yüzünden bugüne kadar toplumsal güçler arasında kalıcı bir denge kurulamamıştır. Bu da, gerek sınıflar arasında gerekse egemen sınıflar içinde oluşsal mücadelelerin gelişmesine izin vermediği gibi devletle sınıflar arasındaki ilişkileri de son derece sorunlu hale getirmiştir. Sonuçta organik bütünlükten yoksun kalan sistem, yeniden üretim süreçlerine işlerlik kazandıramamıştır.

2. Türkiye Burjuva Devrimi'nin siyasal mirası da, toplumsal güçler arasındaki oluşsal mücadelelere izin vermemektedir. Bir kere doğrudan sınıf mücadelelerinin ürünü olmayan ve geleneksel sınıflarla ittifak içinde gerçekleşen Devrim, daha sonra da kitlelerin geniş desteğine dayanan bir cumhuriyet rejimi haline dönüşememiştir (Savran 1992: 50). Benzer biçimde küçük burjuva radikal kadroların İttihat ve Terakki Örgütü'nden devraldığı örgütsel gelenek varlığını sürdürmüş, dolayısıyla siyasete dışsal müdahaleler genellikle doğal, hatta meşru görülmüştür. Bugün bile iktidar mekanizmalarında herhangi bir boşluk ortaya çıktığında bunun ordudaki İttihatçı burjuva kadrolar tarafından doldurulması, küçük bir azınlık dışında kimseyi rahatsız etmemektedir. Burjuva siyasetine hâkim olan bu gelenek, Türkiye burjuvazisinin toplum üzerinde hegemonik üstünlüğe dayanan bir sınıf iktidarı kuramamasında en önemli etkendir. Öyle ki egemen sınıflar, sorunlara çözüm üretemedikleri her durumda "zora" ya da "zor" unsuru ağır basan siyaset tarzlarına teslim olmuş, buna karşılık her "zor" dönemi de burjuvazinin iktidarsızlığını yeniden üretmiştir.

3. Sınıf mücadelesi üzerinde yükselmeyen bir kapitalistleşme süreci içinde, sınıflar arasındaki hegemonik mücadeleye önderlik edecek kadroların yetişmesi de mümkün olmamıştır. Bu yüzden ideolojik, kültürel ve entelektüel yeniden üretim kısırlaşmış, dolayısıyla iktidar ideolojisinden bağımsız ideolojiler arasında hegemonik bir iktidar için gerekli olan hesaplaşmalar yaşanamamıştır. Sınıfların "organik aydınları" yerine rejimin "organik aydınları"na yaslanmak durumunda kalan Türkiye burjuvazisi, saf bir burjuva ideolojisi olmaktan çok küçük burjuva radikalizmi-"pretoryanizm"* sentezine dayanan Kemalizm ile bulaşık eklektik bir sınıfsal ideolojiyi hâlâ aşabilmiş değildir. Benzer bir sorun yönetici kadrolar için de geçerlidir. Osmanlı'dan miras "kutsal devlet" anlayışı ile pozitivist bir modern-burjuva toplumu kurma projesinin bir sentezi olan Kemalizmi resmi ideolojinin temel referansı olarak benimseyen siyasal iktidarlar, toplumun tüm kesimlerini kucaklayacak hegemonik projelere mimarlık edememektedirler.

4. Egemen sınıf blokunun ideolojik formasyon eksikliği, siyasal rejimin niteliği açısından da belirleyici bir rol oynamaktadır. Öyle ki Türkiye'de siyaset her dönemde ideolojiye egemen olmaktadır. Buna karşılık ideoloji unsuru zayıf bir siyaset de, örgütsel desteğe-komitacı geleneğe (ordu) yaslanmaktan kurtulamamaktadır (Şaban İba 1998a: 78). Militarizme ihtiyaç duymakla kalmayıp, onu geliştirip güçlendiren Kemalizmin (İba 1998b: 109) tüm toplumsal ideolojilerin ortak-kurucu unsuru olması, siyasete militan ve militarist yaklaşımların egemen olmasına zemin hazırlamaktadır. Ayrıca ideolojiyi önceleyen siyaset, Türkiye'de siyasal ahlak anlayışını da sakatlamaktadır. Örneğin Türkiye burjuvazisi bugün bile yapısal zaafiyetlerini aşmak yerine onları suistimal etmeye dönük (Güler 1999: 37) pragmatik bir siyaset anlayışının dışına çıkamamaktadır. Sorunlara çözüm üretmek yerine iç ve dış düşman tehlikesini kullanmak ya da sürekli bölünme korkusunu sömürmek, Türkiye egemen sınıflarının siyasal felsefesinin ve siyasal ahlak anlayışının temel normunu oluşturmaktadır.

* "Vesayetçi demokrasi" diye de adlandırılabilecek olan "pretoryanizm", devlet seçkinlerinin siyaset üzerindeki kontrolüne dayanan bir yönetim biçimidir. Böyle bir siyasal rejim içinde askerlerin, hatta din adamlarının siyasete aktif müdahalesi söz konusudur (Huntington 1969:195).

5. Öte yandan 1960'lı yıllar, Türkiye egemen sınıflarının gerek ekonominin yapısal sorunlarını gerekse kendi sınıfsal zaaflarını aşma yönünde ciddi egzersizler yaptığı önemli bir eşiktir. Gerçekten 27 Mayıs 1960 Darbesi'nden sonra sanayi sermayesinin hegemonik öncülüğünde daha demokratik-meşruiyetçi bir siyasal yapı oluşturulmaya çalışılmıştır. Özellikle 1961 Anayasası, bu açıdan ileriye dönük önemli bir adım olmuştur. Yeni anayasal düzen içinde her sınıf ve katman, kendi ideolojisini geliştirme fırsatı bulabilmiştir. Kemalizmden tamamen kopuşlar yaşanmasa dahi bu dönemde hiç de küçümsenmeyecek oranda radikal hesaplaşmalar gündeme gelmiştir. Ne yazık ki bu süreç daha sonra kesintiye uğramış ve burjuva siyaseti yeniden tıkanmıştır. Bunun başlıca nedeni, birikim sorununun güncelleşmesi ve buna bağlı olarak mevcut üstyapının geçersizleşmesidir. Bir başka neden ise, yeni rejimin yarattığı sınıfsal farklılaşma ve siyasallaşmanın, ideolojik konsolidasyonunu henüz gerçekleştirememiş olan egemen sınıfları ürkütmüş olmasıdır. Özellikle 70'lerde yükselen sosyalist, sosyal demokrat, faşist ve islamcı ideolojiler, sınıf içi sorunlarını çözememiş burjuva sınıfını tehdit eden gelişmeler olarak algılanmıştır. Bu tehdit, daha sonra yeni bir birikim rejimine ve onun öngördüğü üstyapıya geçişin ilk adımı olan 12 Eylül Darbesi'nin meşru gerekçesini oluşturacaktır.

II

Krize Müdahalede İlk Adım: Askeri Darbe ve "Düşük Yoğunluklu" Çatışma Stratejileri

Türkiye kapitalizmi 80'lere doğru yeni bir kriz sürecine girmiştir. Tıkanmanın nedeni birikim sorunu olduğundan, krizin tek başına iktisadi araçlarla atlatılması güçtür. Ayrıca toplumsal ve siyasal koşullar da, radikal müdahaleleri zorunlu kılmaktadır. Her şeyden önce 12 Mart 1971 askeri müdahalesiyle bir süre kontrol altında tutulabilen sınıf mücadelesi tekrar canlanmış ve sınai kârlarda ciddi bir sıkışma yaratmaya başlamıştır. İkincisi, Dünya Bankası'nın Yapısal Uyum Programı'na angaje olan hükümet, ekonomiyi serbest piyasa düzeni uyarınca yeniden yapılandırma taahhütü altına girmiştir. Üçüncüsü, Milliyetçi Cephe hükümetleri döneminde bir ölçüde çözülen sınıf ittifakı sorunu güncelleşmiş ve sermaye içinden farklı sesler yüksel-

meye başlamıştır. Son olarak, uluslararası konjonktür, Türkiye'yi Ortadoğu'nun güvenilir ve istikrarlı bir üssü olmaya zorlamaktadır.

1980 başında sancıların artması üzerine hükümet tarafından kamuoyunda 24 Ocak Kararları diye bilinen bir paket hazırlandı. Bu paket, sınıfsal özü açısından basit bir istikrar programı olmanın çok ötesindeydi. 24 Ocak Paketi, öncelikle yerli sermayenin emek karşısında güçlendirilmesine ve siyasetin ekonominin gereklerine uyarlanmasına dönük hedefler içeriyordu. Bu hedeflere ulaşılması ise, siyasal önderlik sorununun çözümüne ve sınıf hareketinin kalıcı bir biçimde bastırılmasına bağlıydı. Açıkçası, 24 Ocak Paketi'nin hayata geçebilmesi, otoriter ve baskıcı bir siyasal rejimi gerektiriyordu. Nitekim daha önce benzer deneyimlere sahip bazı ülkelerde otoriter yöntemlere başvurulmuş, kriz, silahlı güçlerin "burjuvazinin *de facto* siyasal partisi" (Poulantzas 1981: 25) haline gelmesiyle aşılabilmişti.

Türkiye burjuvazisi de aynı yolu denedi ve siyasal temsilcilerinin iktidardan uzaklaştırılmasına göz yumdu. 12 Eylül 1980'de ordu, krize müdahale etmek için burjuvazinin *de facto* siyasal temsilcisi haline gelerek iktidara el koydu. Askeri diktatörlük, hiç zaman kaybetmeden 24 Ocak Kararları'nı hayata geçirdi. Ekonomi tamamen IMF'nin denetimi altına girdi ve kalkınma paradigması kökten değişti (Kazgan 1995: 164). Ekonomik ve sosyal yaşam tamamen neoliberal politikalara açılmak suretiyle Türkiye ekonomisinin dünya pazarıyla bütünleşmesinin önündeki engeller ortadan kaldırıldı. Ardından solu ve işçi sınıfı hareketini bastırmaya ve işgücü piyasasını disiplin altına almaya sıra geldi. Sınıf hareketi, ekonomi-dışı askeri ve yasal yöntemlerle büyük ölçüde kontrol altına alındı. DİSK'e bağlı sendikal faaliyetler durduruldu ve tüm ülkede grevler yasaklandı. Ayrıca ücretler dondurularak, toplu sözleşme düzeninin yerini Yüksek Hakem Kurulu'nun kararları aldı.

Darbe ve onu izleyen ANAP iktidarı eliyle yeni birikim rejiminin olmazsa olmaz koşulu olan "düşük ücretli bir ekonomi yaratma" hedefi büyük ölçüde gerçekleşmiş oldu. Örneğin 1988 yılında ücretler 1983'ün altına düştü (Boratav 1991: 42). Bölüşüm politikaları üzerinden yürütülen radikal operasyon, yalnızca örgütlü işçi sınıfını değil, aynı zamanda çalışan kesimlerin ve tarım üreticilerinin önemli bir bölümünü de kapsadı. Gerek memur maaşlarına gerekse tarımsal

desteklemelere dönük uygulamalar, gelir bölüşümünü sanayi sermayesi lehine yeniden belirledi (Boratav 2000: 163). Bu arada işçi sınıfının ve sendikal hareketin zayıflığı da, bu politikaların uygulanmasını kolaylaştırdı. Sonuçta 1984-87 dönemi, ekonominin sermaye çıkarları lehine yeniden yapılandığı altın yıllar oldu.

Öte yandan yalnızca ekonomik yaşamda değil, siyasal ve ideolojik yaşamda da önemli adımlar atıldı. Örneğin kendi içindeki çekişmeleri kontrol altına alan burjuvazi, sınıf içi uzlaşmayı sağlayabildi. 1983 seçimleriyle iktidara gelen Özal'ın Anavatan Partisi (ANAP) bünyesinde muhafazakârlık, milliyetçilik ve çağdaşlık aynı potada eritildi. Ayrıca ANAP'ın "yoz" popülizmi (Boratav, 2000: 164), kentli yoksul kitleler ile hızlanan göç nedeniyle kentlerde yığılan kırsal yoksulları, serbest piyasa ekonomisinin ve ideolojisinin müttefiki haline getirdi. İşçi sınıfının geniş katmanları bile "ücretlilik" konumundan ve sınıfsal kimliğinden uzaklaşıp, düzenin empoze ettiği "köşeyi dönme", "işini uydurma", "bugünü kurtarma" zihniyetine teslim oldu. Bu dönemde Türkiye solu da, ciddi bir ideolojik ve örgütsel savrulma yaşadı. Böylece Türkiye'yi küreselleşen kapitalizmle eklemleyecek uluslararası proje ciddi bir güçlükle karşılaşmaksızın başarıyla uygulandı.

Ne var ki Özal hükümeti için bir süre sonra tehlike çanları yeniden çalmaya başladı. Çünkü 12 Eylül Rejimi'nin radikal önlemlerine rağmen ekonominin geleneksel kaynak, pazar ve teknoloji sorunu aşılabilmiş değildi. Uygulanan ekonomi politikaları, üretimden çok rantiyeciliğe dayanan bir ekonomik gelişme yaratmış, dolayısıyla ülkeyi iç ve dış borç kıskacına sokmuştu. Örneğin 1983-87 döneminde Türkiye'nin dış borcu ikiye katlanmış, benzer biçimde artan iç borçlanmadan ötürü bütçe açıkları iyice büyümüştü. Bu arada daha önce seçim nedeniyle ertelenen zamların yapılmasıyla enflasyon da 87'den itibaren tırmanışa geçmişti (Ekinci 1998: 14, 17, 19).

Bir başka tehlike de bastırılan sınıf hareketinin yeniden dirilmesiydi. Çünkü düzene tamamen teslim olmayan katmanlar eliyle 87'den sonra sınıf dinamiği tekrar harekete geçmişti. Gerçi henüz ekonomik mücadele düzlemini aşan ve siyasallaşma potansiyeli taşıyan bir dinamizm söz konusu değildi, ama bu bile 12 Eylül'ün rehavetine alışmış olan burjuvaziyi ürkütmeye yetti. Özellikle 89 Bahar Eylemleri ve daha sonra onu izleyen 91'deki Zonguldak Grevi,

işçi sınıfının 12 Eylül'ün rövanşını almaya ve işbirlikçi sendikal yönetimle (TÜRK-İŞ yönetimi) restleşmeye kararlı olduğunu göstermesi açısından son derece önemliydi. Dahası sınıf dinamiğinin yükselişe geçmesiyle birlikte kamu emekçileri de örgütlenmeye, dolayısıyla emek cephesi genişlemeye başlamıştı.

Bu arada Güneydoğu'da sürdürülen savaşın hızlandırdığı göç nedeniyle büyük kentlerin varoşlarında gelişen çeperler de başka bir tehlikeyi işaret etmekteydi. Kapitalizmin çarpık ve eşitsiz gelişimini gözler önüne seren varoşlar, düzen karşıtı hareketler için elverişli bir toplumsal ortam oluşturuyordu. Gerçi bu mahallelerde 80'lerin depolitizasyonuna uğramış, dolayısıyla sınıfa yabancılanmış altsınıf unsurlar barınıyordu, ama kriz, bunların sistem tarafından masedilme olanaklarını giderek sınırlamaktaydı. Özellikle Kürt ve Alevi kökenli kent yoksullarının kendi içlerinde sahip oldukları etnik ve kültürel temeldeki dayanışma, bunların sol hareketle yakınlaşmasına zemin hazırlıyordu. Nitekim devrimci demokrat solun militan kesimlerinin örgütlendiği pek çok varoşda güvenlik güçleriyle varoş halkı arasında zaman zaman şiddetli çatışmalar yaşandı.

Ve nihayet Kürt mücadelesinin yükselişi tehlikeli boyutlara ulaşmış bulunmaktaydı. Üstelik bu yükseliş, daha öncekilerden (gerek cumhuriyet öncesi gerek sonrasında ortaya çıkmış bulunan tüm öteki Kürt isyanlarından) tamamen farklı dinamikler içeriyordu. Yarı-feodal ilişkilerden kopmuş yoksul köylülük üzerinde yükselen yeni hareket, 70'lerdeki devrimci demokratizmden farklı bir siyasallaşma süreci başlatmıştı. Özellikle bu hareketin siyasal temsilcisi olan PKK, ulusal kimlik üzerinden bir ideolojik, kültürel ve politik mobilizasyon yaratmayı başarmıştı. Ayrıca Kürt mücadelesinin sınıf hareketine önemli girdiler sunma olasılığı da vardı. Hareketin mevcut önderlik kadroları ile işçi sınıfı ve sol arasındaki diyalog henüz yeterince güçlü olmasa da, ilerde bunun gerçekleşmeyeceğinin herhangi bir garantisi yoktu.

Bu tehlikeler karşısında Özal iktidarı hiç zaman kaybetmeden iki cepheden taarruza geçti. İlkinde sınıf hareketini kontrol altına almak için milliyetçilik ve fundamentalizme dayanan ideolojik kuşatma, ikincisinde Kürt yükselişini bastırmak üzere militarist özde bir "düşük yoğunluklu çatışma" başlatıldı. İdeolojik taarruz, sınıfı etkisizleştirmekte başarılı oldu. Kenan Evren 12 Eylül'den önce, henüz Ge-

nelkurmay Başkanı iken, hükümete ve meclise bir Psikolojik Karşı Savaş Stratejisi önermişti (İba 1998b: 169-70). Bu yüzden toplum, topyekûn bir Özel Savaş Harekâtı olarak gerçekleşen darbeyle birlikte zaten açık bir savaş psikolojisiyle kuşatılmıştı.

Buna karşılık "düşük yoğunluklu" şiddet politikaları iflas etti. Burjuva siyasetinin sefaletini ve Özal'ın o ünlü "vizyon"unun çapını görmek açısından bu uygulamaların kritik bir değerlendirmesini yapmak yararlı olacaktır. Bir kere "Düşük Yoğunluklu Demokrasi" (DYD) doktrininin stratejik bir aracı olarak tasarlanmış olan "düşük yoğunluklu çatışma", ancak bu çerçevede uygulandığında başarılı sonuçlar verebilecek olan bir yöntemdi. Genellikle muhafazakâr partiler, iş çevreleri ve askerlerden oluşan üç ayaklı hegemonik bir bloka dayanan yarı-militarist bir rejim olan DYD, bu tür koalisyonlardan oluşan sivilleştirilmiş askeri yönetimlerin işbaşında olduğu Latin Amerika ülkelerinde başarıyla uygulanmaktaydı. Oysa Türkiye'de DYD'nin koşulları yoktu, dolayısıyla "düşük yoğunluklu çatışma", kontrgerilla destekli bir karşı-devrim harekâtı olmaktan öteye gitmedi. Türkiye'de sivilleştirilmiş bir askeri rejim iktidarda olsa da, siyasal iktidar hegemonik bir bloka dayanmıyordu. Egemen sınıf dilimleri, kendi aralarındaki çelişkileri aşıp, ortak sınıf çıkarları temelinde kalıcı bir uzlaşma sağlamaktan uzaktı. Genel sınıf çıkarları ile tekil çıkarlar ya da uzun dönemli çıkarlar ile gündelik çıkarlar arasındaki uzlaşmazlıklar sürüyor, bu yüzden egemen sınıflar içinden farklı ekonomik ve siyasal tercihler yükseliyordu. Nitekim 1983'te "sivil" rejime geçişte izlenecek yol veya 1988-90 yıllarında ANAP iktidarına karşı alınacak tavır konusunda sermayenin farklı grupları arasında genel sınıf çıkarları temelinde bir uzlaşma sağlanamadı (Boratav 1991: 71).

Benzer biçimde egemen sınıflar ile devlet (dolayısıyla silahlı güçler) arasındaki ilişkiler de pürüzsüz değildi. Özellikle neoliberal programın ekonomik rasyonalitesi ile militarizmin siyasal rasyonalitesi arasındaki açının genişlediği anlarda, devletle bazı egemen sınıf dilimleri arasında ciddi sürtüşmeler yaşanmaktaydı. Bu tür durumlarda sınıf içi çelişkiler daha da belirginleşiyor, dolayısıyla burjuvazi, zaman zaman siyasal iktidarları denetlemekte güçlük çekmekle kalmıyor, aynı zamanda devletle olan ilişkisinde çelişik tutumlar sergiliyordu. 80'ler, aslında sermaye ile devlet arasındaki iliş-

kilerde son derece çarpıcı dönüşümlerin yaşandığı sorunlu bir dönemdi.

En önemlisi de, birden fazla cephede yürütülen "düşük yoğunlu çatışma", toplumun büyük çoğunluğunu karşısına almış, dolayısıyla geniş tabanlı bir uzlaşma olasılığı fiilen sıfırlanmıştı. Oysa "eli yakmadan sıcak düdüklü tencereyi açmayı, yavaşça ve dikkatlice buharı dışarı çıkarırken tencereyi biraz soğutup dokunulabilir hale getirmeyi" (Gills, Rocamora, Wilson 1994: 39) amaçlayan bir rejim olan DYD'nin başarılı olabilmesi, toplumda belli bir "hareketlenme"nin ve "kümelenme"nin gerçekleşmesine bağlıydı. Ancak bu yolla toplumsal tansiyon yavaş yavaş ve kontrollü bir biçimde düşürülebilirdi. Buna karşılık Türkiye'de toplumsal basınç aşırı ölçüde yükselmiş, dolayısıyla zaten son derece kırılgan bir rejim olan DYD'yi bir seçenek olmaktan çıkarmıştı. Çünkü gerek sınıf hareketi gerekse Kürt mücadelesi, toplumsal dinamizmi tamamen felç eden "zor" yöntemleriyle bastırılmaya çalışılmıştı. Özellikle Özal'ın toplumsal kutuplaşmaları kışkırtmaya dönük karşı-devrimci ideolojik kuşatma siyaseti, toplumsal gerilimi çok tırmandırmıştı. Bu koşullarda temsil yeteneğinden yoksun kalan siyasal iktidarların bir meşruiyet krizine sürüklenmesi kaçınılmazdı, nitekim öyle de oldu.

Sonuç olarak ne askeri müdahale yöntemi ne de düşük yoğunluklu çatışma stratejileri, Türkiye kapitalizminin sorunlarını çözüp, krizi sonlandırabildi. Buna karşılık toplumsal maliyeti son derece yüksek oldu. Ekonomik politikalar toplumu yoksullaştırırken, siyasal ve ideolojik politikalar da siyasetin istikrarsızlık katsayısını çok yükseltti. Özellikle bağımlı sınıflar çok büyük bir diyet ödedi. Burjuva sınıfı da, özellikle uzun dönemli politik çıkarları açısından, kazandığından daha fazlasını kaybetti. Bu kayıpların kritik bir değerlendirmesi, hem krizin gerçek boyutlarını hem de krize müdahale stratejilerinin neden başarılı olamadıklarını görmek açısından yararlı olacaktır:

1. İşçi sınıfının sırtından gerçekleştirilen radikal operasyon, sınıf hareketini bir kriz dinamiği olmaktan çıkaramadığı gibi sanayileşmenin dinamizmine de herhangi bir katkıda bulunmadı (Boratav 1991: 43). İhracata yönelik yeni birikim stratejileri, sanayi sermayesi yerine mali sermaye ile spekülatif sermayenin genişlemesine, dolayısıyla üretmeden zengin olan küçük bir rantiye kesiminin palaz-

lanmasına yaradı. Öte yandan bağımlı sınıflar çok fazla yoksullaştırıldığından, sermaye birikimi için şart olan tüketim düzeyi de tutturulamadı. Bu dönemde tekil sermaye çıkarları ile genel olarak sermaye çıkarları arasındaki ekonomik çelişkiler varlığını korudu; dolayısıyla siyasal ittifaklar sorunu bir türlü aşılamadı.

2. Ekonomi dışındaki alanlarda ise daha ciddi kayıplar yaşandı. Her şeyden önce bu dönemde siyasetin meşruiyet zemini daha önce hiç görülmediği ölçüde aşındı. Geniş toplum kesimlerini siyasetten dışlayan politikalar yüzünden devlet, çok dar bir temsil tabanına dayanmak zorunda kaldı. Benzer biçimde siyasal partiler de, toplumsal temsil tabanından uzaklaştı; bu da onları kollamacı ve yanaşmacı temsil biçimlerine yöneltti (Jessop 1990: 163). Bu dönemde devlet, tekil çıkarların temsilcisi haline gelmekle kalmayıp, giderek onların hizmetine girdi. Özellikle Özal iktidarı, tekil sermaye gruplarının ve kişilerin siyasal partilerle, hatta doğrudan bürokrasi ile ilişkisinin son derece partikülarist nitelik aldığı bir dönem oldu. Esasen bu tür ilişkiler, devlet mekanizması ve siyasal karar süreçleri kullanılmak suretiyle yeni bir burjuva kesiminin palazlandırılmasına yaradı (Çulhaoğlu 1997: 206). Bu arada bu tür ilişkileri kuramayan veya dışlanan sermaye çevreleri ile hükümet arasında ciddi sürtüşmeler yaşandı (Boratav 1991: 99). Devletle çıkar çevreleri arasındaki ilişkinin bireyselleşmesi ve meşru zemininden uzaklaşması, devlet yönetiminin de keyfileşmesine ve yozlaşmasına neden oldu. Cemaatsel ilişkiler, gizli paramiliter örgütler, çeteler ve mafyatik ilişkiler, bu dönemde sosyal ve siyasal yaşamın doğal bir parçası haline geldi (Buğra 1995). Bu yüzden devlete ve kamu düzenine karşı yoğun bir belirsizlik ve güvensizlik oluştu.

3. Sermaye ile ilişkilerin özelleşmesi, ayrıca devletin sınıflar karşısındaki "göreli özerkliği"ni yitirmesine neden oldu. Bu yüzden devlet, hem egemen sınıflar içinde hem de karşıt sınıflar arasında uzlaşma sağlamayı ve bir iktidar bloku oluşturmayı başaramadı. Tam tersine devlet, tüm toplumsal ve siyasal aktörler arasındaki çekişmenin arenası haline geldi. Örneğin bu dönemde yasama, yürütme, yargı, kamu bürokrasisi ve MGK gibi devlet organlarının hem kendi aralarındaki ilişkiler hem de devletin öteki organlarıyla (örneğin ideolojik aygıtlar) olan ilişkileri son derece kaotik bir nitelik kazandı.

4. Uygulanan politik ve ideolojik kuşatma, bir süre sonra geri tepip, yönetici sınıfı ideolojik krize sürükledi. Bu dönemde devlet, gerek ekonomi gerek siyaset alanında, toplum üzerinde açık bir tahakküm kurmak dışında hemen hemen hiçbir siyasal, ideolojik, kültürel yeniden üretim işlevi görmedi. Ayrıca egemen sınıf dilimleri arasındaki ideolojik ve siyasal farklılaşmalar da giderek silikleşti, dolayısıyla siyasal ve ideolojik yeniden üretim süreçleri büyük ölçüde tıkandı. 1980'ler ve onu izleyen yıllarda Kemalizmin, özellikle Kürt hareketinin ve siyasal İslam'ın rejime dönük muhalefeti nedeniyle önemli darbeler almış olması da, egemen sınıflar içindeki ideolojik ayrışmayı hızlandırdı. Ortak ideolojik paydadan yoksun kalan egemen sınıflar, ortaklaşa benimseyecekleri ve topluma sunabilecekleri yeni bir hegemonik proje de üretemediler. Sonunda geriye kala kala yoz bir "serbest piyasa ekonomisi" ve bireycilik ideolojisi ile dinci gericilik ve milliyetçiliğin kullanılması kaldı ki, bunlar da ideolojik krizi derinleştirmekten öteye gitmedi.

5. Öte yandan piyasa fetişizmi ve aşırı bireycilik, geniş toplum kesimlerinde ciddi bir kolektif yabancılaşma yarattı. Bu dönemde var olan tüm değerler sistemi altüst olurken, geleneksel ve dayanışmacı toplumsal bağlar hızla çözüldü. Buna karşılık topyekûn yaşanan ideolojik ve kültürel yabancılaşmaya ve kimliksizleşmeye duyulan tepkiler, gerici ideolojilerin işine yaradı. Yeni ekonomik düzenin ve aşırı bireyciliğin yol açtığı kimliksizleşmeye tepki duyanların büyük bir bölümü dinci gericilik ile şoven bir milliyetçiliğin peşine takıldı. Bu arada devlet de, kitleler üzerindeki ideolojik hâkimiyetini restore etmek için dinsel temaları, "milli birlik ve bütünlük" demagojisini bol bol tüketti; bu da, dinci ve faşist partilerin toplumsal tabanının genişlemesine yardımcı oldu. Özellikle Özal'ın dinci iş çevreleri ve cemeatler lehine kayırmacı politikaları, hem dinci ideolojilerin palazlanmasında hem de dinci gericiliğin siyasallaşmasında önemli bir rol oynadı.

III
Krize Müdahalede İkinci Adım: "Düşük Yoğunluklu Çatışma" Stratejilerinden "Düşük Yoğunluklu Uzlaşma" Stratejilerine

80 dönemi uygulamaları, Türkiye kapitalizminin krizini çözememiş, tam tersine 90'lara yüklü bir fatura bırakmıştı. 90'ların ilk yarısında kriz etkenleri birden fazla cepheden sistemi sıkıştırmaya başladı. En önemli sıkışma ekonomi cephesinde yaşanıyordu. Türkiye ekonomisi bir süredir büyüme ve durgunluk arasında gidip geliyor, ancak reel bir büyüme gerçekleşmiyordu. İstatistiklerde yer alan büyüme oranları ise, sermaye birikiminden çok mevcut kapasitenin daha yüksek oranlarda kullanılmasından kaynaklanıyordu (Boratav, 2000: 208). Bir başka sıkıştırma sınıf cephesinden geliyordu. Sınıf hareketi, emek aleyhtarı bölüşüm politikalarının iflas etmesiyle birlikte (özellikle 1989'dan sonra) tekrar atağa geçmiş bulunuyordu. Ayrıca neoliberal ekonomi tercihlerinin zorunlu kıldığı sosyal politikalar, toplumsal muhalefeti her geçen gün giderek yükseltmekteydi. Örneğin 1988'de yapılan yerel seçimler, yükselen toplumsal muhalefetin ilk sinyalleri niteliğindeydi. Buna rejim karşıtı hareketlerin (Kürt hareketi ile dinci gericilik) yükselişe geçmesi de eklendiğinde, yeni bir kriz süreci eşikte görünüyordu.

Nihayet 1993 sonunda önce ekonomik kriz patlak verdi. Bu, öyle bazı burjuva iktisatçılarının iddia ettiği gibi parasal ya da finansal sorunlarla ilgili konjonktürel bir dalgalanmadan ibaret olmayıp, doğrudan üretim alanıyla ilgili sorunlardan kaynaklanan ve ekonominin "aşırı ısınması" sonucunu doğuran (Savran 1994: 22) yapısal bir krizdi. Ne var ki teşhis doğru konulmadığı için alınan önlemlerin çoğu işe yaramadı, tam tersine ekonomik dengeler daha da bozuldu. Örneğin para piyasalarına dönük finansal müdahaleler yüzünden emek gelirleri yeniden erirken, bankacılık kârları ve rantiye gelirleri aşırı şişti. Ücret hareketlerine tepki olarak yükseltilen kâr marjları ise, kamu açıklarının büyümesi ve enflasyonun yükselmesi sonucunu doğurdu. Bu koşullarda istikrar uygulamaları tam bir çıkmaza girerken, mali kriz de şiddetlendi.

Türkiye burjuvazisi 1994 ve onu izleyen yıllarda tam bir ikilemle karşı karşıya kaldı. Bir kere 80'lerin tercihleri geleneksel iktisat politikası araçlarını büyük ölçüde kullanılamaz hale getirmiş, bu yüzden hükümetlerin elinde etkin müdahale araçları kalmamıştı. İkincisi, Kürt mücadelesi şiddet politikalarıyla bastırılmaya çalışıldığından, askeri harcamalar çok artmıştı. Öyle ki kamu açıkları giderek büyüyor, dış borçlar hızla katlanıyordu. Bu koşullarda bütçe dengeleri her geçen gün daha çok bozuluyordu. Ayrıca hem savaş nedeniyle yapılan alımlar hem de turizm gelirlerindeki düşüşler yüzünden ciddi döviz kaybı yaşanıyordu. Ekonomi, ciddi bir enflasyonist etki altında durgunlukla yüz yüze bulunuyordu.

Türkiye ekonomisi, "kor ateş üzerinde dans eden kanadı kırık bir kuş" gibi ne uçabiliyordu, ne de ateş sönüyordu (Kazgan 1995: 204). Egemen sınıflar cephesinden kimse "elini ateşe sokmak" istemediğinden, yangını söndürmek için "kuşu" feda etmekten ya da ateşin üzerine kalın bir örtü örtmekten başka çare kalmamış gözüküyordu. Buna rağmen ateş kolay kolay sönecek gibi değildi. Çünkü savaş ekonomisi, yalnızca bütçe dengelerini değil, aynı zamanda toplumsal dengeleri de sarsmayı sürdürüyordu. Örneğin kendine özgü siyasallaşma dinamikleriyle yükselen Kürt mücadelesi, soruna "zor" dışı seçenekler üretemeyen düzen güçlerini ciddi bir "meşruiyet" bunalımına sürüklüyordu. Benzer biçimde 12 Eylül rejiminin bir karşıdevrim silahı olarak kullandığı din sömürüsünün namlusu da, giderek rejimin kendisine yöneliyordu. "Düşük yoğunluklu savaş" koşullarından ve uluslararası konjonktürden aldığı cesaretle siyasallaşan dinci gericilik, artık rejimden bağımsızlaşma yönünde ilerliyordu.

Aslında fundamentalizm yeni bir olgu olmakla birlikte, dinsel ideolojinin siyasallaşma potansiyeli Türkiye'de geçmişten beri vardı. Örneğin Osmanlı'dan beri çevrenin merkeze karşı kendini korumasının ve kimliğini kanıtlamasının en önemli kaynağını dinsel ideoloji oluşturuyordu. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında bu potansiyel bir süre bastırıldıysa da 1950'lerden sonraki siyasal gelişmeler onu yeniden canlandırmıştı. Dinsel ideolojiyi sınıf ve Kürt dinamiğine karşı bir dalgakıran olarak kullanan 12 Eylül rejimi, bu potansiyelin harekete geçmesinde önemli bir rol oynadı. Örneğin 80'lerde Kürtler, rejim tarafından sistemli bir biçimde şeriatçi örgütlenmelere yöneltildi (Aydın 1994: 58). Dinsel ideolojinin siyasallaşmasındaki bir

başka önemli iç etken de, siyasal partiler arasındaki ideolojik farklılıkların silikleşmesi oldu. Bu gelişme, kimlik politikalarının geleneksel referansı olan dinsel ideolojinin kredisini büyük ölçüde artırmaktaydı.

Bu arada dinin siyasallaşmasında, dış etkenlerin de önemli bir payı oldu. Örneğin emperyalizmin kapitalizmle barışık bir Yeşil Kuşak yaratma projesi (Fuller ve Lesser 1996) Türkiye'yi de içine alıyordu. Başlangıçta İslamcı gericiliğin denetimden çıkma potansiyelini öngöremeyen emperyalist güçler, Türkiye'yi bu konuda önemli bir laboratuvar olarak görmekteydi. Ancak siyasal İslam'ın zamanla tüm dünyada yükselişe geçmesi ve pek çok yerde öngörülerin aksine rejimin kontrolü dışına çıkması durumu değiştirdi. Türkiye'de de özellikle 27 Mart 1994 yerel seçimleri ile Refah Partisi'nin birinci parti olarak çıktığı 1995 genel seçimleri bu açıdan belirleyici oldu. Çünkü seçim sonuçları, dinci ve muhafazakâr kesimlerin yanı sıra Kürtlerin ve varoşların önemli bir bölümünün de rejime muhalif akımlara yöneldiğini açıkça ortaya koydu (Timur 1996: 157).

Dinci gericiliğin, burjuva toplumun modern-laik yaşam tarzı dışında kapitalist düzene gerçekte herhangi bir itirazı yoktu. Bu yüzdendir ki hemen her dönemde düzen güçlerinin gizli-doğal müttefiklerinden biri olarak görülmüştü. Ancak itirazlar, laisizm üzerinden rejime yönelmeye başlayınca bir tehdit haline geldi. Modern-burjuva toplum kavrayışı laisizm ile sınırlı olan güçler, siyasal İslam'ın totaliter ideolojik, kültürel ve moral değerleri ile katı toplum kurallarından karşı-devrimci bir hareketin yükselebileceğini gördü. Çünkü yukarıdan aşağıya devrim sürecinde modern-burjuva üstyapının oluşmasında önemli bir katalizör rolü üstlenmiş olan laisizmin toplumun burjuvalaştırılmasına dönük tarihsel rolü henüz sona ermemişti. Bu yüzden laisizmin sorgulanması, burjuva düzenine meydan okumanın tetiğini çekebilirdi.

Daha'sı laisizm, ideolojik üstyapının bütünlüğünü koruyan çok önemli bir paratonerdi. Bu yüzden dinci gericiliğin laisizme dönük itirazları, yalnız siyasal rejimle değil, aynı zamanda iktidar ideolojisi ile de bir hesaplaşmaya yol açabilirdi. Üstelik dinci gericilik bu girişiminde yanlız kalmamakta, modern-laik çevrelerden de kendine önemli müttefikler bulmaktaydı. Örneğin küreselleşmeci ve neoliberal dalganın etkisiyle "sivil toplumculuğa" ve cemaatçi zihniyete

sempati duyan çevreler, İslamcı akımların argümanları üzerinden Kemalist ideoloji ve düzenle hesaplaşmaya kalkışıyordu. Sınıf ve Kürt dinamiğini kontrol altına almakta güçlük çeken egemen sınıf blokunun, karşılarındaki cephenin böylesine genişlemesinden rahatsızlık duyması doğaldı. Bir başka sorun da, dinsel temalar üzerinden yürüyen bir ideolojik hesaplaşmanın, egemen sınıfları bölme riski taşımasıydı. Nitekim ideolojik ayrımlar, daha sonra egemen sınıf dilimleri arasındaki çekişmelerin önemli bir boyutu haline geldi.

1995 yılı, krizin doruğa çıktığı ve ekonomiden siyasal ve ideolojik alana taşındığı önemli bir dönüm noktası oldu. Bir yandan ekonominin çözüme kavuşturulamayan yapısal sorunları ve bunun beslediği sınıfsal yükseliş sürerken, öte yandan Kürt mücadelesi ve aşırı şişkinleşen fundamentalizm Türkiye burjuvazisini "yönetememe" sorunuyla yüzleşmek zorunda bıraktı. Bu durumda Türkiye egemen sınıflarının iki seçeneği vardı; ya restorasyon ya da açık faşist bir rejim. Türkiye burjuvazisi, hem geçmiş deneyimlerinden, hem de AB hayalinden ötürü birinci şıkkı tercih etti. Ancak bu da, toplumu "zor" yoluyla razı etmeye dönük yöntemlere dayandı.

Örneğin önce emeği hizaya getirmek üzere 5 Nisan 1995'te resmi adı "Ekonomik Önlemler Uygulama Planı" olan bir kemer sıkma programı uygulamaya kondu. Bu program büyük ölçüde etkili oldu; nitekim 95 yılı toplu sözleşmeleri baştan "sıfır ücret artışı" talebiyle başladı (Harb-İş: 3-5). Ücretlerle birlikte maaşlarda ve tarıma dönük destekleme kalemlerinde ciddi düşüşler meydana geldi. Ardından KİT'lerin özelleştirilmesi yönünde radikal adımlar atıldı. Bu programın başarısında sınıf hareketinin ve sol örgütlerin göreli zayıflığının önemli bir payı oldu. Örgütsel deformasyon ve kadro yetersizliği ile malul sol, sınıfa öncülük edip, programa karşı çıkmayı başaramadı. Böylece yalnız kalan işçi sınıfı, ideolojik manipülasyonlar karşısında tamamen savunmasız kaldı. Sonuçta Türk-İş içindeki sağcı ve ülkücü sendika yöneticilerinin işbirliği ile sendikalar kolayca etkisizleştirildi. Ayrıca şeriatçı hareketin sendikal ayağı olan Hak-İş Konfederasyonu eliyle dinci gericiliğin toplumsal tabanı emekçi sınıflara taşındı.

Daha sonra Kürt mücadelesini bastırmaya sıra geldi. Bu arada Milli Güvenlik Kurulu'nun (MGK) savunma konsepti değişmiş (1993'ün Kasım ayı) ve "iç tehdit" etkenleri yeniden belirlenmişti. Bu çer-

çevede en önemli "iç tehdit" unsuru olarak belirlenen Kürt mücadelesini bastırmak üzere kontrgerilla destekli askeri şiddet politikaları başladı. Öte yandan "zor"u meşrulaştıracak kurum ve kavramlar da tedavüle sokuldu. Örneğin askeri yetkililer, "düşük yoğunluklu savaş" kavramını ilk kez bu dönemde yüksek sesle telaffuz etmiştir. "Düşük yoğunluklu savaş" ile yürütme gücü, devletin gizli şiddet örgütlenmesinin eline geçti ve siyasal sistem TBMM eski başkanlarından Hüsamettin Cindoruk'un deyimiyle bir "askeri cumhuriyet" (aktaran Donat 1994) biçimini aldı. Daha sonra yayımlanan 28 Şubat 1997'deki MGK bildirisi, esasen daha önce yaşama geçmiş bulunan "askeri cumhuriyet"in resmen ilanından başka bir şey değildi.

Ordunun siyaset üzerindeki "vesayeti"ni daha dolayımsız ve meşru kılan 28 Şubat rejimi, parlamentoyu büyük ölçüde saf dışı bıraktı. Öyle ki daha önce 1996 Martı'nda MGK bünyesinde oluşturulan Kriz Yönetim Birimi, 28 Şubat'tan sonra işlerlik kazandı; böylece ülkede ortaya çıkan veya çıkabilecek her türlü kriz durumunun yönetimi veya çözümü hükümetten MGK'ya devredildi. Bundan böyle ülkenin yönetimi, "sivil" bir görünüm altında işgören silahlı güçlerin eline geçti. Ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel, askeri her türlü karar öncelikle MGK'da alınırken, hükümetlere ancak bu kurulda alınan kararlar doğrultusunda uygulamada bulunmak kaldı. Sonuçta ülkede "fonksiyonsuz", ama "yasal" tasarruf yetkisine sahip bir icra ile gerçekte "yasal" olmayan, ama icra "fonksiyonu"nu tekelinde bulunduran, buna karşılık hükümetler ve parlamento üstünde yer aldığı için herhangi bir siyasal sorumluluk taşımayan MGK'dan oluşan iki başlı bir devlet yapısı ortaya çıktı.

Devletin yasal-politik üstyapısında yaşanan bu dönüşüm, ideolojik üstyapıyı da yeniden biçimlendirdi. Örneğin "milli güvenlik ideolojisi", giderek tüm kurum ve kuruluşların, hatta tüm ideolojilerin tanımlayıcı kodu haline geldi. "Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü", devletin kurumsal ve ideolojik yapısının tartışmasız temel ilkesini oluşturdu. Böylece ilk kez 27 Mayıs'ın kurumsal temellerini attığı ve daha sonra 12 Eylül'ün milliyetçilik ve Türk-İslam sentezi ile bütünleştirdiği "milli güvenlik ideolojisi", devleti ve toplumu yukarıdan aşağıya kuşattı (İba 1998b: 110-3, 208). Türkiye'de zaten Batı'dakinden farklı bir biçimde Türk kimliğinin temeli kabul edilen, dolayısıyla hem resmi ideoloji işlevi gören, hem de

egemen ideoloji olarak tüm siyasal akımlara bulaşan milliyetçilik (Timur 1996: 25), 28 Şubat'dan sonra daha şoven ve daha militarist bir öze büründü. Sonuçta devletin ideolojisi "milliyetçi"leşirken (Erdoğan 1997: 55), siyasal partilerin ideolojileri de bu doğrultuda yeniden biçimlendi. 1982 Anayasası'nın devletin tanımlayıcı nitelikleri arasına kattığı "Atatürk milliyetçiliği", siyasal iktidarların hem içe, hem dışa dönük politikalarının temel referansı haline geldi.

Söz konusu ideolojik yeniden yapılanma, siyasetin merkezileşme sürecini hızlandırdı. Örneğin merkez, faşist MHP'nin ırkçı milliyetçiliğine yaklaşırken, MHP de faşist milliyetçi toplumsal tabanın merkez partisi haline geldi. Benzer biçimde Ecevit'in DSP'si de, Kemalist milliyetçi kesimlerin merkez partisine dönüştü. Böylece eski "solcu" bir parti ile faşist bir partinin sağ ve sol kanatlarının oluşturduğu eklektik bir merkezileşme ekseninde burjuva siyaseti giderek kişiliksizleşti; daha doğru bir deyişle, siyaset "siyasetsizleşti". Öyle ki parti programları ve seçim propagandaları gerçek sorunlardan ve gerçekçi argümanlardan uzaklaşarak tamamen soyut ve hamasi söylemlere indirgendi. Siyasal partiler, gerçek toplumsal çıkarlardan ve temsili ilişkilerden soyutlanıp, birer halkla ilişkiler acentasına dönüştü. Bu yüzden hem siyasal açıdan partilerin önemi azaldı, hem de partiler arasındaki ayrımlar önemsizleşti. Siyaseti merkezileştirmekle kalmayan, merkezi sağcılaştırdığı için siyaseti de sağcılaştıran bu gelişme, burjuva siyasetinin manevra alanını aşırı ölçüde daralttı. 90'ların ikinci yarısına gelindiğinde egemen sınıfların düzen içi çözüm olanakları büyük ölçüde tükenmiş durumdaydı.

Son olarak reel bir "iç tehdit" unsuru haline gelmiş bulunan dinci gericiliği hizaya getirmeye sıra geldi. Sorunun daha çok siyasal rejim açısından tehlike taşıyan elemanlarını hedef alan ve "dolaylı zor" yöntemlerine ağırlık veren operasyonlar yapıldı. Örneğin Refah Partisi'ni (RP) siyaseten etkisizleştirmeye dönük yasaklamalar getirildi. Önce 97 Mayısı'nda Genelkurmay'ın baskısıyla RP'ye kapatma davası açıldı. Belli bazı medya organları aracılığıyla bu yönde küçümsenmeyecek oranda bir kamuoyu desteği de sağlandı. Ardından, hükümetle (RP-DYP koalisyonu) ordu arasındaki gerginlik tırmandırılarak, hükümet istifaya zorlandı. Ocak 1998'de RP resmen kapatıldı ve partinin ileri gelen 5 yöneticisine 5 yıl süreyle siyaset yasağı getirildi. RP'ye ve onun siyasal varislerine dönük yasaklamalar, da-

ha sonraki yıllarda da, siyasal İslam düzenin icazet sınırları içine çekilinceye kadar devam etti.

Gerek "düşük yoğunluklu savaş" gerekse "düşük yoğunluklu uzlaşma", 1990'ları "yüksek yoğunluklu" bir kriz dönemi olmaktan kurtaramadı. Özellikle bu dönemde emeğe saldırılar çok yoğunlaştı. IMF ile yapılan stand-by anlaşmaları uyarınca başta sosyal güvenlik ve ücret olmak üzere tarımsal destekleme, vergi ve kamu istihdamı ile ilgili alanlarda çalışan sınıflar ve küçük üreticiler aleyhine bir dizi politika uygulandı. Bunlar, işçi sınıfının çalışma ve yaşam koşullarını çok kötüleştirdi. Bir yandan işsizlik ve işgücü piyasalarında taşeronlaşma artarken, öte yandan ücretlilerin gelir düzeyi çok düştü. Örneğin 1998 rakamlarına göre GSYİH içinde işgücü ödemeleri yüzde 25.6'ya kadar geriledi (Petrol-İş 2000: 1047). Bütçelerde sosyal harcamalara ilişkin önemli kısıtlamalar yapıldı ve özelleştirmelere hız verildi. Tarım reformu tasarısıyla ve enerji ile telekomünikasyon alanına ilişkin düzenlemelerle hem Türkiye tarımı hem de iletişim ve enerji sektörü, yabancı şirketlerin çıkarlarına teslim edildi.

Bu arada idari yapının rehabilitasyonuna dönük bazı girişimler oldu; ancak bunlar çoğu kez ya yarım kaldı ya da yüzeysel ve göstermelik olmaktan öteye gitmedi. Örneğin hem şiddet politikalarının işe yaramadığı gerçeği ile yüzleşme, hem de devlet yönetimindeki yozlaşmanın boyutlarını görme açısından önemli bir fırsat olan Susurluk Skandalı, bir "adli vaka" imişçesine geçiştirildi. Soruşturmanın hiçbir aşamasında ne kontrgerilla destekli "düşük yoğunluklu savaş" tercihi ne de bu tercihin gerisindeki güçler tartışılabildi. Benzer biçimde sistemi arıtmaya dönük operasyonlar da, yalnızca kontrolden çıktığı için deşifre olan birkaç "çete" ve onların failleriyle sınırlı kaldı. Yargılama süreçleri dahil idari ve siyasal soruşturmaların önemli bir bölümü, yargısız infazların ve cinayetlerin gerçek failerinin gizlenmesi veya korunması işine yaradı. Ne bizzat devletin neden ve nasıl "çeteleştiği" sorunu ne de toplumun bir bölümünü kolektif fail veya suç ortağı öteki bölümünü ise kurban konumuna sürükleyen yozlaşma sorgulandı. Çok küçük bir kesim dışında medyanın konuya yaklaşımı da çoğu kez sansasyon peşinde koşmaktan ya da dezenformasyondan öteye gitmedi. Çözüm arayışlarının sürekli çözümsüzlük ürettiği 90'lı yılların kısa bir değerlendirmesi, hem bu dönemde krize karşı uygulanan politikaların neden başarısız olduğu-

nu anlamak hem de Türkiye kapitalizmini krize mahkûm eden tarihsel dinamiklerin bu dönemdeki izdüşümlerini görmek açısından yararlıdır:

1. Bu döneme de damgasını vuran yine "zor" ve "zor" unsuru ağır basan siyasal ve ekonomik uygulamalar oldu. Gerçekte Türkiye burjuvazisinin iktidarsızlığından doğan bu uygulamalar, söz konusu iktidarsızlığı yeniden üretmekten öteye gitmedi. Bu dönemde de sermayenin gerek devletle olan ilişkilerine gerekse toplumsal projelerine hegemonik bir iktidar perspektifinden çok gündelik çıkarlar hâkim oldu. Kuşkusuz bunda en önemli etken ekonomik koşullar ve ekonomi ile ilgili tercihler oldu. Bir kere hangi türde olursa olsun, bir birikim stratejisinin hegemonik olabilmesi için toplumsal artığı büyütecek olan sınıf diliminin (yani sanayi sermayesinin) çıkarlarını veri alması şart (Jessop 1990: 200) iken, Türkiye'de uygulanan ekonomi politikaları, üretken sermayeden çok üretken olmayan sınıf dilimlerinin çıkarlarını gözetti. Örneğin başta otomotiv, beyaz eşya ve elektronik olmak üzere enerji, savunma, tarım ve tekstil sektörleri gözden çıkarılırken, ekonomi büyük ölçüde spekülatif sektörlerin eline kaldı.

Ayrıca, hegemonik bir iktidar için devletin, sermaye birikiminin gerekleriyle toplumsal yeniden üretimin gerekleri arasında makul bir denge gözetmesi gerekirken, Türkiye'de devlet, bu dönemde toplumsal yeniden üretimle ilgili rolünü büyük ölçüde, sermayenin ekonomik çıkarlarını koruma görevine feda etti. Benzer biçimde hegemonik bir sınıf iktidarı için birikimle ilgili tercihler ile bu tercihlerin yol açacağı uyuşmazlıkların toplumsal güçler arasındaki stratejik mücadeleler yoluyla ve oluşsal olarak giderilmesi gerekirken (Jessop 1990: 206), Türkiye'de bu da gerçekleşmedi. Devlet, bizatihi kendisi sermaye içi çıkar çekişmelerinin tarafı haline gelip, bu uyuşmazlıklara doğrudan müdahale etti. Gerek sermaye çıkarları ile toplumsal çıkarlar arasındaki uyuşmazlıklar gerekse devlet "çıkarları" ile çeşitli toplumsal güçlerin talepleri arasındaki çelişkiler "zor" yoluyla bastırılmaya çalışıldı. Örneğin sınıf dinamiğini ve Kürt mücadelesini bastırmak için "düşük yoğunluklu savaş" uygulanırken, dinci gericiliği etkisizleştirmek için de 28 Şubat'a başvuruldu. Bu tercihler, "kolektif kapitalist" olarak hareket etmesi gereken devletin, belli sınıf veya sınıf dilimlerinin doğrudan temsilcisi haline gelmesine, do-

layısıyla hegemonik bir proje üretme şansının ortadan kalkmasına neden oldu. Sonuçta devletin kendisi ciddi bir meşruiyet bunalımına sürüklendi.

2. 28 Şubat ile toplumsal muhalefet kontrol altına alındıktan sonra "düşük yoğunluklu çatışma"dan "düşük yoğunluklu uzlaşma"ya kayıldı, ancak bu tercih de, bu uzlaşmanın sadece siyasal değil, aynı zamanda sosyolojik koşulları da bulunmadığından sonuçsuz kaldı. Bir kere "düşük yoğunluklu" da olsa herhangi bir uzlaşmanın asgari koşulu olan ortak çıkarların veya ortak doğruların neler olduğu belirsizdi; dahası buna kimin/kimlerin ve nasıl karar vereceği de belli değildi. Çünkü gerek krizin yol açtığı yıkımdan gerekse buna karşı uygulanan şiddet politikalarından ötürü ciddi boyutlarda bir toplumsal anomi yaşanmış, dolayısıyla kolektif çıkarların ve ortak aklın yerini tekil çıkar arayışları, fırsatçılık ve pragmatik bir teslimiyetçilik almıştı.

Böyle bir nesnelliği aşamayan bir uzlaşma açılımının başarılı olması mümkün değildi. Bu nesnelliği dönüştürmeye dönük bazı girişimler olduysa da, dayatmacı bir zihniyetle yürütüldüğünden işe yaramadı. Örneğin MGK tarafından kabul edilen Milli Güvenlik Siyaset Belgesi ("gizli anayasa") doğrultusunda Kürt hareketi yeni açılımlara zorlandı, ama uzlaşmadan çok teslim alma mantığı hâkim olduğu için, ortaya çıkan siyasal barış fırsatları değerlendirilemedi. Benzer biçimde Genelkurmay'ın savunma konseptini değiştirmesiyle mücadele, askeri alandan sosyal ve kültürel alanlara kaydırıldı, hatta bu konuda büyük medya kuruluşlarının da aktif desteği ile "sivil hareket" adı altında bölgeye yönelik bir kampanya bile başlatıldı. Ne var ki tüm teşvik ve desteğe rağmen sermayeyi bölgeye çekmek mümkün olmadığı gibi, bölge halkını buna ikna edecek yollar da aranmadı. Sonunda bu projeden vazgeçildi ve bölge yine kendi kaderine terk edildi.

Öte yandan sınıf hareketini kalıcı bir biçimde kontrol altında tutmak üzere düzen içi sola dönük yeni açılımlar denendi. Örneğin merkez solda CHP'yi, liberal solu ve ulusal solu içine alan koalisyon arayışları gündeme geldi. Böylece sınıf dinamiğinin düzen içi arayışlara endekslenmesi, ideolojik egemenliğin restore edilmesi, daha önemlisi de işçi sınıfının gericileştirilemeyen kesimlerinin neoliberal politikalarla bütünleştirilmesi mümkün olacaktı. Ancak tasarla-

nanlar gerçekleşmedi. Bir kere burjuva siyasetini normalleştirme açılımı bile militer ağırlıklı "zor" mantığını veri aldı; dahası toplumun büyük bir bölümünün talepleri hiçe sayıldı. Örneğin nüfusun küçük (beşte ya da altıda birini geçmeyen) bir tüketici kesimi dışında kalan büyük bölümünü ekonomiden tamamen dışlayan politikalara devam edildi. Bu arada burjuva siyasetinin ve ideolojisinin yeniden üretimine katkıda bulunması beklenen liberal ve ulusal sol, bir süre sonra etkisizleşerek, restorasyoncu güçlerin birer maşası haline geldi. Sosyalist sol dışında kalan "sol"un merkeze çekilmesi operasyonu, karşı-devrimci toplumsal tabanın merkez sağda bütünleşmesi, buna karşılık merkezin de sağcılaşmasıyla sonuçlandı.

3. İdeolojik bir yeniden yapılanma için ortak ideolojik, kültürel ve moral değerler gerekirken, Türkiye'de son yirmi yılda yaşanan yoğun depolitizasyon süreci ve onu izleyen ideolojik kutuplaşma buna imkân vermedi. Asker-sivil restorasyoncu güçlerin ideolojik yeniden üretim kanallarını açma girişimleri, ideolojik kutuplaşmayı tırmandırmaktan öteye gitmedi. Örneğin dinci çevreler ile merkez arasındaki zıtlaşma ve buna eklenen laik-laik olmayan kutuplaşması, toplumu neredeyse iki hasım kampa böldü. Özellikle 28 Şubat'tan sonra sistemli bir biçimde tırmanan bu cepheleşme, toplum üyeleri arasındaki güven, anlayış ve empatiyi sıfırlayacak noktalara vardı. Ayrıca iki kutuplu ideolojik merkezileşme, devletin geleneksel otoritarizmini güçlendirirken, öte yandan toplumdaki otoritarizm eğilimlerini kamçıladı. Öyle ki aşırı şişen karşı-devrimci güçlerin (faşist-milliyetçi ve dinci) ve Kürt muhalefetinin düzen içi yollardan merkeze çekilmesinde veya egemen ideoloji ile eklemlenmesinde güçlükle karşılaşıldığında, toplumun geleneksel yapısında saklı olan otoriter eğilimler kolayca su yüzüne çıktı.

Genel Değerlendirme

Küresel kapitalizmin krizi, yalnızca Türkiye'de değil, pek çok ülkede sermayenin ekonomik ve siyasal iktidarını sarsmış bulunmaktadır. Bunun içindir ki kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretimini sağlayacak yeni hegemonya stratejileri ve toplum projeleri aranmaktadır. Nitekim küreselleşme ideolojisi ve Yeni Dünya Düzeni'nin kurum ve politikaları, söz konusu yeniden yapılanmanın küresel

ölçekteki enstrümanlarıdır. Benzer biçimde liberalizasyon, dereglasyon, özelleştirme, tahkim, esnekleştirme, toplumsal hizmetlerin metalaştırılması ve toplumun örgütsüzleştirilmesi, emeği, yerli ve yabancı sermayenin sınırsız iktidarı karşısında savunmasız bırakmaya dönük stratejik uygulamalardır. Ne var ki bu uygulamalar, krizi sonlandırmada etkili olamadıkları gibi hegemonik bir iktidar seçeneğini fiilen ortadan kaldırmaktadır. Çünkü,

1. Neoliberal ekonomi politikalarının kriz ("eksik tüketim" ve "kârlılık" krizi) karşısında etkili olması mümkün değildir. Nitekim serbest pazar koşulları içinde kapitalist üretimin "anarşik" doğası kontrol altına alınamamakta, dolayısıyla üretim ile tüketim sektörleri arasındaki dengesizlik giderilememektedir. Bu sorunu çözmek üzere talep yönlü üretim politikalarından arz yönlü üretim politikalarına geçilmekte, ancak bu da durgunluk içinde enflasyonla ve reel sektörde istihdam hacminin daralmasıyla sonuçlanmaktadır. Üretimin ve emek pazarının esnekleştirilmesini zorunlu kılan arz yönlü üretim politikaları, ayrıca çalışanların toplam gelir ve tüketim düzeylerinde büyük düşüşlere neden olmaktadır. Bu yüzden küçük bir tüketici kesimin pazar tercihlerine dönük üretim politikalarının geçerli olduğu sektörlerde sermayenin yeniden üretimi için gerekli olan tüketim düzeyi bir türlü tutturulamamaktadır.

2. Serbest pazar stratejileri, ayrıca emek ile sermaye arasındaki ekonomik güç dengelerini sermaye lehine bozmaktadır. Öte yandan emeğin pazarlık gücünü yok eden bu dengesizlik durumu, sermayenin emek üzerindeki ekonomik kontrolünü giderek güçleştirmektedir. Çünkü pazarlık şansını yitiren kesimlerin sermayenin ekonomik düzenine boyun eğme nedenleri de kalmamaktadır. Örneğin Türkiye ekonomisinin küresel pazarla bütünleşmesinde, yabancı sermayeye açılmasında, üretimin ve emek pazarının esnekleşmesinde oldukça etkili olan neoliberal ekonomik düzen içinde işsizleşen, yoksullaşan, daha önce yararlandıkları hizmetlerden mahrum kalan ve örgütsel bağlarından kopan insanlar, giderek ekonomik yaşamdan dışlanmakta, dolayısıyla sistemin sınırları dışına itilmektedir. Sonuçta krizin şok emicileri haline gelip, aşırı şişkinleşen yığınlar, toplumsal patlamanın sınırlarına her geçen gün biraz daha yaklaşmaktadır.

3. Endüstriyel rejimde gerçekleşen dönüşümle birlikte çalışanların düzenle pragmatik ya da normatif bütünleşmesini sağlayan sos-

yalizasyon biçimleri giderek geçersizleşmektedir. Örneğin karşıt sınıf çıkarları arasında uzlaşma-karşılıklı ödün ilkesini veri alan Fordist düzenleme tarzı çözülmekte, dolayısıyla çalışan sınıfları kitle pazarının koşullarına eklemleyen ücretlilik biçimleri (sendika ve toplu sözleşme gibi ekonomik kurumlar ile refah kazanımları) zayıflamakta, buna karşılık emeği doğrudan sermayenin sınıf çıkarlarıyla bütünleşmeye, onun programına koşulsuz boyun eğmeye zorlayan yeni biçimler gelişmektedir. Ne var ki "itaatkâr" bir işçi sınıfını veri alan bu yeni ücret ilişkisi biçimleri, kapitalist toplumsal ilişkilerin ideolojik, kültürel ve moral yeniden üretimi süreçlerini tıkamaktadır. Örneğin neoliberal politikaların uygulandığı her yerde "tek uluslu" hegemonik projeler* *a priori* gündemden düşerken, ekonomisi zayıf pek çok ülkede "iki uluslu" hegemonik projelerin uygulanma şansı da ortadan kalkmaktadır. Türkiye, bu son gruba giren şanssız ülkeler arasında yer almaktadır. Emeği, sermayenin programına koşulsuz teslim olmaya zorlayan yeni çalışma koşulları, gerçekte uzun dönemli sınıf iktidarı açısından Türkiye burjuvazisini silahsızlandırmaktadır.

4. Krizle birlikte temsili demokrasi de çıkmaza girmektedir. Nitekim tüm dünyada "demokrasinin krizi"nden, hatta "demokrasinin ölümü"nden söz edilmektedir. Buna karşılık temsil ilişkilerinden uzaklaşma, kapitalist sınıf egemenliğinin yeniden üretimini zora sokmaktadır. Çünkü kapitalizmde, ekonomik alan ile siyasal alan birbirinden kurumsal olarak ayrı örgütlenmiş olsa dahi sınıf egemenliği, ekonomik iktidar ile toplumsal ve siyasal iktidarın birlikteliğini varsaymaktadır (Wood 1981: 39). Oysa krizden çıkış için sermayenin programı topluma zorla dayatılmakta (İngiltere'de Thatcher'ın ve ABD'de Reagan'ın monetarizm uygulamaları bunun en iyi örnekleridir), dolayısıyla ekonomik yeniden üretim ile toplumsal yeniden üretim süreçleri birbirinden bağımsızlaşmaktadır. Yeni sağın

* "Tek uluslu" hegemonya stratejileri, tüm nüfusun desteğini alan, bunu maddi ödünler ya da sembolik ödüllerle kazanmaya çalışan bir sınıfsal uzlaşma stratejisidir. "İki uluslu" stratejiler ise, toplumun yalnızca stratejik öneme sahip belli bölümlerinin desteğini kazanmaya çalışan, dolayısıyla sınırlı bir hegemonyaya sahip uzlaşma stratejileridir. Bu projede ekonomik ve toplumsal politikaların maliyeti, gözden çıkarılan halk kesimlerine ödetilir. Ekonomik kriz dönemleri, tek ulus stratejilerinin uygulanma şansının düşük olduğu dönemlerdir (Jessop 1990: 212).

ünlü ideologlarından Hayek'in açıkyüreklilikle dile getirdiği gibi küresel kapitalizm giderek "demo"suz bir demokrasiye ihtiyaç duymaktadır. Kapitalist iktidar ilişkilerinin sürekliliğini tehlikeye sokan temsil krizinin Türkiye'de daha ciddi boyutlarda yaşanması, burjuva siyasetinin geleceğini büyük ölçüde belirsizleştirmektedir.

5. Sınıf dışı toplumsal öznelerin muhalefeti de temsil krizinin yoğunlaşmasında etkili olmaktadır. Dünyanın pek çok yerinde yaşanan dinsel, kültürel, ırksal veya etnik nitelikteki çatışmalar, siyasal rejimleri meşruiyet bunalımına sürüklemektedir. Bu tür çatışmaların önemli bir bölümü, geleneksel anlamda birer sistem karşıtı hareket olmasa bile, demokrasisi güçlü olmayan ülkelerde rejimi kolayca bir tıkanma içine sokabilmektedir. Örneğin Türkiye gibi son derece kırılgan siyasal rejimlere sahip ülkelerde toplumsal barışı ve istikrarı tehlikeye atabilmektedir. Nitekim Öcalan'ın yakalanmasına ve Demokratik Cumhuriyet teziyle rejimle hesaplaşmaktan vazgeçmiş gözükmesine rağmen Kürt hareketi, toplumsal tabanı açısından hâlâ bir istikrarsızlık unsuru olmaya devam etmektedir. Benzer biçimde siyasal gücü büyük ölçüde kırılan ve rejimle uzlaşmaya yönelen dinci gericiliğin meşruiyeti de tamamen ortadan kalkmış değildir. Merkezkaç güçler ile merkez arasında kalıcı bir "tarihsel uzlaşma" sağlayacak toplumsal ve siyasal projeler üretilemediğinden, toplumsal barış ve istikrar henüz çok uzakta gözükmektedir.

6. Siyasal bunalımı derinleştiren bir başka etken de, devletin "göreli özerkliği"nin aşınmış olmasıdır. Bu sorun da tüm kapitalist dünyada yaşanmaktadır. Devletin "göreli özerkliği", hem kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretiminin hem de burjuva siyasetinin yeniden yapılanmasının önkoşuludur. Öyle ki ekonomiden kurumsal olarak ayrı bir siyasal alan içinde işgören kapitalist devletin toplumsal bütünlüğü/düzeni korumaya dönük siyasal, ideolojik, kültürel, entelektüel ve moral üretim etkinlikleri ile burjuvazinin kısa dönemli tekil çıkarlarını temsil eden politikaların bire bir aynı olmaması, sınıf iktidarının biricik garantisidir. Oysa Türkiye'de son yirmi yıl boyunca uygulanan politikalar yüzünden devlet, toplumun bütününü ilgilendiren sorunları ("ortak çıkarlar") sermayenin gereksinmelerine ("yakın sınıf çıkarları") feda edip, sınıflar karşısındaki "göreli özerk" konumunu yitirmiş, dolayısıyla toplumu ortak çıkarlar etrafında bütünleştirme gücünden uzaklaşmıştır. Sonuçta sınıf egemenliği-

nin "zor"dan başka kaynağı kalmadığından, burjuva siyaseti bir kilitlenme içine girmiştir.

Bu koşullarda geleceğe ilişkin gerçekçi öngörülerde bulunmak son derece güçtür. Ancak bazı olası senaryolardan söz etmek mümkündür. Akla en yatkın senaryoya göre, ordu bir süre daha dış politikadan iç politikaya kadar her konuda bir "merkez siyasal parti" olarak ağırlığını sürdürecektir. Bu senaryo gerçekleşirse, burjuva siyaseti, yarı-sivil bir "kriz yönetimi" rejimi altında giderek daha da "siyasetsizleşecek"tir. Buna karşılık ikinci senaryoya göre, burjuva siyasetinin restorasyonunu gerçekleştirmek üzere merkez sağ ve merkez solda yeni ittifaklar ortaya çıkacaktır. Bu durumda siyaset, tek kutuplu merkezileşme kıskacından kurtulacak, buna karşılık yeni sorunlar doğacaktır. Çünkü mevcut koşullarda böyle bir açılımın, ideolojik farklılıklar üzerinden ve sınıf ittifakları temelinde ortak bir programla sonuçlanması güç gözükmektedir. Buna karşılık her güç odağının tekil çıkarlarına ve pragmatik siyasal reflekslerine dayanan çelişik ve çok başlı bir "kriz yönetimi" olasılığı daha yüksektir.

Geriye gerçekleşme olasılığı açısından en uzak, ancak kalıcı bir toplumsal barış ve istikrar için zorunlu olan tek seçenek kalıyor ki, o da kapitalizmin krizlerinden, çelişkilerinden ve onun yol açtığı tüm çatışmalardan çıkarı olmayan toplumsal öznelerin sürece müdahalesidir. Bunun önkoşulu ise, bu müdahaleye kılavuzluk edecek güçlü bir solun, emekçi dinamiği ile öteki devrimci dinamikleri birleştirmeyi başarmasıdır. Yoksa hem Türkiye kapitalizmi daha uzun yıllar krizlere mahkûm olacak hem de Türkiye halkları daha çok bedeller ödemeye devam edecektir. Çünkü krizler, kapitalizmin üretim koşullarında "geçici" durumlar olmadığı gibi, "kriz yönetimleri" de burjuva siyasetinin "istisnai" iktidar biçimleri değildir.

KAYNAKLAR

Aydın, E. (1994), "27 Mart Seçimleri Işığında Şeriatçı Dalgaya Karşı Düşünceler", *Sınıf Bilinci*, no. 15, Temmuz.

Boratav, K. (1991), *Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İstanbul: Gerçek.

—— (2000), "İktisat Tarihi: 1981-1994", *Türkiye Tarihi, Cilt 5, Bugünkü Türkiye: 1980-1995* içinde, Tanör, Boratav, Akşin (der.), üçüncü basım, İstanbul: Cem.

Buğra, A. (1995), *Devlet ve İş Adamları*, İstanbul: İletişim.
Çulhaoğlu, M. (1997), *Bin Yıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu*, İstanbul: Sarmal.
Donat, Y. (1994), *Milliyet*, 15 Eylül.
Ekinci, N. K. (1988), "Türkiye'de 1980 Sonrası Kriz Dinamikleri ve İntibak Mekanizmaları", *Toplum ve Bilim*, no. 77, Yaz.
Fuller, G. ve Ian O. Lesser (1996), *Kuşatanlar, İslam ve Batı'nın Jeopolitiği*, İstanbul: Sarmal.
Gills, B., J. Rocamora ve R. Wilson (1994), "Düşük Yoğunluklu Demokrasi", *Düşük Yoğunluklu Demokrasi, Yeni Dünya Düzeni ve Yeni Politik Güçler* içinde, Amin, Chomsky, Frank (der.), İstanbul: Alan.
Güler, A. (1999), *Son Kriz, 1990'lar Türkiyesi'nde Toplumsal Dinamikler*, İstanbul: Gelenek.
Harb-İş (1997), *Bölüşüm İlişkileri Bülteni*, Harb-İş Sendikası Yayını, Ankara.
Huntington, S. P. (1969), *Political Order in Changing Societies*, Heaven: Yale University Press.
İba, Ş. (1998a), *Ordu, Devlet, Siyaset*, İstanbul: Çiviyazıları.
—— (1998b), *Milli Güvenlik Devleti, Dünya'da ve Türkiye'de Belgeleriyle Milli Güvenlik İdeolojisi ve Kurumlaşma*, İstanbul: Çiviyazıları.
Jessop, B. (1990), *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place*, Londra: Polity.
Kazgan, G. (1995), *Yeni Ekonomik Düzende Türkiye'nin Yeri*, ikinci basım, İstanbul: Altın Kitaplar.
O'Connor, J. (1995), *Birikim Bunalımı: Yeni Bireycilik, Sınıf Mücadelesi ve Çağdaş Kapitalizm*, İstanbul: Belge.
Petrol-İş (2000), *97-99 Yıllığı*, Petrol-İş Sendikası Yayını, İstanbul.
Poulantzas, N. (1981), *Portekiz, İspanya ve Yunanistan'da Geçiş Süreci*, İstanbul: Belge.
Savran, S. (1992), *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, cilt I, İstanbul: Kardelen.
—— (1994), "Türkiye Kapitalizminin Krizi", *Sınıf Bilinci*, no. 15, Temmuz.
Saybaşılı, K. (1995), *DYP-SHP Koalisyonunun Üç Yılı*, İstanbul: Bağlam.
Timur, T. (1994), "Küreselleşme, Türkiye'nin Sorunları ve Kürtler", *Marksizm ve Gelecek*, no. 2, Ocak.
—— (1996), *Küreselleşme ve Demokrasi Krizi*, Ankara: İmge.
Wood, E. M. (1981), "The Separation of the Economic and Political in Capitalism", *New Left Review*, no. 127.

Milliyetçilik, Demokratikleşme ve Türkiye'de Kürt Sorunu

Zülküf Aydın

Giriş

Bu yazının konusu, birçok çağdaş toplumun etnik gerilimler ve çatışmalar yüzünden ciddi gelişme sorunlarıyla yüzleştikleri gözlemi temelinde oluşmuştur. Dünyanın birçok bölgesinde iç savaş, gerilla savaşı, terörizm ve insan hakları ihlalleri, etnik gerilim ve çatışma ile birlikte baş göstermiştir. Birçok devlet ve toplum, gelirlerinin büyük bir kısmını etnik temelli bir çatışmaya destek vermeye ya da bunu kontrol altına almaya tahsis etmek zorunda kalmıştır. Bu tür çatışmalar, dünyanın dört bir yanında büyük sayılarda insana yıkım, yerlerinden edilme, ölüm, sefalet ve yoksulluk getirmiştir. Bazı yerlerde etnik çatışmalar ulusal sınırların ötesine sıçramış ve uluslararası boyut kazanarak ulusal bütünlük ve ulus-devletlerin meşruiyeti sorunlarını ortaya çıkarmıştır. Kürt sorunu da böyle bir doğaya sahiptir ve uluslararası uzantıları vardır. Ne var ki Türkiye'de son zamanlardaki resmi yaklaşım Kürt sorununu etnik, kültürel ve uluslararası muhtevasından soyutlayarak bunu bir terörizm ve yanlış gelişme stratejisi sorunu olarak sunmaktadır.

Resmi açıklama yüksek düzeyde ekonomik büyüme ile refahın dağılımı arasında bire bir ilişki olmadığı varsayımına dayanmaktadır. Türkiye'nin geçmişteki iktisadi politikaları ülke genelinde iktisadi büyüme getirirken, bölgeler ve toplumsal gruplar arasındaki eşitsizlikleri artırmıştır. Bu tür sosyo-ekonomik gerilimler Türkiye'de etnik bir boyut da kazanmışlardır. Zira, bu durumdan etkilenen bölgeler aynı zamanda etnik yoğunluğun olduğu bölgelerle çakışmaktadır.

Etnik çatışmaların çoğunluğunda, çatışan gruplar arasında eşitsizlikler mevcut olduğu göz önüne alındığında resmi pozisyonla mutabık kalmak bir dereceye kadar çok da zor değildir. Bütün etnik

çatışmaların, kaynakların eşitsiz dağılımı yüzünden ortaya çıktığı söylenemese de, Birleşmiş Milletler'in İnsani Kalkınma Endeksi'nde alt sıralarda yer alan ülkelerde şiddetli ve uzun dönemli etnik çatışmaların ortaya çıkma eğiliminin daha yüksek olduğu söylenebilir. Tigre ve Eritre'nin Habeşistan'a karşı verdikleri kurtuluş savaşları dünyanın en yoksul bölgelerinde ortaya çıkan etnik çatışmaların örnekleridir. Ne var ki, etnik çatışmaların ana belirleyeni altta yatan ekonomik eşitsizlikler olsaydı, imtiyazları elinden alınmış grupların sadece ekonomik talepleri olması beklenebilirdi. Kültürel, siyasal ve insan haklarıyla ilgili konuların Türkiye'deki çatışmanın gündeminin oldukça üst sıralarında olduğu gerçeği, ekonomik boyut kadar önemli başka boyutların olduğuna işaret etmektedir. Bu bölümün savı Türkiye'de Kürt sorununun çok boyutlu olduğu ve kültürel olanı da içeren çok boyutlu bir analizi gerektirdiğidir.

Kürtlerin çoğunluğu Ortadoğu'da değişik ulus-devletler altında yaşamaktadırlar: İran, Irak, Suriye ve eski Sovyetler Birliği. Kürtlerin ilk fiziksel bölünmesi Osmanlı-İran sınırlarını yeniden çizen 1544 Çaldıran Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir. Ne var ki Kürt nüfusunun en geniş çaplı bölünmesi, Sevr Antlaşması'nın (1920) Suriye ve Irak devletlerini yaratarak Kürtleri beş farklı devletin hükmü altında bırakmasıyla olmuştur.[1] Ancak, çatışan birçok aşiret grubu ve aşiret ittifaklarının olmasından yola çıkarak, herhangi bir birleşik Kürt milliyetçiliğinden bahsedilemeyeceğini belirtmek gerekir. Bu, büyük ölçüde merkeziyetçi Osmanlı Devleti'nin uzaktan kontrol edilmesi güç olan Kürt bölgelerinde benimsemiş olduğu planlı bir politikadan, ileri gelen Kürt aşiret liderlerini kendi temsilcileri olarak seçme ve onlara yarı-özerk bir devlet verme politikasından kaynaklanmaktadır. Bölgedeki aşiret liderlerine, buyrukları altında olan kabile ya da aşiretleri namı hesabına siyasal bağımlılık yemini etmeleri karşılığında *mir-i miranlık* adı verilen geniş topraklar üzerinde

1. Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının temelinde Sevr Antlaşması (1920) yatar. Kürtlere yerel özerklik öngörmüş olsa da, Sevr dokümanı imzacı devletler tarafından hiçbir zaman onaylanmamıştır. Oysa belgenin, imparatorluğun bölünüşü konusundaki diğer maddelerine neredeyse tamamen bağlı kalınmıştır. Böylece Kürtler bölgede farklı devletler altına yerleştirilmişlerdir. Lozan Antlaşması gibi daha sonraki antlaşmalarda, Kürt Bölgesi'nin geleceğiyle ilgili bölümler dikkate alınmış olsaydı, bugünkü tablo farklı olabilirdi.

yönetim serbestisi veriliyordu. Osmanlı Devleti ve yerel ağalar güç dengesini sürdürebilmek amacıyla kabile ve aşiretlerini birbirlerine karşıt olarak konumlandırdıkları için aşiretler arasında ve aşiret içi çatışma ve rekabet yaygındı (Bruinessen 1992: 164-5).

Osmanlılar onlarca ayrı ulusal, etnik ve dinsel cemaatlerini oldukça keyfi ve despotça yönetmiş olsalar da, hoşgörüyü kurumsallaştırmışlardı. Toplumsal uyumluluk ve din değiştirmiş olmak belirleyici prensipler değildi, mevkiler yetenekli kişilere açıktı. Oysa modern Türk Devleti yükselme kanallarını açık bırakırken toplumsal uyumluluk talep eder ve Kürtlere ayrı bir statü vermeye karşı çıkar. "Türkiye, Kürtlere tam vatandaşlık önermektedir – ama Türkler olarak" (Pfaff 1999).

Etnisite

Dünyada bir devletin içine dahil olmayan hiç kimse yoktur. Bir ya da daha çok kişi, kendilerini topraklarında yaşadıkları devletin birleştirici ideolojisiyle tanımlamadıklarında etnik sorun ortaya çıkmaktadır. Bir grubun, "etniler" olarak adlandırılabilecek, ayırt edici etnik öznitelikleri farklı tarihsel süreçlerin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla bazı etnik grupların kökenleri çok eski zamanlara kadar uzanırken, diğerleri henüz çok yakın zamanlarda oluşmuş olabilirler. Etnik kimliklerin oluşumuna geniş bir içsel ve dışsal faktörler ağı katkı sağlar. Etnilerin uluslar ve ulus-devletlere dönüşüp dönüşmeyecekleri uluslararası süreçlere olduğu kadar göreli güçlerine de dayanmaktadır. Ulus-devlet haline gelemeyen etniler güçlü mevcudiyetler halinde var olmaya devam edebilirler ve diğerleri onlara ulus nitelemesi atfedebilirler. Bazı zamanlarda, böyle güçlü etniler tahayyül edilen ya da gerçek taleplerinden duyulan korku nedeniyle toprakları üzerinde yaşadıkları devlet tarafından tanınmayabilirler.

Etnik sorunun doğasını ve dinamiklerini devlet yapıları ve politikaları belirler. Etnik kimlik belirli koşullar altında atıl kalabilir, bu tür bir kimliği bir devlete dönüştürme girişimlerinin olduğu başka koşullar altındaysa seferber edilebilir. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun hükmü altında Kürt Kimliği atıl kaldı ve bağımsız bir Kürt Devleti oluşturmaya yönelik çok az talep oldu. Osmanlı devlet yapısı ve politikaları, birleştirici prensibin din olması vesilesiyle, birçok

etnisitenin kendilerini serbestçe ifade etmelerine izin veriyordu. İslam dini, Laz, Gürcü, Pomak, Kürt gibi birçok etnisitenin kendi farklılıklarını resmi etnik politikalar tarafından zora maruz kalmadan sürdürebildikleri serbest bir forum sağlıyordu. Bu nedenle, Osmanlı döneminde kültürel özniteliklerini koruma sorunu pek yaşanmamıştır. Etnik kimlikler ve bunların devamlılığı temel norm ve geleneklerin olabildiğince bağımsız aktarımı yoluyla muhafaza edilebilmişlerdir. Etnik kültürün merkezi nüvesi, sosyalleşme ve değerlerin içselleştirilmesi yoluyla yeniden üretilmiştir. Etnik-merkezcilik, etnik kültürün özsel bir niteliğidir ve zaman zaman bir etnik grubun kendini diğer kültürel gruplar karşısında üstün görmesi şeklinde ortaya çıkabilir. Bu, "öteki'nin reddedildiği, horgörüldüğü, dışlandığı, düşmanlaştırıldığı veya kişiliksizleştirildiği bir duruma yol açabilir. Baskın kültürel grup, yukarıda adı geçen tutumlardan bir ya da daha çoğunu benimserse, bunun karşılığında, azınlık ya da alt-grup tarafında önemsiz görülme, tehdit edilme ve mevcudiyedin tehdidi şeklinde hisler oluşabilir. Böyle bir durum potansiyel olarak ihtilaflıdır ve diğer durumsal tetikleyici faktörler de mevcutsa çatışma tehlikesi somutlaşabilir (Stavenhagen 1996: 14-21).

Etnik gruplar arasında, toplumdaki ekonomik, siyasal ve toplumsal unsurlar itibariyle var olan asimetrik ilişkiler etnik çatışmaların çıkmasında önemli bir role sahiptir. Ancak, bu tür asimetrik ilişkilerin varlığı etnik çatışma açısından kendi başına yeterli bir koşul değildir. Etnik oluşumlar arasındaki ilişkiler sadece gerçekleştikleri yapısal bağlama değil, aynı zamanda, bireylerin bu ilişkileri içselleştirme biçimine de bağlıdır.

Etnik grupların belirlenmesinde kesin bir şekilde evrensel olarak kabul edilmiş mutlak bir kriter yoktur. Etnik grupların tanımlanmasında kullanılacak kriterler iki geniş alan altında kategorileştirilebilir: nesnel ve öznel. Bireysel istemden bağımsız olan ve bireyi doğumunda bir gruba bağlayan ırksal özellikler ve maddi kültür gibi dışarıdan gözlemlenebilir unsurlar nesnel kriterlerden bazılarıdır. Öte yandan, öznel kriterler birinin farklı gruplara karşı davranışlarını belirleyen bireysel psikolojik, akli ve duygusal süreçlere tekabül eder. Dil, din, toprak, toplumsal örgütlenme ve kültür insanların etnik kimliklerini tanımladıkları en önemli nesnel kriterlerdir. Bununla birlikte, farklı koşullarda bu kriterlerden sadece bazıları önemli

bir rol oynayabilir.

Etnisitenin dil, din, mekânsal ve bölgesel yoğunlaşma gibi nesnel kriterleri etnik çatışmanın gerçekleşmesi için yeterli koşullar değildirler. Kolektif eylemin ortaya çıkmasında önemli olan bireylerin nesnel özellikler hakkında ne hissettiğidir. Aynı dini, dili, ırkı ve atalardan kalma toprağı paylaşan bütün insanlar etnik çatışmaya dahil olmazlar. Dolayısıyla, nesnel kriterin önemine dair hisler (öznel kriter) kolektif eyleme yönelik hareketlenmenin belirleyicisi de olabilir. İnsanların kimlikleri hakkındaki hisleri ve inançları durağan değildir ve çatışmanın doğasıyla değiştirilebilir. Dahası, bu tür kimlikler çatışmanın akışında bile kurulabilir ya da faaliyete geçirilebilirler. İki taraf arasındaki çatışmanın doğası herhangi birinin kimliği hakkındaki atıl hislerini tahrik edebilir.

Tarihsel olarak verili olan sosyal, ekonomik ve siyasal faktörlerin etnik kimlikleri şekillendirdiği gerçeğine rağmen, etnik çatışmaların ortaya çıkması için hiçbir mantıksal zorunluluk yoktur. Etnik çatışmalar çoğunlukla ulus-devletlerin sınırları dahilindeki etnik gruplara karşı izlenen davranış tarzının sonucu olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla, bir sonuç olarak, etnik çatışmaların neden ortaya çıktığını anlamak için her durumun özgül koşullarının incelenmesi gerektiği söylenebilir. Takip eden bölümlerde, yukarıda belirtilen noktaların ışığında Türk-Kürt sorununun göze çarpan özelliklerine ışık tutulacaktır. Türk-Kürt sorunu 1984'ten beri 30 binden fazla insanın ölümüne ve milyarlarca dolara malolmuştur. Bu durum neden ve nasıl ortaya çıktı? Ardında yatan temel faktörler nelerdir? Bir açıklama sağlayabilmek için Türk milliyetçiliğinin tarihine ve Kürt milliyetçiliği ile nasıl ilişkilendiğine bakmak gerekli.

Çatışan Türk ve Kürt Etnileri Nasıl Ortaya Çıktı?

Türk ve Kürt milliyetçiliklerinin birbirinin antitezini oluşturan doğalarının ve ortaya çıkışlarının Avrupa'da milliyetçiliğin ve ulus-devletlerin yükselişine bağlı olarak anlaşılması zorunludur. Türk milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Balkanlar'daki milliyetçi ayaklanmalara tepki olarak tarihsel bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Öncelikle 1880'lerin sonlarında, imparatorluğun Balkanlar'daki milliyetçiliğin baskısı altında parçalanmasını önlemek için çok

boyutlu bir Osmanlı milliyetçiliği teşvik edildi. Yabancılar Osmanlılara Türkler olarak atıfta bulunsalar da, imparatorluğun tebaası kendilerini, lideri aynı zamanda hem halife hem de Osmanlı sultanı olan İslam Cemaati ile tanımlıyorlardı. Kolektif bir Türk kimliğinden bahsetmek mümkün değildi (Lewis 1968: 2). Osmanlılar imparatorluğun birliğini İslam ve Osmanlılık vasıtasıyla Osmanlı millet sisteminin uygulanabilirliğini yitirdiği yirminci yüzyılın başlarına kadar sürdürmeyi başarmışlardı.[2] On dokuzuncu yüzyılın başlarındaki olağandışı koşullar altında, Osmanlılar, parçalanan imparatorluğu kurtarabilmek için Türklüğe başvurmuşlardır. İslam etrafında dönen Osmanlı millet sistemi, artık, birçok farklı kültürü bir arada tutamıyordu.[3] Türk milliyetçiliğine, batan gemiyi kurtarmak için günün siyasal zorunluluklarının bir sonucu olarak müracaat edildi. 1900'lerin başlarında Osmanlı devletinin politikalarına hâkim olan Jön Türk hareketi, olgunlaşması belirli bir süre alan Türk milliyetçiliğinin tohumlarını attı. Modern Türkiye'nin kurucusu Kemal Atatürk'ün liderliğinde, 1918-23 yılları arasında işgalci itilaf kuvvetlerine karşı yürütülen bağımsızlık savaşında bile Türk, Laz, Çerkez, vb. farklı müslüman grupları harekete geçirmek için Osmanlıcılık ve Hilafet düşüncesi geniş ölçüde kullanılmıştır (Oran 1990; Tuncay

2. "Millet" terimi kelime anlamı itibariyle "ulus" anlamına gelmektedir. Ne var ki bu terimin Osmanlılar tarafından kullanılışı modern kullanımından büyük ölçüde farklıydı. Yunan Ortodoks veya Gregoryen Ermeni gibi dinsel cemaatlerin, yerleşik oldukları topraklar nerede olursa olsun, aynı bir millet oluşturdukları düşünülüyordu. Her cemaat kendi kilisesinin ya da dini liderliğinin kurallarına, düzenlemelerine ve otoritesine bağlıydı. Kamu düzeni ve devletin faaliyetleri çerçevesinde sultanın nihai otoritesini kabul ettikleri sürece farklı dinsel kimliklere saygı duyuluyor ve dini otoritelere belirli bir ölçüde özyönetim hakkı tanınıyordu. Gayrimüslimler yaşadıkları bölge ya da mahalden bağımsız olarak kimliklerini devam ettirebilmekteydiler. Öte yandan, Osmanlı "millet" sisteminde etnik kökenlerinden bağımsız olarak bütün Müslümanların "İslam Milleti" (*umma*) olarak birleştikleri düşünülüyordu. Arapları, Boşnakları, Çerkezleri, Gürcüleri, Kürtleri, Lazları, Pomakları, Tatarları ve Türkleri kapsayan İslam grupları mozayiği bütünüyle, aynı zamanda halife de olan, sultanın tebasıydı. "Millet Sistemi"nde birleştirici ilke, etnisite yerine dindi ve Kürtler ayrı bir "millet" olarak değil, "İslam Milleti"nin bir parçası olarak görülüyorlardı.

3. Balkanlar'daki birçok kültürel grup milliyetçilik dalgası vasıtasıyla halihazırda Osmanlı Devleti'nden kopmuşlardı. Birinci Dünya Savaşı'nda Araplar da imparatorluktan ayrılmışlardı. Sonraları, imparatorluğu bir arada tutmak için İslam'ın yeterli olmadığı anlaşıldı.

1981). Türk milliyetçiliği 1923'te cumhuriyetin kurulmasından sonra zirveye ulaşmıştır (Kutlay 1997: 245).

Bir kez bağımsızlık sağlandıktan ve yeni devlet kurulduktan sonra yönetici kadrolar ülkeyi, aynı sınırlar içerisinde, aynı yasalar altında ve aynı ahlakı ve dili paylaşarak yaşama düşüncesine önem veren yurttaşlık temelli bir milliyetçilik nosyonu etrafında birleştirme girişiminde bulundular. 1923'ten 1940'a kadarki dönem sekülarizme vurgu yapan ve dini birleştirici bir unsur olmaktan dışlayan Kemalist ideolojinin ortaya çıkışına ve güçlenişine tanık oldu. Ulusal ideolojinin görünüşteki yurttaşlıkçı doğasına rağmen, birleştirici unsur olarak İslam'ın yerine Türk milliyetçiliğinin konulması kolay bir süreç değildi ve antidemokratik önlemlerin çok yaygın kullanımını getirdi. Milliyetçiliğin doğası dikkate alındığında retorik ve gerçeklik birbirinden farklıydı: Teoride yeni Türk devleti yurttaşlık temelli bir milliyetçilik nosyonu" üzerine temellendirilmişti, fakat pratikte etnik milliyetçilik nosyonu hüküm sürmekteydi.[4]

Bu noktada, Ümit Cizre-Sakallıoğlu (1996), Smith (1991, 1995), Anderson (1991) ve Kymlicka'nın (1995) milliyetçilik ve etnisite üzerine analizleri oldukça açıklayıcı saptamalar sunar. Cizre, Türk Milliyetçiliği'nin "birbiriyle çatışan iki unsur..." üzerinde temellendiğini ileri sürer; "Türklük'ün etnik tekilliğinin altını çizen bir etnokültürel boyut ve özsel olarak Türk topraklarında yaşayan herkese etnik kökeninden bağımsız olarak eşit vatandaşlık vaad eden modern bir sivil bileşen" (1996: 6). Türk milliyetçiliğinin tanımına bu tür bir tezatın dahil edilmesi masum bir hatanın sonucu değil, gerekli olduğunda ikisinden birine başvurabilmeye yönelik bilinçli bir girişimin sonucuydu. Türk milliyetçiliğinde kutsanan bu iki zıt unsur, devletin, zamanın ve siyasetin gereklerine göre birine ya da diğerine başvurmasını mümkün kıldı. Kymlicka'nın Türk Devletinin Kürt-

4. Modern ulus-devletler iki çatışan milliyetçilik nosyonu üzerine kurulmuştur. İlki, topraksal ya da sivil ulus kimliği olarak adlandırılabilecek olan, ulusu, yasal olarak tanınmış bir egemen devlet altında, etnik farklılıklar dikkate alınmadan yaşayan bütün insanlarla tanımlayan nosyondur. Bu tarz bir devleti yönlendiren temel prensip paylaşılan vatandaşlık ve hukukun üstünlüğüdür. Bu, ulusun değerleri ve amaçlarının herkes tarafından paylaşıldığını varsayar. İkinci anlayış, etnisite nosyonunu ulusun temeli olarak alır ve paylaşılan kültürel nitelikler, ortak tarih, ecdat ve etnik vatana önem verir. Çoğu etnik çatışma, bu iki farklı ulus kavramının sonucu olarak ortaya çıkar.

ler karşısındaki tavrını betimleyişi de oldukça doğrudur: "Sorun, Türkiye'nin Kürtleri Türk vatandaşları olarak kabul etmeyi reddetmesi değildir. Sorun, tam olarak, devletin Kürtleri kendilerini Türk olarak görmeye zorlama girişimidir" (1995: 132). Resmi yaklaşım –dağ Türkleri olarak anılan– Kürt azınlığın varlığının reddiyesi üzerine temellendirildiğinden, etnik haklar sorunu alakasız hale gelmektedir. Bir Türk vatandaşı olarak ülkedeki herkes aynı ayrıcalıklardan yararlanmak açısından eşit haklara sahiptir ve bütün haklar Türk vatandaşlığı yoluyla verildiğinden kimsenin azınlık hakları istemesi için bir neden yoktur.

Türk Devleti'nin temelinde yatan Türk ideolojisine göre Kürtler azınlık olmadıklarından Kürt azınlığın asimilasyonu diye bir sorun yoktur. Türkiye'de sadece gayrimüslimler bir azınlık teşkil etmektedirler; geri kalanlar ise ortak din ve vatandaşlık yoluyla Türk ulusunun bir parçasıdır. Kemalistler, Kürtlerin Türkiye'de herkesle ortak muameleye tabi tutulduklarını çok güçlü bir şekilde vurgularlar; aksini öne sürenlere pek iyi bir gözle bakılmaz. Özellikle, 1930'dan itibaren tek lisan, tek kültür ve tek ülkü nosyonu kurumsal hale gelerek merkeziyetçi bir devletin temelini oluşturmuştur. Devlet, çokkültürlülükten korkarak asimilasyonist politikalara başvurmuş ve bu politikalara direnenlere karşı demir yumruğunu kullanmıştır (Güzel 1995: 12). Vatandaşlık bağları yoluyla bütün vatandaşların Türk olduğu şiarına sahte bir bağlılık gösterilmiş olsa da, gerçekte hesaba katılan Türk ırkı ve kültürünün aidiyetidir. Böylelikle, kendilerini Kürt olarak ilan edenler ayrımcı olmaktan dolayı takibata uğramışlardır. Bu da devletin demokratik olmayan yapısını büyük ölçüde pekiştirmiştir.

Türkiye'deki Kürt sorununun kökleri Kürtlerin iki uluslararası antlaşmada çelişkili bir şekilde konu edilmelerinde yatar: Osmanlı dönemindeki Sevr Barış Antlaşması (1920) ve Lozan Antlaşması (1923). Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, mağlup Osmanlı Devleti öncelikle Kürtlere yerel özerklik tanımaya ve ikinci olarak gelecekte bağımsızlık ihtimaline dair söz vermeye zorlandı. Osmanlı Devleti'nin yerini alan Kemalist Türkiye Sevr Antlaşması'nın hükümlerine karşı aşırı sert bir konum aldı ve Sevr Antlaşması'nın yerine geçen Lozan Antlaşması'nda Kürt azınlıkların haklarını bahis konusu bile etmedi. Ulusal sınırların yeniden çizilmesi Kürtleri beş

farklı devlete dağıttı – İran, Irak, Suriye, Türkiye ve Sovyetler Birliği. O zamandan beri Kürtlerin ve içerisinde yaşadıkları devletlerin taraf olduğu sayısız siyasal ve askeri çatışma yaşanmıştır. Bu çatışmaların doğası ve yoğunluğu Kürtlerle içerisinde yaşadıkları devlet arasındaki ilişkilere bağlı olarak devletten devlete değişmektedir.

Türkiye'de Kürt Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışı

Kürt kimliğinin ve milliyetçiliğinin ortaya çıkışı uzun bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir. On dokuzuncu yüzyılda bütünleşmiş bir Kürt kimliğinden bahsetmek mümkün değildi. Tarihsel olarak, Kürt toplumu kabilelere ve geniş ailelere bölünen, toprağa dayalı olarak ayrılmış aşiretlerden meydana gelmekteydi. Feodal liderler olan ağalar tarafından kontrol edilen aşiret grupları siyasal etkinlik ve ekonomik üstünlük (toprak ve kaynaklar için savaşlar) için sık sık birbirleriyle çatışmaya giriyorlardı. Bu durum, yirminci yüzyıla kadar devam etti (Chailand 1994).

Kürtler arasında ulusal birlik ve bilinç yokluğundan büyük ölçüde Kürt seçkinlerinin parçalanmış yapısı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923'te kurulmasının öncesinde ağalar arasındaki uzayıp giden çıkar çatışması sorumludur (Oran 1990). Dahası, Kürtler farklı tarikatlara üyeydiler ve bu da bütünlüğe bir engeldi. Kürtlerin yaşadığı alanda, aynı zamanda Ermeniler, Süryaniler ve Keldaniler gibi diğer halkların da bulunması Kürt kimliğinin oluşmasını kösteklemiştir. Yirminci yüzyılın başına kadar Türkiye'de bir Kürt milliyetçiliğine tanık olamıyoruz. Bu dönemde bile hareket pek güç kazanamamıştır.[5]

5. 1891'de Sultan Abdülhamid tarafından Hamidiye Alayları'nın kurulması hem bir Kürt kimliğinin ortaya çıkışını haber verdi, hem de bu kimliğin güçlenmesinin önünde bir engel teşkil etti. Hamidiye Alayları, Ermenilerin Ruslar ve İngilizler tarafından kışkırtılan milliyetçi özlemlerini kontrol altında tutabilmek için kurulmuşlardı. Bunlar kırsal alanlardaki Sünni Müslümanlar arasından seçilmekteydiler. Sultan Abdülhamid, Sünni Kürtleri üç gruba karşı kullanmayı düşünmüştü: baskıcı rejimi karşısında düş kırıklığına uğramış kent burjuvazisi, asi milliyetçi gayrimüslim unsurlar ve Şii Kürtler. Kırsal aşiret reisleri çeşitli aşiret gruplarını Hamidiye Alayları'nın bayrağı altında birleştirmekte başarılı olmakla kimlik oluşumuna katkıda bulunurken, aynı zamanda çeşitli dinsel mezhepler arasındaki rekabet ve dinsel husumet bir Kürt kimliğinin oluşumunun aleyhine işlemiştir (Kutlay 1997: 80-95).

Türk bağımsızlık savaşı sırasında, Kürt kimliği Kürtler açısından bir sorun teşkil etmemekteydi. Onlar için, Türklerden farklı olmak normaldi. Topraklarında yaşadıkları devlet onların kimlik bilincine sahip olmasına izin vermemişti. Birçok aşiret reisinin devletle ve birbirleriyle ilişkilenme biçimleri farklıydı. Devlet, aşiret reisleri arasındaki çatışmaları kendi lehine kullandı ve sıklıkla bunları birbirlerine karşı konumlandırdı. Dahası, birçok Kürt aşireti Ermenilere karşı yapılan hareketlere katıldı ve göçen Ermenilerden müsadere ettikleri mülkleri ellerinde tutabilmek için Kemalistlere yakın durma ihtiyacını hissettiler. Ne var ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra birçok aşiret reisi Türkiye'nin doğusunda Kürtlere özerklik vaadinde bulunmasına rağmen Türklük dışındaki kimliklerin ifade edilmesi karşısında katı bir duruş alan yeni devletin ihanetine uğradıklarını hissettiler. Kürt aşiret reislerinin çoğu Yeni Cumhuriyet'in, özerk bir Kürt bölgesi öneren 1920 Sevr Antlaşması'nı tanıyacağı görüşündeydi. Bu antlaşma, imzalanmasından kısa bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu yıkıldığı için hiçbir zaman yürürlüğe konulamamış olsa da, Atatürk'ün, bağımsızlık savaşı sırasında Kürtlere yaklaşımı, Doğu'da Kürt özerkliğini ve Kürt kimliğini tanıyacağı izlenimini veriyordu (Kutlay 1997: 151). Atatürk, bağımsızlık savaşı (1920-23) yıllarında, zaferin ardından Kürtlerle ulusal kimlikleri hakkında müzakereye oturmaya hazır olduğu intibasını bilinçli olarak verdi. Ne var ki, yeni rejim tarafından izlenen Türk milliyetçiliği diğer etnik ve dinsel gruplara Osmanlı Devleti'nde alışık oldukları eşit hakları vermeye hazır değildi. Kemalizm "eğitim ve askeri güç vasıtasıyla Kürtleri Türk ulusu içerisine asimile etmeye kararlıydı" (Barkey ve Fuller 1995: 63). Bu dışlayıcı Türk milliyetçiliğine ilk tepkiler, sıradan halk yerine bazı Kürt seçkinlerinden ve karizmatik liderlerden geldi. Osmanlı Devleti'nin temelinde yatan, altı yüzyıl boyunca farklı etnik kökenlerden gelen tebaası arasında ayrım gözetmeksizin her şeyi saran millet sistemi nosyonuna karşı çıkan yeni milliyetçilik nosyonu çoğunlukla cahil olan sıradan Kürtlerin anlayamayacağı kadar karmaşıktı. İslam, Türklük ve Kürtlük gibi soyut düşüncelerin, uğruna savaşılması bir yana, idrak edilmesi bile çok güçtü.

Şeyh Said gibi bazı karizmatik liderlerin dinsel kişiliklerini, Kürtleri Kürtlük nosyonu etrafında harekete geçirmek için kullanma

girişimleri başarılı olmaktan uzaktı. Ne var ki 1920'ler ve 1930'lardaki çeşitli isyanlar sadece Kürt milliyetçiliğinin değil, Türk Devleti'nin Türk kimliği dışındaki herhangi bir kimliğin varlığına gösterdiği hoşgörüsüzlüğün tohumlarını da attı. Sonuç olarak, bu amaca yönelik baskıcı politikalar Kürt kimliğinin ve Kürt etnik bilincinin gelişeceği zemini hazırladı.[6]

1920'ler ve 1930'lardaki isyanlar sırasında Kürt milliyetçiliği sistematik ve iyi tasarlanmış bir ideolojiye sahip değildi (Mumcu 1996; Rambout 1947: 27; Bruinessen 1992: 370). Dinsel yönetime yönelik talepler milliyetçi özlemlerle birbirine geçmişti. Ancak Kemalizm üstünlüğünü diğer ideolojilere dayatmaya ve diğer kimlikleri sistematik olarak asimile etmeye başladıktan sonra diğer kimliklere vurgu yapan hareketler ortaya çıkmaya ve taraftar bulmaya başladı. Kemalizm, İslamiyet'i devletin temel ilkesi olarak almayı reddetti ve yerine Türk milliyetçiliğini koydu. Çatışan kimlikler ifadelerini sıklıkla siyasal hareketler içerisinde bulurlar. Şeyh Said (1925), Ağrı ya da Hoybun (bağımsızlık) (1930) ve Dersim (1937) ayaklanmaları gibi çoğu Kürt isyanları, sistematik olmasalar da Kürt kimliğinin ifade edilme ihtiyacının altını çizmekteydiler (Bruinessen 1992; Kendal 1980).

Kürt milliyetçiliği, Türkiye'de Türk milliyetçiliğine birincil önem veren bir ulus-devlet oluşturmaya çalışan siyasal modernizasyon çabalarına bir tepki olarak ortaya çıktı. Türk milliyetçiliğinin varlığı, bizatihi, Kürt etnisitesinin ayırt edici özelliklerini vurgulayan bir Kürt anlatısının ya da söyleminin kurulmasının yolunu hazırladı. Başka bir ifadeyle, Türk modernleşmesiyle bağıntılandırılan "kitle siyaseti", kaynaklar, iktidar ve refah üzerinde yapılan yarışta Kürt kimliğinin oluşumunda etkili oldu. Ancak Türkiye'deki sanayileşme, modern iletişim ve ulaşım hizmetlerinin gelişmesi ve eğitimin erişilebilir kılınmasıyla bölgede yaşayanların çoğunluğu bir Kürtlük his-

6. Yeni parlamentoda Kürt kimliğine gösterilen göreli hoşgörü Kemalizm'in devletin ideolojisi olarak yerleştirilmesi esnasında kademeli olarak ortadan kalkmıştır (Kutlay 1997: 152). Kürt vilayetlerini temsil eden birçok parlamenter Batı vilayetlerinden atanmıştı ve Kürt kökenli değillerdi (Kutlay 1997: 152). Bu durum, feodal ve yarı-feodal Kürt nüfuz sahiplerinin (ağalar, beyler, şıhlar) Kürt bölgesinde sahip oldukları ekonomik ve siyasal güce dayanarak parlamentoya seçildikleri, çok-partili sisteme geçişin gerçekleştiği 1950 yılına kadar devam etmiştir.

si geliştirebildi. Aşiret ve mezhep kimlikleri karşısında modern bir olgu olarak "Kürt kimliği" sorunu çok yenidir ve Türkiye'de yakın zamanlarda yaşanan sosyo-ekonomik ve siyasal dönüşümlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Modern ekonomik ve teknolojik gelişmeler Kürt milliyetçiliğinin kitleler arasında canlandırılmasında araçsal olmuştur. Modern iletişim olanakları; medya, radyo, televizyon, kasetçalar, vb., Anderson'ın "hayali cemaatler" kavramını anımsatır şekilde (Anderson 1991), Kürt kimliğinin inşasında büyük bir rol oynamıştır (Gellner 1992: 279). Kürtlük bilincinin gelişimi kademeli bir süreç olmuştur: Türk toplumunun modernleşmesiyle paralel olarak kentsel kesimdeki eğitimli gençlerin bir kısmı devletin asimilasyonist politikalarını sorgulamaya başlamış ve etnik haklar talep eden örgütler oluşturmuşlardır. Çok-partili sisteme geçilmesi Kürtlük bilincinin eğitimliler arasında daha da gelişmesine meydan veren görece serbest bir atmosfer getirmiştir. Ancak, siyasal partilerin Kürt etnik bilincine görece hoşgörüsüne rağmen, ordu, Kürt kimliği konusunda her zaman ihtiyatlı olmuştur. 1954 seçimlerinden sonra Kürt bölgesindeki asimilasyonist politikaları gevşeten Demokrat Parti yönetimi 1960 askeri darbesiyle cezalandırılmıştır. Dahası, devlet bütün Kürtçe köy isimlerini kaldırıp yerine Türkçe isimler koymuş ve bölgeden çıkarıldıklarında assimile olacakları ve Kürt nüfusunu ayaklandırmayacakları umuduyla nüfuz sahibi 55 Kürt'ü Türkiye'nin batısına göndermiştir (Beşikçi 1969; Entessar 1992; Bruinessen 1993). Ne var ki, zaman resmi yaklaşımı yanlışlamış ve Kürt sorunu ortadan kalkmamıştır.

1960'larda Kürt aydınları kapitalizmin yıkılmasının Kürt bölgelerine gelişmeyi ve serbestiyi getireceği düşüncesiyle Türk soluyla ittifaka girdi. Bununla beraber, Türk solunun kendini Kürt sorununa yeterince hasretmiş olmadığının anlaşılması, 1970'ler ve 1980'lerde etnik temelli Kürt hareketlerinin ortaya çıkmasının yolunu açmıştır. 1980'den itibaren, askeri rejim Türk solu ve Kürt hareketleri arasında ayrım yapmadan her ikisini de devletin düşmanları olarak görmüş ve bunlara karşı demir yumruk politikası uygulanmıştır. Bu ise, kendilerini ifade etmeleri karşısında devletin geleneksel şiddetine tanık olmakla kalmayıp, aynı zamanda, bölgede Kürdistan İşçi Partisi'ne (Partiye Karkeran Kurdistan – PKK) karşı yürütülen savaşla bağlantılı olarak devletin gittikçe sertleşen politikalarıyla da yüz yüze ka-

lan Kürtler arasında kimlik bilincinin artmasına yol açmıştır (Barkey ve Fuller 1998: 17; White 2000: 135).

1970 ve 1980'lerde Kürt kimliği bilincindeki sürekli artış, ordunun Kürt etnisitesiyle bir şekilde ilişkisi olan bütün hareketlere karşı sert önlemler almasına yol açtı. Ordu, Türkiye'nin bölünmezliğini vurgulamış ve ulusal bütünlüğe gelecek herhangi bir tehdidi vatana ihanet girişimi olarak algılamıştır. 1983'te 2932 sayılı kanun maddesinin yürürlüğe girmesiyle Kürt dilinin yayınlarda ve düşüncelerin yayılmasında kullanılması yasaklanmıştır. Türk Devleti'nin etnik haklara yönelik tüm taleplere karşı gösterdiği hoşgörüsüzlük ve bölgede son 20 yıldır sürdürülen askeri politikalar Kürtler arasında kimlik bilincinin yükselişini körüklemiştir. Güneydoğu'daki milliyetçi muhalefetle mücadele etmek üzere ilan edilen olağanüstü halin sert gerçeklerinin de buna katkısı olmuştur. Devlet görevlileri, zaman zaman herkese potansiyel terörist olarak davranmış, kötü muamelede bulunmuşlardır. Devletin uyguladığı şiddet insanların Kürt kimliğinin tanınması arzularını kuvvetlendirmiştir. Ordu tarafından tercih edilen askeri çözüm, sorunu kutuplaştırmaktan başka bir işe yaramamıştır. Son yıllarda birçok birey için sadece ortak kökenlere, mitlere, kültür, hissiyat ve toprağa sahip olmaktan kaynaklanan bir etnik grup üyeliğinden, bütünleştirici bir ortak bilinçle Kürt "hayali cemaatine" doğru büyük bir kayış olmuştur (Smith 1986).

Kürt milliyetçiliğinin Türk Devleti'nin milliyetçi politikaları olmadan ortaya çıkıp çıkmayacağı sorusuna yanıt vermek imkânsızdır. Kürt kimliğinin hâlâ var olduğu ve bunu askeri yollarla ortadan kaldırma girişimlerinin son yirmi yıldır başarısız olageldiği bir gerçektir. İnsanların daha fazla acı çekmelerine neden olmayacak başka çözüm yollarının bulunması zorunludur. Yanıtlanması gereken soru, Kürt sorununa ne tür bir çözümün gerçekçi olabileceğidir. Kürt milliyetçi söylemi yol göstericilik sağlayabilir mi? Kürt milliyetçiliği ne kadar daimi, ya da tutarlı olmuştur?

Türkiye'de Kürt milliyetçi söylemi tutarlılıktan uzaktır ve değişen siyasal koşulları yansıtagelmiştir. PKK'nın Türk ordusuna karşı savaşta geri çekilmesi ve lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanması tam bağımsızlığın dışındaki siyasal çözümleri daha fazla öne çıkarmıştır. PKK, ortaya çıkışının ilk yıllarında Marksizm-Leninizm'in ilkelerine dayalı bağımsız bir Kürt devleti istiyordu. Yaklaşık son on yıldır ise

etnik ve kültürel hakların Türkiye Cumhuriyeti içerisinde tanınmasını istemektedir. Bugün Kürt milliyetçi çevrelerindeki bazı unsurlar cumhuriyetin "asli kurucuları" kavramına dayanan "anayasal vatandaşlık" üzerine konuşmaktadırlar. Böylelikle Kürtler kendilerini cumhuriyetin iki kurucusundan biri olarak görmektedirler. Diğer bir ifadeyle, devlete sahip olmak açısından kendilerini Türklerle aynı kefeye koymaktadırlar. Böylece, kendilerini, Türklerle birlikte, her kim olursa olsun "öteki"ne karşıt olarak konumlandırmaktadırlar. Bu durumda devlet, biri Kemalist diğeri Kürt olmak üzere "öteki"ni dışarıda bırakan iki milliyetçi ideoloji tarafından yönlendirilecektir. Buradaki niyet Türklerle "Türklük konumu"nu paylaşmak ve "Türk vatandaşı" kavramının ortaya çıkardığı güçlüklerin üstesinden gelmektir. Bu yeni "anayasal vatandaşlığın" temel direği Türk milliyetçiliğini karşısına almadan iktidarı paylaşmaktır. Buna göre, Türk ve Kürt milliyetçiliklerinin üçüncü taraflar karşısında koalisyona girmeleri için ortak bir zemin bulunduğu varsayılır. Kürt milliyetçiliğinin bu versiyonu, aynı vatana ait olma şeklindeki kapsayıcı bir kimliğin inşası vasıtasıyla Türk milliyetçiliğinin üstünlüğünü ortadan kaldıracağını ve onunla eşitlik kuracağını varsaymaktadır. Ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı prensibinden ve azınlık hakları taleplerinden bu kökten kayış, *reelpolitik*'in gerekleri tarafından belirlenmiştir. Türklerin bu türden bir iktidar paylaşımı nosyonunu kabul edip etmeyeceklerini ve bunun demokrasiyi geliştirip geliştiremeyeceğini zaman gösterecektir.

Milliyetçi İnatçılık

PKK'nın Kürt sorununun çözümleri karşısında takındığı esnek tutumun tam aksine Türk devleti Kürt sorunu olmadığı, var olanın bir terörizm ve ekonomik gerikalmışlık sorunu olduğu konusunda ısrar etmektedir. Türk Devleti'nin Kürt milliyetçiliği karşısında resmi duruşu aşırı derecede hoşgörüsüzlük yönündedir. Örneğin, 1980 Anayasası Türk ulusal çıkarlarını tehlikeye düşürecek düşünceleri yasaklar. Kanun tarafından yasaklanmış herhangi bir dildeki metinlerin basım ve yayımını meneder (madde 26 ve 28). Resmen tanınmamış diller düşüncenin neşredilmesinde ve ifadesinde kullanılamazlar (özel kanun hükümleri 1926, 1967, 1983). Dinsel, ırksal, dilsel, kül-

türel ya da Türklük dışındaki herhangi bir ulusal kritere dayanan herhangi bir siyasal partinin kurulması yasadışıdır.

PKK'nın 1993'teki tek-taraflı ateşkesinden beri, Türkiye'deki Kürt hareketi basit bir terörist eylem olmanın ötesine geçip siyasal bir hareket olma yoluna girmiştir. Her ne kadar bu hareketin hedefleri, siyasal doğrulardan ziyade kazanımlar için hareket edilmesi sonucu kayma gösteriyor olsa da, her şeye rağmen, talepler siyasal niteliktedir ve hem içsel hem de dışsal desteğe sahiptir. Kürt kimliği tanınmadan, Kürtlerin kültürlerini ifade etmelerine imkân sağlayacak mekanizmalar kurulmadan ve onlara yerel faaliyetlerini yürütme fırsatı verilmeden Kürt sorunu kendiliğinden ortadan kalkmayacaktır. Bu konuda ilk önemli adımlar 3 Kasım 2002 seçimlerinde parlamento dışına itilen Ecevit başkanlığındaki koalisyon hükümeti tarafından atılmıştır. Atılan adımlar, AB'nin zorlaması ile olmuştur iddiasına rağmen, Türkiye'de demokratikleşme yönünde atılmış çok önemli adımlardır.

Vurgulanması gereken gerçek şudur: Kürt sorunu ekonomik olduğu kadar etnik bir sorundur. Dolayısıyla, terörizm sorununa indirgenemez. Etnik boyutu yoksayıp militarist çözümlere yoğunlaşmak Kürt sorununu ortadan kaldırmayacaktır. Geçmişten ders alınmalıdır. 1923'te Cumhuriyet'in kurulmasından bu yana militarist politikalar işe yaramamıştır. Milliyetçi özlemler sadece yüzeye geri çıkmak için dönemsel olarak yer altına çekilmiştir.

Türkiye'nin NATO üyeliği ve Avrupa Birliği'ne tam üyelik adaylığı Batı'yı, kaçınılmaz bir şekilde, Türkiye'deki Kürt sorunuyla ilgilenmeye itmektedir. Bugün yarım milyondan fazla Kürt, başta Almanya olmak üzere, Batı Avrupa'da yaşamaktadır ve Avrupa'da yaşayan Türkler ve Kürtler arasındaki çatışmalar oradaki hukuk ve düzen üzerinde çok önemli etkilere sahiptir. Yani Kürt sorunu Türkiye sınırları dışına ister istemez taşmıştır.

Ordu, Türkiye'nin kültürel çeşitliliğini bir güçsüzlük olarak görmekte, Avrupa Birliği'nden gelen Batı tipi, çok-etnili, çok-kültürlü bir demokrasi kurulması yönündeki öneriler karşısında katı bir tutum benimsemektedir. Türk liderler, bölücülüğü teşvik edeceği korkusuyla ılımlı Kürt gruplarının oluşumuna bile hoşgörüyle bakmayan ordunun tavizsiz duruşuna meydan okuyacak güce ya da siyasal iradeye hiçbir zaman sahip olamamışlardır.

Türk Devleti'nin Kürt sorununu askeri yollarla çözme yolundaki kararlılığı, kullandığı üç ana stratejide açığa çıkar: İlk olarak, 1985'te "köy korucuları" sisteminin kurulması; ikincisi, nüfusun büyük bölümünü Kürtlerin oluşturduğu sekiz vilayette "olağanüstü hal" ilan edilmesi ve üçüncüsü, 1991'de Terörle Mücadele Kanunu'nun yürürlüğe girmesi. Köy korucuları sisteminin amacı yerel köylüleri silahlandırarak PKK'nın kırsal alanda faaliyet göstermesinin önüne geçmekti. Ücretli köy korucularının sayısı 1998'de 62 bine ulaşmıştı. Köy korucularına katılmayı reddedenler köylerinden çıkmaya ve kasabalara ve şehirlere göç etmeye zorlanmışlardır. Köy korucularının birçok üyesi devlete sadık kalan aşiretlere mensupturlar.

"Terörizmle savaşmak için bölgeye muazzam bir kaynak aktarıldı ve yaklaşık 250 bin asker ve diğer güvenlik gücü bölgede konuşlandırıldı. Helsinki İzleme Komitesi ve Uluslararası Af Örgütü gibi uluslararası aktörler olağanüstü hal yönetimindeki bölgede yaygın insan hakları ihlallerini devamlı bir şekilde rapor etmişlerdir (Amnesty International, 1991, 1994, 1995; Helsinki Watch Report, 1988; Human Rights Watch, 2000). Bölgedeki PKK hareketini sınırlandırmak ve gerillalara herhangi bir olası yardımın önünü almak için Türk güvenlik güçleri 3 binden fazla köyü boşaltmışlardır. Çiftçilik ve hayvancılığın durmasıyla yüzbinlerce insan geçim kaynaklarını kaybetmiş ve büyük şehirlere göç etmiştir.[7] Çatışmanın bedeli insan ve maddi kaynaklar bakımından yıkıcı olmuştur. Barkey ve Fuller'a göre (1998: 207, 220) yıllık olarak 12 milyar dolardan (Türkiye'nin GSMH'sinin yaklaşık yüzde üçü) fazlası bölgedeki savaş çabalarına aktarılmıştır ve ordu harcamaları ulusal bütçenin yüzde 45'ini oluşturmaktadır.

Hem insan hem de maddi kaynaklar itibariyle bu büyük bedeller Türk Sanayiciler ve İşadamları Derneği'ni (TÜSİAD) bile devletin bütün Kürt örgütlerine karşı sert tavrının PKK'nın güçlenmesine yardım etmiş olabileceği ve şiddete başvurmayan siyasal partilerin sürekli olarak taciz edilmesinin bunun iyi bir örneği olduğunu açıklamaya sevk etmiştir. Normalde muhafazakâr, hükümet yanlısı bir or-

7. Bugün devlet, insanları köylerine geri dönmeye ikna etme politikasını hayata geçirmektedir ve insanlar geri dönmeye isteksiz olduklarından, bunu sağlamanın en iyi yolunun ne olduğunu bulabilmek için araştırmalar yaptırmaktadır.

ganizasyon olan TÜSİAD, devletin Kürt sorununda uyguladığı demokratik olmayan politikalara karşı çıkma ihtiyacını hissetmiş ve Kürtlerin karşılaştıkları kültürel, siyasal ve ekonomik eşitsizlikleri azaltmak için demokratik önlemler alma çağrısında bulunmuştur (TÜSİAD, 1997).

Benzer şekilde Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) tarafından Profesör Doğu Ergil'e hazırlatılan rapor, temelde, Doğu Türkiye'deki sorunların sebebinin Türk milliyetçiliği, militarizm ve sosyo-ekonomik politikalar olduğunu ve PKK'nın bölge insanları üzerinde pek bir etkisi olmadığını öne sürmekteydi (TOBB 1995). PKK'nın bir dizi ekonomik, siyasal ve sosyal reform vasıtasıyla bölgede marjinalleştirilebileceğini öneren bu ılımlı rapor bile büyük bir tepkiyle karşılandı. Ergil fırsatçı, aşırı solcu, CIA ajanı ve PKK sempatizanı olarak adlandırıldı. Devlet Güvenlik Mahkemesi'nde yargılanan Ergil, özellikle, Türkiye'nin Avrupa Gümrük Birliği'ne girişini tehlikeye atma kaygıları göz önünde bulundurularak serbest bırakıldı.

Sonuç: Avrupa Birliği ve Kürt Sorunu

Abdullah Öcalan'ın yakalanmasından sonra Batılı devletler, ittifak halinde Türkiye'yi militarist politikalardan çokkültürlülüğe dayanan demokratik politikalara geçmeye ikna etme girişimlerine başladılar. Avrupa Parlamentosu, Türkiye'yi sürekli olarak Kürtlerin siyasal, sosyal ve kültürel haklarını tanımaya, çatışmanın altında yatan sebepleri gündeme getirmeye ve bu hususlarda demokratik reformları yürürlüğe koymaya davet etmektedir.[8] Ancak Batı, Türkiye'deki Kürt sorunuyla ilgilenmesine rağmen Türkiye üzerinde önemli bir baskı uygulamamaktadır. Aslında ABD'nin, Türk Devleti'nin Kürtlerle ilgili politikalarını aktif olarak desteklediğine dair iddialar mevcuttur.[9] Diğer yandan da 2002 yılının yaz ve güz aylarında Tür-

8. Örneğin, Avrupa Parlamentosu böyle bir çağrıyı Türkiye'ye 25 Şubat, 6 Mayıs ve 22 Haziran 1999 tarihli kararlarında yapmıştır.

9. Stephen Zunes (1999), 1998'de Suriye'yi, Öcalan'ı sınır dışı etmeye zorlayanın ve Öcalan'ın Şubat 1999'da yakalanmasında Türk istihbaratına yardım edenin ABD olduğunu savunur. Kendal Nezan (1999) Türkiye'nin yakın bir NATO müttefiki olmasının yanı sıra, ABD'nin, PKK'yı Ortadoğu politikalarının önünde büyük bir engel ve özelde, Irak'taki önde gelen iki Kürt partisi arasında 1998 Ey-

kiye ABD'nin Kuzey Irak'ta bir Kürt devleti kurulmasına yardımcı olacağı söylentileriyle çalkalandı. Kapalı kapılar ardında ne tür entrikaların döndüğünü bilmek çok zor, ama Türkiye'nin AB'ye katılmasını kesinleştirici ve hızlandırıcı önlemleri alması onu bu tür entrikalara karşı güçlü kılacaktır.

Gerek Aralık 1999'daki Helsinki zirvesinde Avrupa Birliği, gerekse 8 Kasım 2000'de "Katılım Ortaklık Belgesi"nde (KOB) Avrupa Komisyonu Türkiye'nin Kopenhag Kriterleri'ni karşılaması için atması gereken adımları belirlemişlerdir. KOB'da "demokrasiyi garanti altına alan kurumların istikrarı, hukukun hâkimiyeti, ölüm cezasının kaldırılması, insan hakları ve azınlıklara saygı gösterilmesi ve bunların korunması, bölgelerarası eşitsizliklerin azaltılması" vurgulanmaktaydı. Bu, Türkiye'nin kendi doğusunda barışı ve istikrarı sağlaması ve uzlaşmaz Türk milliyetçiliği ve Kemalizm'den uzaklaşması için kaçırılmaması gereken bir fırsat olarak sunulmuştu. Bağımsızlık arayışında olan gerilla grubu PKK, artık, ayrı bir devlet kurma peşinde olmadıklarını ve Türkiye'deki Kürtlerin kültürel ve eğitim haklarını tanıyan yeni bir durumu kabul etmeye hazır olduklarını ısrarla vurgulamaktaydı. Bu, tam da, AB'nin, Türkiye'den önceki benzer isteklerini yineleyen KOB'daki beklentileriyle aynıdır. Türk Devleti'ne benzer bir çağrı, AB ile Gümrük Birliği antlaşmasını imzaladığı 1996 yılında da yapılmıştı. Türk Devleti'nin Kürt sorunu konusundaki uzlaşmaz duruşu, AB'nin Türk reformunun insan hakları ihlallerini ortadan kaldırması ve Kürt-Türk çatışmasını çözümlemesi yolundaki taleplerine rağmen devam etmişti. Demokratikleşme sürecinin gelişmesi için girişilen reform çabaları çok kısıtlı kalmış ve AB tarafından kozmetik değişiklikler olarak görülmüştü. PKK'nın meşru muhatab olarak alınmasının reddine, ordunun, sorunu terörizm sorunu olarak görme ve bununla askeri yollardan ilgilenme yolundaki inatçı tavrının eklenmesi, uzun süreli, demokratik ve barışçıl bir çözüm yolunda kaçırılmış fırsatların artmasına neden olmuştu. Zaman, askeri baskı dışındaki kanallar araştırılmadıkça Tür-

lülü'nde ABD'nin himayesinde yapılan antlaşma karşısında bir tehlike olarak gördüğünü düşünmektedir. ABD, PKK'yı, Suriye ve İran tarafından *pax americana*'ya karşı kullanılan bir araç olarak görmekte ve bu yüzden ortadan kaldırılmasını istemektedir.

kiye'nin Avrupa ve ABD ile olan ilişkilerinin riske atılmış olacağı yönündeki yaygın öngörüyü haklı çıkarmıştı. Etnik sorunun çözümlenmesinin Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği açısından önde gelen bir şart haline geldiği gerçeğini devlet sonunda kabul etmiştir. Ecevit hükümetinin 2002 yılında giderayak çıkardığı demokratikleşme reformları Türk Devleti'nin artık otoriter çözümler dışındaki bütün alternatiflere kulaklarını tıkamadığının bir göstergesidir. Türkçe dışında diğer dillerde yayın ve öğretim yapılabileceğinin kabul edilmiş olması devletin, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren reddettiği kültürel ve etnik çoğulculuğu kabul etmesi anlamına gelmektedir.

Diğer yandan ölüm cezasının kayıtsız şartsız kaldırılması, olağanüstü halin Şırnak ve Diyarbakır dışındaki illerde kaldırılması, DEHAP'ın seçimlere katılmasının engellenmemesi demokrasinin ve insan haklarının iyileşmesi yolunda atılan önemli adımlardır. Gerçi AB Türkiye'nin bu cesur reformlarına temkinli yaklaşarak uygulamaların nasıl olacağına bakacağını belirtmiştir ama AB'ye girsin ya da girmesin bu reformlar Türkiye'de barış, kardeşlik ve huzur ortamının gelmesi için olmazsa olmaz niteliktedir.

Batı'nın Türkiye üzerindeki baskısının yoğunluğu ve gücü ne olursa olsun, uluslararası toplumun isteğinin, Türkiye'nin kendisini demokratikleştirerek ve herkese gerçek eşitlik sağlayan vatandaşlık prensibini oturtarak milliyetçi ideolojiden vazgeçmesi olduğu açıktır. Milliyetçilik, karşı-milliyetçiliklere yol açtığı içindir ki siyasal bir birleştirici güç olarak artık pek savunulabilir yanı kalmamıştır. Birbirine karşıt eylemlerde bulunan milliyetçilikleri bertaraf edecek kapsayıcı bir vatandaşlık nosyonuna ihtiyaç vardır. Uluslararası toplumun talepleri, küresel sermayenin referans çerçevesinin artık ulus-devletler olmadığı gerçeği üzerinde tesis edilmiştir. Yirminci yüzyılın başında sermaye ulusal bir karaktere sahipti ve milliyetçilik, emperyalizmle mücadele etmek için bir ideoloji olarak kullanılmaktaydı. Küresel kapitalizm devrinde, sermayeyi belirli bir ulus ya da alanla tanımlamak artık mümkün değildir. Siyaseti yerel, bölgesel ve ulusal konular etrafında örgütlemek küresel kapitalizmin ihtiyaçlarını karşılayamadığı için Türkiye'nin demokratikleşmesi ve siyasete gerçek katılıma izin vermesi için baskılar ortaya çıkmaktadır. Bunun barış ve istikrar sürecine olumlu bir katkısı, Kürtlerin karar-alma sürecine katılımlarına izin vermesi yoluyla olacaktır.

Sonuç olarak denilebilir ki, Kürt sorununu çözümsüz bırakmak ne Türklerin ne de Kürtlerin yararınadır. Çatışmanın insani ve maddi açıdan neden olduğu muazzam bedeller göz önüne alındığında sorunun müdahil tarafların tümünü tatmin edecek şekilde çözülmesi yaşamsaldır. Günümüzde durum sakinleşmiştir ve çatışmaların yoğunluğu çarpıcı bir şekilde azalmıştır. Türkiye'nin Şubat 2001'den beri karşı karşıya kaldığı ekonomik kriz ve kitlelerin gerçek demokrasiye yönelik beklentileri göz önüne alındığında, doğru yönde gerekli adımlar atılmadığı takdirde bu sukûnetin bir fırtınaya dönüşme tehlikesi vardır.

KAYNAKLAR

Amnesty International (1991), *Report 1991*, Londra: Amnesty International Publications.

Amnesty International (1991), *A Time for Action*, Londra, Şubat.

Amnesty International (1995), *Turkey: A Political Denial*, Londra, Şubat.

Anderson, B. (1991), *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra: Verso (Türkçesi: *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İstanbul: Metis, 1993).

Barkey, J. H. ve G. E. Fuller (1995), "Turkey's Kurdish Question: Critical Turning Points and Missed Opportunities', *Middle East Journal*, 51 (1): 59-79.

—— (1998), *Turkey's Kurdish Question*, Rowman and Littlefield Publishers Inc.: New York.

Beşikçi (1969), *Doğu Anadolu'nun Düzeni*, Ankara: E Yayınları.

Brown, J. (1995), "The Turkish Imbroglio: Its Kurds", *Annals*, AAPSS, no. 541, Eylül.

Bruinessen, M. van (1992), *Agha, Shaikh and State: the Social and Political Structure of Kurdistan*, Londra: Zed Books (Türkçesi: *Ağa, Şeyh ve Devlet*, İstanbul: İletişim, 2003).

Chailand, G. (1994), *The Kurdish Tragedy*, Londra ve New York, UNRISD.

Cizre-Sakallıoğlu, Ü. (1996), "Historizing the Present and Problematizing the Future of the Kurdish Problem: A Critique of the TOBB Report on the Eastern Question", *New Perspectives on Turkey*, Bahar, 14: 1-22.

Entessar, N. (1992), *Kurdish Ethnonationalism*, Boulder CO: Lynee Riener.

Gellner, E. (1992), *Uluslar ve Ulusçuluk*, İstanbul: İnsan.

Güzel, Ş. (1995), *Devlet-Ulus*, İstanbul: Alan.

Helsinki Watch Report (1988), *Destroying Ethnic Identity: The Kurds of Turkey*, New York-Washington: Helsinki Watch Report (Helsinki İzleme Komitesi Raporu).

Human Rights Watch (2000), *Report on Turkey*, http://www.hrw.org/reports/2000/turkey2/turk09.htm

Kendal [Nezan] (1980), "Kurdistan in Turkey", *People without a Country: The Kurds and Kurdistan* içinde, G. Chailand (der.). Londra: Zed Press.

—— (1999), "No Justice for the Kurds", *Le Monde Diplomatique*, 3 Mart.

Kutlay, N. (1997), *Kürt Kimliğinin Oluşum Süreci*, İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık.

Kymlicka, W. (1995), "Misunderstanding Nationalism", *Dissent*, Winter.

Lewis, B. (1968), *The Emergence of Modern Turkey*, Londra: Oxford University Press (Türkçesi: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. M. Kıratlı, Ankara: TTK, 1988).

Mumcu, U. (1996), *Kürt İslam Ayaklanması*, 21. basım, Ankara: Umag Vakfı.

Oran, B. (1990), *Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, Ankara: Bilgi.

Pfaff, W. (1999), "Between the Turks and Kurds, a History of Tension", *International Herald Tribune*, 3 Nisan.

Rambout, L. (1947), *Les Kurdes et le Droit*, Paris.

Smith, A. D. (1986), *Ethnic Origins of Nations*, New York ve Oxford: Blackwell.

—— (1991), *National Identity*, Harmondsworth, Middlesex: Penguin.

—— (1995), "Gastronomy or Geology? The Role of Nationalism in the Reconstruction of Nations", *Nations and Nationalism*, 1(1): 3-23.

Stavenhagen, R. (1996), *Ethnic Conflicts and Nation-State*, Basingstoke: Macmillan Press.

Tan, D. (1999), *Kürt Ulusal Sorunu*, İstanbul: Devrimci Proletarya.

TOBB (1995), *Doğu Sorunu: Teşhisler ve Tepkiler*, Temmuz, yayın no. 302.

Tuncay, M. (1981), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Ankara: Yurt.

TÜSİAD (1997), *Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri*.

—— (1993), *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul: İletişim.

White, P. (2000) *Primitive Rebels of Revolutionary Modernizers? The Kurdish National Movement in Turkey*, Londra: Zed Books.

Yüksel, M. (1993), *Kürdistan'da Değişim Süreci*, Ankara.

Zunes, S. (1999), "Kurdistan Policy Critiqued', *The Progressive Response*, 3(7), http://www.kurdish.com/articles/kwr-article-31.htm.

Dini Kimlik ve Sınıf: Bir MÜSİAD - Hak-İş Karşılaştırması[1]

Ayşe Buğra

DİNİN siyasetle ilişkisi üzerine yapılan çalışmaların hızla artmaya başladığı 1980'lerde, bu konuda farklı toplumlar üzerine yapılmış birkaç çalışma üzerine yazdığı bir değerlendirme makalesinde, D. H. Levine (1986) dinin giderek daha göze çarpar bir toplumsal olgu haline geldiğini, bunun da bazı düşünürleri "dine bir zamanlar Marksizme veya modernleşmeye atfedilen belirleyici öneme benzer bir önem atfetmeye" ittiğini yazmıştı. Levine, din konusunda bu birden bire edinilmiş uzmanlıkların çoğu zaman yetersiz kaldıklarına işaret ederken, aynı zamanda da, yapılan çalışmaların hiç olmazsa bazılarının, din hakkındaki alışılmış görüşlerin radikal bir biçimde değişmesine yol açabildiklerini, dolayısıyla da toplumu anlama çabalarına önemli bir katkıda bulunma potansiyeli taşıdıklarını söylüyordu. Levine'e göre, söz konusu değişme, siyasallaşan dinin ideolojik niteliği hakkında sorulan alışılagelmiş soruların yeniden formüle

1. Bu yazı, konusuyla ilgili iki önemli gelişme gerçekleşmeden önce yazıldı ve İngilizce olarak yayımlandı (*Middle Eastern Studies*, Nisan 2002). Bu gelişmelerden biri, AKP'nin kurulması ve iktidara gelmesiydi. İkincisi ise, Doğu Asya krizinin, Doğu Asya modelinin büyük başarısı üzerine yapılan değerlendirmelerin yeniden gözden geçirilmesi gereğini doğurmasıydı. Bu konuyla yakından ilgili gelişmelere rağmen, yazının ana teması anlamını koruyor gibi görünüyor. MÜSİAD çevrelerinde, artık büyük başarı modeli örneği olarak Kore'ye değil de Malezya'ya bakılsa da, gözler hâlâ Doğu'ya çevrili ve Türkiye'nin AB üyeliğine karşı olumsuz tavır sürüyor. Hak-İş ise, koşulların zorluğuna rağmen bir işçi sendikası olarak varlığını sürdürmeye çalışıyor ve işçi haklarını en rahat savunabileceği toplumsal ortamın Türkiye'nin AB üyeliğinin gerçekleşmesiyle oluşacak ortam olduğunun bilinciyle hareket ediyor. Dolayısıyla bu yazıda karşılaştırılan iki örgütün birlikte içinde yer aldıkları siyasi hareketin iktidarda olması, bu örgütlerin tavırlarındaki sınıf aidiyetiyle belirlenen farklılıkların ortadan kaybolmasına yol açmamış gibi görünüyor.

edilmesiyle ilgiliydi. Sorulması gereken sorunun, dinin "devrimci" mi, "ılımlı" mı yoksa "tutucu" mu olduğu değil, dinin önem kazanmasına yol açan yapısal unsurların ne olduğu veya dini görüşlerin farklı ihtiyaçları ve farklı yaşamları olan kesimlere neden çekici geldiği sorusu olduğu kısmen anlaşılmaya başlamıştı. Türkiye'de siyasal İslam'ın güçlenişiyle ilgili bu makalenin sorduğu sorular, bu ikinci gruptaki türden sorular.

Türkiye'de siyasal İslam'ın güçlenişiyle ilgili çalışmaların en önemli katkısının cumhuriyet dönemindeki çağdaşlaşma sürecinde devletin oynadığı rolün ve devlet-toplum ilişkilerinin incelenmesiyle ilgili olduğu söylenebilir. Buna karşılık, siyasal İslam'ın tabanını oluşturan kesimler arasındaki uyum ve çatışma, çıkar birliği ve çıkar ayrılığı konuları çok daha az ilgi gördüler. Bu makale, bir ölçüde ihmal edilmiş olduklarını söyleyebileceğimiz bu konuları, işçi sendikası Hak-İş'le girişimci derneği MÜSİAD'ın (Müstakil Sanayiciler ve İşadamları Derneği) karşılaştırmalı bir incelemesi bağlamında ele alacak. Söz konusu kuruluşların ikisi de, güçlerini siyasal İslam'ın yükselişinden alan kuruluşlar. Her ikisi de, Türkiye'nin devlet güdümündeki çağdaşlaşma deneyimine ve cumhuriyet döneminin geleneksel devletçiliğine karşı eleştirel bir tavır takınan kuruluşlar. Her iki durumda da, söz konusu tavrın bütün dünyada ekonomide ve sanayi ilişkilerinde gözlemlenen değişmelerin bilinci içinde biçimlendiği görülebiliyor. Ama bütün bu ortak yanlara rağmen, Hak-İş'in savunduğu toplumsal entegrasyon modeli, MÜSİAD'ın genel görüşünü tanımlayan modelden epeyce farklı.

İki kuruluşun bu karşılaştırması, sınıf ilişkilerine, genel olarak siyasal İslam'ın yükselişiyle ilgili çalışmalarda olduğundan daha fazla ağırlık tanıyan bir yaklaşımla yürütülecek. Bu, makalenin dinin emelleri ve davranışları sınıflar ötesi bir düzeyde biçimlendirebilme potansiyelini göz ardı ettiği anlamına gelmiyor. Öne sürülen şey sadece, dini temalar çevresinde biçimlenen sosyal projelerin üzerinde insanların sınıfsal konumlarını yansıtan farklı hayat tecrübelerinin de önemli bir etkisi olduğu.

Ülkenin gelişme sürecinin yansıttığı iç çelişkiler, Türkiye'de İslami görüşlerin önem kazanmasının tarihsel geri planını oluşturan önemli unsurlardan biri. Türkiye'de devletin ekonominin ve toplumun biçimlenmesinde herhangi bir Batı ülkesinden daha büyük bir

rol oynadığı söylenebilir. Devlet ekonomik hayata çok kapsamlı bir biçimde müdahale etmişse de, bu müdahalenin kurallı bir biçimde, formel kurumlar aracılığıyla gerçekleştirildiğini söyleyemeyiz. Aksine, devlet müdahalesinin belirleyici niteliğini oluşturan şey, siyasal otoriteyle işadamları arasındaki, kişisel, yüz yüze ilişkilerdir (Buğra 1994). Bunun yanı sıra, kapsamlı devlet müdahalesinin toplumsal bir birlik ve bütünlük sağlayabildiğini öne sürmek de çok zor. Cumhuriyet dönemi boyunca, toplumun önemli bir kesiminin modernleşmenin ekonomik nimetlerinden yararlanamadığı ve farklı kesimlerin hayat tarzlarında önemli bir benzeşme sağlanamadığı açık. Kemalist modernleşme sürecinin bu çifte başarısızlığının yansıttığı sorunlar siyasal İslam'ın yükselişi bağlamında açıkça dile getirilmeden çok önce, Şerif Mardin'in (1973) bu konuya eğildiğini ve modern toplumlara özgü, kapsayıcı ve içerici bir kurumsal çerçevenin Türkiye'de oluşturulamadığını, bu eksikliğin ideoloji vasıtasıyla giderilmeye çalışıldığını yazdığını görüyoruz.

Üzerine böylesine ağır bir yük binen ideoloji, laik bir ideolojiydi. Ama son yıllarda bazı yazarların dikkat çektikleri gibi, Türk devleti tam da Batı anlamında laik bir politika çizgisi izlemiş de değildi (Cizre-Sakallıoğlu 1996). Bir yandan İslam'ı siyaset alanından uzaklaştırmak için gayret sarfedilirken, bir yandan da resmi din anlayışını devlet yapısının asli bir parçası olarak kurumsallaştırma gayretleri sürüyordu. Devletle din arasındaki bu muğlak ilişki, 1980 askeri darbesinden sonra yeni bir biçim aldı ve "Türk-İslam sentezi" olarak bilinen ideolojik görüş, sosyal muhalefeti kontrol altına almak ve muhafazakâr güçlerin iktidarını pekiştirmek yönündeki çabaların merkezine yerleşti. Darbeyi gerçekleştirenlerin izledikleri toplumsal birlik stratejisi de aynı görüşü büyük ölçüde benimsiyor ve ulusun İslami kimliğine önemli bir yer veriyordu (Öniş 1997; Yavuz 1997).

Yani 1980 sonrasında İslam, sosyal ve siyasal hayatın her zamankinden daha önemli bir parçası haline gelmişti. Ama bu, pek de askeri yetkililerin beklentileri doğrultusunda gerçekleşmemişti. 1980'lerde iktidara gelen ANAP hükümetleri sırasında, İslam'ın devletin gücünü pekiştirmek üzere üstlendiği rol, devletin toplumdaki geleneksel konumunun sorgulanmasında oynadığı rolün epeyce gerisinde kaldı. Bu ortamda İslam, yeni ve oldukça radikal bir "kimlik

politikasının" (Taylor 1994) en önemli unsuru haline geldi ve Refah Partisi'nin (RP), önce belediye seçimlerinde sonra da merkezi seçimlerde kazandığı başarıları belirledi. 1995 seçimlerinden sonra kurulan Refahyol hükümeti uzun ömürlü olmadı ve askeri yetkililerin, oldukça önemli bir sivil kesimin desteği ve onayıyla yaptıkları baskılar, bir iktidar değişikliğiyle sonuçlandı. Bu hükümet değişikliği, bir dizi müslüman kimlikli partinin birbirinin ardından kapatılıp yeni bir isimle yeniden açılmasından oluşan ve zaman içinde bu partilerin isimlerini birbirlerine karıştırmadan izlemenin epeyce zorlaştığı bir sürece yol açtı.

Siyasal İslam'ın seçim başarılarına baktığımızda, kimlik politikalarına özgü bir "toplumsal dışlanmışlık" söyleminin, toplumun pek çok farklı kesimini, yeni ortaya çıkan girişimcileri, müslüman entelektüeller ve serbest meslek sahiplerinden oluşan bir orta sınıfı ve özellikle yeni göçmenlerin oluşturduğu şehir yoksullarını kapsayacak biçimde kullanılmış olduğunu görüyoruz. Söylemin yöneldiği gruplardan birini ülke çapında başarıyla temsil eden MÜSİAD, Türkiye'de siyasal İslam üzerine çalışan bazı araştırmacıların ilgisini çekmiş durumda (Öniş 1997; Yavuz 1997; Buğra 1998). Buna karşılık, kurulduğu tarih olan 1976'dan bu yana, İslami çizgideki MSP (Milli Selamet Partisi), RP ve FP (Fazilet Partisi) ile yakın ilişkiler içinde bulunan Hak-İş'in aynı ölçüde dikkat çekmiş olduğu söylenemez.

Yukarıda değindiğimiz kimlik politikaları içindeki ortak konumlarına rağmen, bazı önemli retorik ve eylem farkları, MÜSİAD'la Hak-İş'in izledikleri stratejilerin toplumsal dayanışma ve toplumsal dışlanmayla ilgili farklı paradigmalar içinde yer aldıklarını gösterir nitelikte. Eğer Polanyi'den (1944) alınma bir terminoloji kullanırsak, bu paradigmaların, ekonominin toplum içindeki yerini belirleyen kurumlarla bütünüyle ilgili olduklarını söyleyebiliriz. Onları birbirinden ayıran şeyin de, "değişim" (*exchange*), "karşılıklılık" (*reciprocity*) ve "yeniden dağıtım" (*redistribution*) ilkelerinin, ekonomik faaliyeti yönlendirmekte ve "bireyin geçiminin toplumsal koordinatlarını" belirlemekteki rolleri ve bu rollerin farklı ağırlıkları olduğu söylenebilir. Bu çerçeve içinde, karşılıklılık ilkesi akrabalık bağlarıyla ya da etnik veya dini bağlarla birbirine bağlı insanlar arasındaki kişisel ve enformel nitelikli ilişkileri tanımlar. Yeniden dağı-

tım, merkezi devlet müdahalesiyle yürütülen formel sosyal güvenlik biçimlerini içerir. Modern Avrupa toplumlarında görülen şekliyle, bu ilke "örgütlenme" (*association*) ilkesiyle birlikte yer alır ve merkezi devletin koyduğu kurallar çerçevesinde işleyen çıkar örgütlerinin faaliyetlerinin yanı sıra işlev görür. Sözünü ettiğimiz her iki tür sosyal düzenlemede de, ekonomi, ya karşılıklılık ilkesi ya da yeniden dağıtım/örgütlenme temelinde, toplumsal ilişkilerin içine yerleşmiş (*embedded*) durumdadır. Piyasa toplumlarında ise, ekonomi toplumdan ayrışmış ve piyasa süreci içinde anonim bireyler arasındaki kişisel olmayan ilişkileri tanımlayan değişim ilkesi çevresinde kurumsallaşmıştır. Stallings ve Streeck'in (1995) veya Perkin'in (1997) çalışmalarında bulduğumuz türden, Doğu Asya, Avrupa ve Kuzey Amerika modellerini birbirinden ayıran üçlü tipolojilerin, Polanyi'nin yaklaşımıyla aşağı yukarı aynı çizgiye oturduklarını ve sırasıyla, karşılıklılık, yeniden dağıtım/örgütlenme ve değişim ilkeleri temelinde örgütlenmiş ekonomilerin toplum içindeki yerlerini tanımlamayı amaçladıklarını söyleyebiliriz. Aynı şekilde, H. Silver'ın (1994/95) önerdiği "dayanışma" (*solidarity*), "tekel" (*monopoly*) ve "uzmanlaşma" (*specialization*) paradigmalarının, sırasıyla, karşılıklılık, yeniden dağıtım/örgütlenme ve değişim ilkelerinin ekonomik faaliyeti belirleyici konumlarıyla tanımlanan üç farklı toplum modeline atıf yaptıkları ileri sürülebilir.

Polanyi'nin karşılıklılık ilkesinin modern toplumlarda da önemini koruduğu yönündeki uyarılarına rağmen (Polanyi 1977), genelde karşılıklılığın ilkel kabile toplumlarına, en azından kapitalizm öncesi toplumlara özgü ekonomik yapıları tanımladığı varsayılır. Bence bu varsayım, H. Silver'ın, toplum modelleriyle ilgili geniş kapsamlı taksonomi çalışmasında, "modern" ve "organik" sosyal entegrasyon modelleri arasında yaptığı ayrıma da yansımış durumda (H. Silver 1994/95: 546-7). Bu ayrım doğrultusunda H. Silver, dayanışma, tekel ve uzmanlaşmadan oluşan modern paradigmaların, "cemaat" ve "tabiyet" (*subsidiarity*) ilkelerince tanımlanan organik paradigmalardan niteliksel olarak farklı olduklarını öne sürer. İkinci tür paradigmalar, etnik, dinsel veya dille ilgili primordiyal ayrımlara dayanan gruplar temelinde inşa edilmiş bir sosyal düzene atıf yaparlar. Daha alt düzeylerin özerkliklerini koruyarak yerine getirebilecekleri sorumlulukların, mesela ailenin veya dinsel cemaatin yerine geti-

rebileceği sorumlulukların, daha geniş ve daha kapsayıcı örgütlenme düzeylerine, mesela devlet düzeyine, taşınmalarına karşı çok güçlü bir tavır alınması, bu organik paradigmaların önemli bir özelliği olarak ortaya çıkar. Bu formülasyon, organik toplum modelleriyle modern modellerden biri olarak sunulan dayanışma paradigması arasında çok net bir ayrım yapıldığına işaret ediyor. Oysa dayanışma modelini karşılıklılık ilkesine atıfla tanımlayan bir yaklaşım içinde, bu ayrım netliğini büyük ölçüde kaybedecektir. Nitekim, H. Silver'ın, modern dayanışma paradigmasının bir örneği olarak sunduğu esnek üretim modelini tanımlarken sıraladığı özelliklerin, organik toplum modellerinin özelliklerinden ayrılmaları gayet güç olan özellikler oldukları kolayca görülebilir. Başka bir deyişle, 1980'lerde yaygınlaşan esnek üretim modeli, modern bir politik iktisat çerçevesi içinde yer alan ama belirgin geleneksel özellikler taşıyan bir model olarak, kapitalist toplumları tanımlayan modern paradigmalarla kapitalizm öncesi toplum modellerine özgü oldukları söylenen organik paradigmalar arasındaki ayrımın muğlaklığını net bir biçimde ortaya koymaktadır.

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen otuz yıllık dönemin üretim düzeninin yerini almış olan esnek üretim düzenine genel olarak atfedilen özellikler şunlar:

a) Ulus-devletin ekonomideki rolünün azalması ve buna bağlı olarak gelişmiş ülkelerde "refah"ın, gelişmekte olanlarda da "gelişme"nin sosyal hareketlerin amaçları arasındaki yerlerinin önemsizleşmesi (Arrighi 1996);
b) Korporatist veya neo-korporatist nitelikli çıkar örgütlerinin, özellikle sendikaların ve toplu sözleşme süreçlerinin, toplumsal rollerinin önemlerini kaybetmeleri (Lash & Urry 1998; Allen 1990);
c) Bürokratik bir yönetim yapısına sahip büyük şirketlerin ufalmaya başlamaları ve daha az merkezi bir yapılanmaya gitmeleriyle birlikte, orta ve küçük işletmelerin ekonomideki ağırlıklarının artması ve bu tür işletmeleri verimsiz veya teknolojik açıdan geri olarak görme eğilimlerinin zayıflaması (Piore & Sabel 1984; Sylos-Labini 1992; Arrighi 1995: 239-324);
d) Doğu Asya ekonomilerinin başarısının çektiği ilgi ve bu başarının sosyal bağları kültürel özgünlükleri içinde koruyan kurumlar

bütününün içine yerleşmiş bir ekonomik düzene atfen açıklanması (Woolsey-Biggart & Hamilton 1992; Woolsey-Biggart & Orru 1997; Stallings & Streeck 1995);

e) Sosyal hayatın politik, ekonomik ve kültürel yönleri arasındaki ayrımın muğlaklaşması ve buna bağlı olarak geleneksel sol-sağ ekseninin, yerini yeni sosyal aidiyet ve kimlik biçimlerinin oluşturduğu farklılaşmalara bırakması.

Fordist "düzenlenmiş ekonomi" modelinin yerine geçen esnek üretim modeli üzerine yapılan ilk ve en etkili çalışmalardan birini gerçekleştirmiş olan Piore ve Sabel, bu modelin "geleneksel - modern", "kapitalist - kapitalizm öncesi" veya "sanayi toplumu - sanayi öncesi toplum" ayrımlarının ötesinde bir anlam taşıdığını çok net bir biçimde ifade ediyorlar: "Esnek üretimde, (aile ve okul bağlarında ya da etnik ve siyasal kimliğin cemaat düzeyindeki ifadelerinde kendini gösteren) toplumun nerede bittiğini, ekonomik örgütlenmenin nerede başladığını söyleyebilmek çok zordur. Zanaatkârlığın yeniden ortaya çıkışının tuhaf taraflarından biri, bugün modern teknolojinin etkin kullanımının, sanayi öncesi bir geçmişle özdeşleştirilen sosyal bağların canlandırılıp güçlendirilmelerine bağlı oluşudur" (Piore & Sabel 1984: 275). Sözü edilen sosyal bağlar, çoğu zaman özgün kültürel yapının belirlediği toplumsal ilişkilerin içine yerleşmiş oldukları söylenen Doğu Asya ekonomilerini tanımlayanlardan farklı değiller ve H. Silver'ın (1994/95) organik modellerin kurmaya yöneldikleri toplum düzeninin temelini oluşturduklarını söylediği özelliklerle örtüşüyorlar. Dolayısıyla, bugünkü esnek üretim biçimi çerçevesinde, bazı sosyal entegrasyon modellerini oluşturan temel ilkenin karşılıklılık olduğunu, bu ilkenin de kendini çoğu zaman organik nitelikli cemaat ilişkilerinde gösterdiğini söylemek mümkün.

Türkiye'de dinle siyaset arasındaki ilişki, böyle bir uluslararası çerçeve içinde yer aldı. Bu çerçeve içinde hem MÜSİAD hem Hak-İş, İslam'ı örgüt stratejilerinin önemli bir parçası olarak kullanarak dünya ekonomisinden kaynaklanan yeni sorunları aşmaya çalıştılar ve ülkenin geçmişteki kalkınma deneyiminin devletçi niteliğini eleştirdiler. Ekonominin toplumdan ayrışmışlığıyla tanımlanan saf bir piyasa ekonomisi modeli, iki örgüt tarafından da ne olabilir ne de istenilir bulunuyordu. Ama MÜSİAD'ın benimsediği, yüzü açıkça Do-

ğu Asya'ya dönük modelde karşılıklılık ilkesinin taşıdığı önem, Hak-İş'in modern Avrupa toplumlarındaki gibi yeniden dağıtım/örgütlenme ilkelerince belirlenmiş bir toplum çağrısında büyük ölçüde ortadan kayboluyordu. Kısacası, işadamları ve işçilerin İslami referanslarla tasvir edilen bir ekonomik düzenden anladıkları ve bekledikleri şey, epeyce farklı görünüyordu.

Türkiye'de ve müslümanların nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları diğer ülkelerde bir İslami ekonominin ortaya çıkışını inceleyen Timur Kuran (1995), "İslami" diye tanımlanan bu ekonomilerin çoğu zaman iç tutarlılığa sahip bir bütün oluşturmadıklarını ve ekonomik koordinasyon mekanizmalarında önemli farklılıklar içermediklerini yazıyor. Bununla birlikte, İslami ilkelere bağlılığın işadamları açısından iki önemli işlev gördüğüne inanıyor. İlk olarak, İslam'ın bireysel zenginliğin yaratabileceği suçluluk duygularını yumuşattığından söz ediyor. Para kazanma uğraşının çok sağlam olmayan yasal temeller üzerinde yürütüldüğü, dolayısıyla sosyal meşruiyetinin epeyce zayıf olduğu yerlerde, bu suçluluk duygusunu azaltma işlevinin ne kadar işe yarar bir şey olduğu açık. İslam'ın ikinci bir işlevi ise, karşılıklı güven ve dayanışmaya dayanan ilişki ağları oluşturulmasını kolaylaştırarak iş ortamının belirsizliğini azaltması olarak tanımlanıyor.

Bu psikolojik ve ekonomik işlevlerin, iş ortamının müdahaleden arınmış, düzenlenmemiş niteliğinin ön plana çıktığı esnek üretim düzeni içinde özellikle önem kazandıkları söylenebilir. Yani bu düzende, piyasa mekanizmasının sağladığı kendiliğinden koordinasyonun veya devlet müdahalesinin sağladığı formel düzenin yerini küçük ve orta ölçekli işletmeler arasındaki güven ve dayanışma bağlarının aldığı öne sürülebilir. Buna bağlı olarak, bu tür işletmelerin önem kazandığı bir ortamda, sanayi ilişkilerinin de, piyasa ekonomisinin işleyişini veya örgütlü çıkar temsili faaliyetlerini belirleyen formel kurallardan fazla etkilenmeyeceklerini söylemek mümkün olabilir. Bunun da, sanayi ilişkilerinin adaletli olup olmadığıyla ilgili tartışmalarda "ahlaki değerlere" veya "iş ahlakına" yapılan göndermelerin giderek önem kazanmalarına yol açması beklenebilir.

MÜSİAD'ın İslami Piyasa Ekonomisi

Bu açıdan bakıldığında, uluslararası ekonominin yeni kazandığı niteliklerle, bir sınıf örgütü olarak MÜSİAD'ın, İslam'ın hem ilişki ağları kurmak hem de suçluluk duygularını azaltmak konusunda sağladığı avantajları sonuna kadar kullanması arasında yakın bir ilişki olduğunu görüyoruz.[2] MÜSİAD, bugün 10 000 kadar işletmeyi temsil eden aşağı yukarı 3000 üyesi olan bir kuruluş. Bu işletmeler yaygın bir coğrafi dağılıma sahip ve çoğunlukla küçük işletmelerden oluşuyor. Ama aralarında büyükler de yok değil. Aralarındaki en bariz ortak özellik ise, hemen hemen tamamının 1985 sonrasında kurulmuş genç işletmeler oluşu. Nitekim, MÜSİAD'ın benimsediği retoriğin en önemli özelliğinin, bu genç işletmelerin, özellikle İstanbul'da bulunan, devlet desteğiyle büyümüş eski işletmelere göre ne kadar dezantajlı bir konuma sahip olduklarının vurgulanıp durması olduğu söylenebilir.[3]

MÜSİAD'ın, coğrafi olarak Türkiye'nin her yanına yayılmış, çoğunlukla küçük işletmelerden oluşan üyelerine çok önemli bazı hizmetler verdiği, özellikle teknolojik gelişmeler ve piyasa olanaklarıyla ilgili çok yararlı bilgiler sağladığı görülüyor. Örgütün faaliyetleri sayesinde bu üyeler uluslararası fuarlara katılabiliyor ve kendi kendilerine kurmaları kesinlikle imkânsız olan bazı iş ilişkileri kurabiliyorlar.

Bizim dört şehirde MÜSİAD üyeleriyle yaptığımız yüz yüze görüşmeler, bu faaliyetlerin üyeler açısından taşıdığı pratik önemi çok

2. Buğra (1998), MÜSİAD'ı bir sınıf örgütü olarak, TÜSİAD'la birlikte ele alan bir çalışma.

3. MÜSİAD'ın kuruluş hikâyesi, örgüt yetkililerince genellikle 1990'da yer alan bir olaya atıfla şu şekilde anlatılır: Bu tarihte, Sanayi ve Ticaret Odaları'yla TÜSİAD'ı içine alan bir şemsiye kuruluş olan DEİK (Dış Ekonomik İlişkiler Kurumu), yurtdışında düzenlediği bir toplantıya, sonradan MÜSİAD üyesi olacak olan bazı işadamlarını çağırmamıştır. Daha sonra da, kendi kendilerine toplantıya gelen bu işadamlarının bazı görüşmelere katılmaları engellenmiştir. Bu olaydan sonra, devlet kanadı altında büyümüş işadamları camiasından sürekli dışlanan bu grup, kendilerini temsil edecek bir örgüte ihtiyaçları olduğunu iyice anlamış ve MÜSİAD bu şekilde kurulmuştur. Bu olay ve özellikle MÜSİAD-TÜSİAD ilişkileri için bkz. Buğra (1998).

açık biçimde ortaya koyacak nitelikte. Örgütün sadece belirli bir şehirdeki üyeleri arasında değil, ulusal düzeyde bütün üyeleri arasında güven ve dayanışma duygularının gelişmesi ve güçlenmesini sağladığı ve bu şekilde ilişki ağları kurulmasını kolaylaştırdığı görülebiliyor. MÜSİAD'ın üyeleri arasındaki girdi arzını, toptancılık-perakendecilik veya taşeronluğu içeren ilişkilerde araya girerek bu ilişkileri kolaylaştırdığı da oluyor. Bu şekilde, belirsizlik ve sözleşmelere riayet edilmemesi tehlikesi azalıyor, dolayısıyla bilgi edinme ve işlerin gelişmesini kontrol etme maliyetleri düşüyor.

Bu tür ilişki ağı kurma faaliyetlerinde İslam, MÜSİAD üyeleri arasında güvene dayanan cemaat bağları oluşturan çok yararlı bir ekonomik kaynak haline geliyor. Ama aynı zamanda, İslami değerler dünyasına yapılan göndermeler, MÜSİAD'ın benimsediği ve gerçekleşmesi için gayret sarfettiği toplum projesi içinde gayet önemli bir yer tutuyorlar. Söz konusu proje, günümüzde Batı medeniyetinin büyük bir çıkmaz içinde olduğu, dünya ekonomisinin ise iki önemli tarihi unsurla tanımlandığı varsayımına dayanıyor. Bu unsurlardan biri, sanayi öncesi tarım toplumlarının pek çok özelliğini içinde barındıran bir enformasyon toplumuna geçilmiş olduğu. İkincisi ise, dünyanın merkezinin Doğu Asya'ya kaymış olduğu (Yarar ytv - yayın tarihi verilmemiş).

Böylece MÜSİAD yönetimi, Türk modernleşmesinin Batıcı yönelişinin karşısına yüzü Doğu'ya dönük bir ekonomik strateji koyuyor. Bu doğrultuda örgütün, kısa ömürlü Refahyol hükümetinin yalnızca müslüman ülkelerle değil, Malezya ve Endonezya gibi önemli bir müslüman nüfusa sahip ASEAN (Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği) üyeleri aracılığıyla Doğu Asya'nın çok başarılı ülkeleriyle de ekonomik işbirliği yapmak üzere giriştiği sistematik çabaları canla başta desteklediğini biliyoruz.[4]

Doğu Asya toplumlarının kültürel kimliklerine ve geleneksel değerlerine bağlılıkları, Doğu Asya modelinin çağdaş enformasyon toplumlarına en uygun model olarak görülmesinin sebebi olarak gösteriliyor. Bu geleneksel değerlerin enformasyon toplumunun özellik-

4. Bu konuda MÜSİAD'ın, Erbakan'ın başbakanlığı sırasında yaptığı Doğu Asya gezisi ve MÜSİAD'ın düzenlediği Bosna-Hersek gezisiyle ilgili yayını özellikle aydınlatıcı (MÜSİAD 1996).

leriyle, mesela bu toplumda küçük ve orta boy işletmelerin taşıdığı önemle veya kültürel planda ailenin ve dinin taşıdığı ağırlıkla ne kadar uyumlu oldukları vurgulanırken, büyük, sermaye yoğun işletmeler, müdahaleci refah devleti politikaları ve rasyonalist/pozitivist bir dünya görüşüyle tanımlanan Batı sanayi toplumlarından bugün ne kadar uzakta olduğumuz da gündeme getiriliyor (Yarar ytv: 50-51).

Batı'nın sanayi toplumlarında *homo sapiens*'in *homo brutalis*'e dönüşerek barbarlaştığı ve Türkiye'ye uygun modelin bu barbar ekonomisi yerine İslami insanın ekonomisi olduğu söyleniyor (Yarar ytv: 51). Nitekim *Homo Islamicus*, örgütün savunduğu İslami düzenin farklı cepheleriyle tartışıldığı bir MÜSİAD (1994) yayınının alt başlığı olarak karşımıza çıkıyor.

Bu İslami düzeni tanımlama çabalarının başka MÜSİAD yayınlarında da sürdürüldüğünü ve bu çaba içinde hem Kuran'dan ayetlere hem de peygamberin söz ve amellerine dayanıldığını görüyoruz.[5] Bu bağlamda, peygamberin Medine pazarındaki alışveriş işlerini düzenlemek üzere koyduğu kurallar, genellikle siyasal otoritenin minimum müdahalesiyle işleyen rekabetçi bir düzenin kuralları olarak tartışılıyorlar.[6] Ama söz konusu düzenin saf bir piyasa ekonomisinden farklı olduğu, çünkü ekonominin özerk değil dinsel ahlak anlayışının yönlendirdiği bir sosyal ilişkiler bütünü içine yerleşmiş bir faaliyet alanı oluşturduğu görünüyor. Ekonomik kurumların niteliğini belirleyen dinsel kurallar arasında mesela zekât yer alıyor. Devlete ya da doğrudan doğruya yoksullara zekât vermenin iş ahlakının önemli bir parçası olduğundan söz edilirken, halen kanunlarda yer alan vergileri vermekten ahlaki bir vecibe olarak söz edilmediğini görüyoruz (Zaim 1994; Balcı 1994).

MÜSİAD yönetiminin özelleştirme konusuna yaklaşımı da, savunulan İslami ekonomi modelinin müdahalesiz işleyen ve merkeziyetçi olmayan niteliğiyle uyum içinde. Söz konusu ekonomik model, devletin doğrudan üretici rolünü benimsemesini şiddetle dışlarken aynı zamanda büyük işletmelerin bürokratik yönetim yapılarını

5. Hem aylık MÜSİAD *Bülten*'inde, hem de üç ayda bir çıkarılan *Çerçeve* dergisinde bu konuda tartışmalar sık sık yer alıyor. Mesela Akpınar (1995).

6. Bu, mesela, MÜSİAD'ın İstanbul'da düzenlediği Dördüncü Uluslararası Fuar sırasında gerçekleştirilen mültivizyon gösterisinin ana temasını oluşturuyordu. Bkz. MÜSİAD *Bülten*, c. 5, no. 18, 1997, s. 15-8.

da dışlıyor. Bu doğrultuda, MÜSİAD'ın kurucu başkanı Erol Yarar KİT'lerin büyük şirketlere değil, uygun ödeme koşullarıyla Türkiye'de inkâr edilemez bir dinamizm sergileyen orta boy işletmelere devrinin uygun olacağını savunuyor. Özelleştirmenin yol açabileceği işsizlik sorunu ise, uzun dönemde etkinliğin ve ona bağlı olarak istihdamın artması için kısa dönemde ödenmesi kaçınılmaz bir bedel olarak görülüyor.[7]

MÜSİAD'ın sanayi ilişkileri konusundaki tutumunun da, saf bir piyasa ekonomisinin temel özelliklerine atıfla anlaşılması pek mümkün değil. Burada örgütün işçi haklarının yeniden dağıtım/örgütlenme ilkesi temelinde değil, enformel ve kişisel ilişkiler içinde belirlendiği bir modeli benimsediğini görüyoruz. MÜSİAD yayınları, genel olarak, müminler topluluğunu bir arada tutan bağların, sanayi ilişkilerinin de dengeli ve verimli bir şekilde yürümesini sağlayacakları inancını yansıtıyorlar (Yılmaz 1991; Zaim 1994; Balcı 1994; Can 1997). Böyle bir İslami çerçeve içinde yer alan sanayi ilişkilerinin, formel bir iş hukukuna veya işçi sendikalarına gerek duyulmaksızın, karşılıklı güven temelinde yürütülebileceklerine inanılıyor. Bu konudaki MÜSİAD yayınlarına katkıda bulunan bazı düşünürlerin, sendikaların gönüllü olarak çalışan işçi temsilcileri olarak varlıklarını sürdürebileceklerini, ama İslami emek piyasalarında kesinlikle grevlere yer olmadığını savunuyorlar (Balcı 1994: 124-5).

Ama İslam'ın uyum ve barış çağrılarının sınıf çatışmalarının ortaya çıkmasını engellemekte her zaman başarılı olamadığını gösteren bazı olayları görmezden gelmek imkânsız. Bunların en çarpıcılarından biri, Bursa'da, MÜSİAD üyesi bir tekstil fabrikasında yaşanan olay. Bu fabrika sahibinin, Hak-İş'e bağlı tekstil sendikası Öz İplik-İş görevlilerini MHP (Milli Hareket Partisi) ve BBP (Büyük Birlik Partisi) militanlarını kullanarak işyerinden zorla uzaklaştırdığı basına yansımıştı. İşveren, gazetecilerle yaptığı konuşmada, sendikacılara karşı kaba güç kullanıldığını inkâr etmekle birlikte, işyerinde sendikalaşmayı engellemeye çalıştığını rahatlıkla kabul ediyordu.[8]

Benim bu olayla ilgili olarak Hak-İş yetkililerine sorduğum sorulara aldığım cevaplar, olayın alışmadık yanının sadece kaba güç

7. Bkz. *Hak-İş*, no. 18, Nisan 1992, s. 53.
8. Bkz. "Yeşil Bayraklı Sınıf Mücadelesi", *Tempo*, 4 Ocak 1994.

kullanımı olduğu, bunun dışında pek çok müslüman işadamının "sadece kendine müslüman" bir tavır içinde oldukları ve sendikaların işçi haklarını korumalarından hiç hoşnut olmadıkları yönündeydi. Yani ortada, MÜSİAD'la birlikte siyasal İslam'ın tabanında yer alan Hak-İş'in, bir işçi sendikası olarak karşı karşıya olduğu çelişkileri tanımlayan bir gerilim vardı.

Kimlik Politikasının Ötesinde İşçi Hakları

Geçtiğimiz yirmi beş yılın uluslararası ekonomiyi etkileyen son gelişmeleri içinde, hem istihdamın ve ücretlerin düzeyini korumaya yönelik politikalar esnek üretimin gerekleri tarafından zorlanmaya başladı, hem de kamuoyunda işçi sendikalarına karşı olumsuz bir tavır oluştu. Sendikalar, etkinlik artışlarını ve uluslararası rekabet gücünü olumsuz etkileyen, katı ve bürokratik unsurlar olarak görülmeye başladılar. Bütün dünyada sendikalar acımasız bir uluslararası rekabet ortamında, devletin toplu sözleşme süreçlerine verdiği geleneksel destekten de yoksun bir halde buldular kendilerini (Allen 1990). Teorik olarak böyle bir durumun, dünya işçileri arasında uluslararası dayanışma bilincinin keskinleşmesine yol açacağı düşünülebilir. Ama en azından uzun bir süre boyunca yaygın bir biçimde gözlemlenen şey, böyle bir bilinçlenmeden çok, etnik, dinsel veya milli aidiyetlerin keşfi ve güçlenmesi oldu. Bazı yazarlar, işçiler arasında bu tür ekonomi dışı bağların her zaman önemli olmuş olduklarını, bu bağların bazen kapitalizmin farklılıkları ortadan kaldırıp her şeyi düzleyen etkisine karşı güçlü bir direnç imkânı yarattıklarını, ama bazen de işçi hareketi içinde patriarkal, ırkçı veya milliyetçi tavırların sürüp gitmesine yol açtıklarını hatırlattılar (Arrighi 1990; B. Silver 1995). Bununla birlikte, 1980'lerden başlayarak, sınıf kimliğiyle kimlik politikası arasındaki ilişkinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında hiç gözlemlenmeyen biçimlerde ortaya çıktığı da inkâr edilemez.

Sınıf kimliğiyle rekabet eden bu tür bir kimlik bilincinin ne gibi sonuçları olacağı hiç açık değil. Sınıf dışı aidiyetlerin barizleşmesi, işçi hareketini daha yaratıcı, sekter bir militanlıktan daha uzak bir hale getirebileceği gibi (Allen 1990; Godard 1997), standart sendikacılıktan iyice uzaklaşılmasına ve "toplumsal hareket sendikacılığı" denilebilecek pratiklere yönelinmesine de yol açabilir (Waterman

1993; Scipes 1992). Aynı şekilde, dinin, belirli bir sendikal hareketin izlediği örgütlenme stratejisinin önemli bir parçası haline geldiğinde, "kitlelerin afyonu" olup onların sömürüye daha kolay razı gelmelerini mi sağlayacağı, yoksa baskıya direnme iradesini pekiştiren bir güç kaynağına mı dönüşeceği hiç belli olmaz (B. Silver 1995). Hak-İş'in durumunda da, örgütün siyasal İslam'la ilişkisi onun bir sendika olarak nasıl özellikler taşıdığını tanımlayamaz. Ama MÜSİAD'ın yaklaşımı hakkında bir fikir sahibi olduktan sonra, Hak-İş'in siyasal İslam'ın tabanında MÜSİAD'ın yanındaki yeriyle, bir işçi sendikası olarak örgütlü işçi hareketi içindeki yeri arasında en azından potansiyel bir gerilim bulunması gerektiğini düşünebiliriz.

Hak-İş, 1976 yılında, Ecevit liderliğindeki CHP-MSP (Cumhuriyet Halk Partisi - Milli Selamet Partisi) koalisyonu döneminde kuruldu. Milli Görüş hareketinin önemli isimlerinden Şevket Kazan, dönemin Çalışma ve Sosyal Güvenlik bakanıydı. Hak-İş'in kurucu başkanı Necati Çelik ise, Kazan'ın özel kalem müdürüydü.[9] Çelik 1996'da Refahyol hükümetinin Çalışma ve Sosyal Güvenlik bakanı olduğu tarihe kadar konfederasyonun başkanlığını sürdürdü.

Ne Necati Çelik ne de konfederasyonun diğer yetkilileri, siyasal İslam'la olan ilişkilerini inkâr etmiş değiller. Bu ilişki, çoğu zaman, siyasal partilerle sendikalar arasında organik bağların bulunmasının hem Türkiye'de hem de Batı ülkelerinde sık sık rastlanan bir durum olduğuna dikkat çekilerek savunuldu. Ama aynı zamanda, kuruluş döneminin böyle bir siyasal ilişkiyle tanımlanmasının, örgütün kamuoyundaki imajını zedelediği, onu "irticanın sendikası" damgasıyla yaşamaya mahkûm ettiği de düşünülüyordu.[10] Bununla birlikte 1980'lerde Hak-İş'in, önemi kesinlikle İslami kesimle sınırla olmayan bir toplumsal aktör haline geldiği de inkâr edilemez.

1980'lerde Hak-İş, kapatılan radikal sol sendika Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) azımsanmayacak sayıdaki üyesini kazanarak büyüdü. Askeri darbeden sonra DİSK gibi Hak-İş

9. Kazan daha sonra, Refahyol hükümeti döneminde Adalet Bakanı oldu.

10. Bu konuda Necati Çelik'in Hak-İş'le ilgili değerlendirmeleri özellikle ilginçtir. Bkz. *Hak-İş*, no. 33, Kasım 1995, s. 24-7 ve "Necati Çelik'le Söyleşi", *Hak-İş Altıncı Genel Kuruluna Sunulan Rapor*, Ankara, 1989, s. 254-5. Ayrıca, "Salim Uslu'yla Söyleşi", *Makro*, Aralık 1996, s. 36-7.

de kapatılmıştı. Ama Hak-İş altı ay sonra görevine geri dönerken, DİSK 1992'ye kadar kapalı kaldı ve ancak uzun ve zorlu bir hukuk mücadelesinden sonra yeniden açıldı. DİSK'in başına gelenlerin Hak-İş'in gelişmesinde oynadığı rol, konfederasyon yetkililerini son derece rahatsız eden bir konu. Hak-İş'in örgütsel başarılarının DİSK'in sendikal hareketten zorla uzaklaştırılmasına dayandığı yolundaki en ufak ima bile güçlü tepkilere yol açabiliyor. Ama bir yandan da, bu uzaklaştırmanın Hak-İş tarihini etkilemiş olduğu isteksizce de olsa kabul ediliyor. Gene de bunun dolaylı bir etki olduğu, Hak-İş'in yeni üyelerini, eski DİSK üyelerinin değil, Türk-İş'in 1980'lerde işçi kesimine yöneltilen baskılar karşısındaki pasif, hatta iktidar yanlısı tavrından usanıp bu konfederasyondan ayrılan işçilerin oluşturduğu söyleniyor.[11]

1990'ların Türkiye ortamında, Hak-İş diğer konfederasyonlarla rekabet ederken İslami kimlik politikasını etkili bir biçimde kullandı. Bu rekabet içinde Türk-İş'in bir devlet organı gibi çalıştığı ve çoğu zaman baskıcı devlet politikalarını destekleyici yönde tavır aldığı söylenirken, DİSK'in de, iflas ettiği artık dünyanın her yerinde kabul edilen bir ideolojiye bağlı kalarak sınıf çatışmasını ve istikrarsızlığı körüklediği öne sürülüyordu. Hak-İş yetkilileri sık sık ideolojilerin sonundan söz ediyorlardı ve sonu gelen ideolojilerin arasında komünizm ve faşizmin yanı sıra kapitalizmin de adı geçiyordu. Böyle bir ortamda geleneksel değerlere geri dönüşün önem kazandığı ve kültürel kimliğin sendikacılık dahil bütün sosyal hareketlerin önemli bir özelliği haline geldiği de öne sürülüyordu. Bütün bunlardan çıkarılan sonuç, sendikal hareketin, teknolojiye odaklanmış ve kitle tüketimine yönelmiş toplumların materyalist değerlerini reddederek insan merkezli bir yaklaşımı benimsemesi gerektiğiydi.[12] Bu tür bir yaklaşımın ise bireysel çıkar yerine toplumun bütünlüğünü, sınıf çatışması yerine toplumsal uyumu vurgulaması, dolayısıyla İslami de-

11. *Hak-İş*, no. 33, Kasım 1995, s. 24-7.

12. Bu konuda mesela Necati Çelik'in Hak-İş'in yedinci genel kurulunda yaptığı açış konuşmasına bakılabilir: *Hak-İş*, no. 21, Mart 1993, özellikle s. 5-6 ve 23. Ayrıca, N. Çelik, "3. İzmir İktisat Kongresiyle İlgili Bazı Düşünceler", *Hak-İş*, no. 19, Mayıs, Haziran, Temmuz 1992, s. 1. Salim Uslu'nun "İslamda Sanayi İlişkileri" konulu İSAV Kongresi tebliği de benzer bir konudadır; bkz. *Hak-İş Altıncı Genel Kurul Raporu*, Ankara, 1989, s. 197-201.

ğerlerle mükemmel bir uyum içinde olması beklenirdi.

Bütün bunlara rağmen, konfederasyonun şimdiki başkanı Salim Uslu'nun altını çizmeye özen gösterdiği gibi, İslam bir ideoloji değildi. Yok olan ideolojilerin yerine İslam'ı koymak da, Hak-İş'in gündemini tanımlayamazdı. İslam'ın bütün insanlık için bir kurtuluş yolu olduğu açıktı, ama bu onun somut sorunların çözümlenmesi için geliştirilmiş somut kurumlar içerdiği, mesela sendikal kurumların yerini alabilecek kurumlara sahip olduğu anlamına gelmezdi. Demek ki yapılması gereken, İslam'ın değerleri ve kurumlarıyla uyumlu, ama modern nitelikli kurumlar geliştirmek ve var olanların reformu için çalışmaktı.[13]

Hak-İş'in lider kadrosu, sendika hareketinin karşı karşıya olduğu sorunların ve bu sorunların üstesinden gelebilmek için eskisinden daha uzlaşmacı ve daha yaratıcı yaklaşımlar geliştirmek gerektiğinin bilincindeler. Ama aynı zamanda da, sendikal harekete bağlılar ve hareketin bugünkü güçlüklerini aşma potansiyeline sahip olduğu inancını taşıyorlar.[14] Zaman zaman konfederasyonun dinsel şevki fazla bazı yetkililerinin, konfederasyonun İslami kimliğini vurgulamakta Necati Çelik'ten ve Salim Uslu'dan daha ileri gittikleri görülse de,[15] geleneksel İslami kurumların, modern sendikal örgütlere alternatif teşkil edebileceği iddiasına hiçbir yerde rastlanmadığı, modern sendikal örgütlerin çağdaş dünya ekonomisinde sanayi ilişkilerinde adaleti sağlamanın olmazsa olmaz koşulunu oluşturdukları görüşünün bütün yetkililerce kabul edildiği açık.

Salim Uslu'yla ve konfederasyonun İstanbul şube başkanıyla yaptığımız görüşmelerde, işyerlerinde sendikal örgütlenmeye izin vermeyen bazı MÜSİAD üyesi kuruluşların tavırları sık sık şikâyet konusu oldu. Her iki yetkili de, "bazı müslüman işverenlerin kişisel

13. Salim Uslu'nun yukarda zikredilen ISAV Kongresi tebliği. Ayrıca bkz. "Salim Uslu'yla Söyleşi", *Hak-İş*, no. 19, Temmuz 1992, s. 66-9.

14. Mesela Necati Çelik'in Hak-İş'in yedinci genel kurulunda yaptığı konuşma: *Hak-İş*, no. 21, Mart 1993, s. 7-8. Ayrıca Salim Uslu'nun CGT/ISERES tarafından Fransa'da düzenlenen bir konferansta yaptığı konuşma: *Hak-İş*, no. 21, Mart 1993, s. 109-15.

15. Mesela Hak-İş'e bağlı Hizmet-İş sendikası genel sekreteri Mahmut Aslan'ın, Nisan 1993'te Pakistan'da Yapılan "İşçi Hareketi için İslami Model" konulu konferansta sunduğu tebliğ: *Hak-İş*, no. 22, Mayıs 1993, s. 109-15.

çıkarlarını tehdit eden bir işçi-işveren gerginliği söz konusu olduğunda İslam'la bağdaşması mümkün olmayan davranışlarda bulunduklarından" yakındılar. Her ikisi de, Avrupa veya Amerika kökenli yabancı şirketlerin, sendikaların işçi haklarını en kolay koruyabildikleri kuruluşlar olduklarını, MÜSİAD üyesi kuruluşların sicillerinin ise, bu konuda hiç de parlak olmadığını söylediler.

Hak-İş'le MÜSİAD arasında sendikal örgütlenme konusunda ortaya çıkan ihtilafların, başka bir alanda ortaya çıkan paralel ihtilaflara uzandıkları görülebiliyor. İki örgüt, Türkiye'nin uluslararası toplumdaki yerinin ne olması gerektiği konusunda da anlaşamıyorlar. Hak-İş'in, MÜSİAD'ın yüzü Doğu'ya dönük stratejik vizyonundan çok farklı bir çizgide olduğu açıkça görülebiliyor. Konfederasyon liderleri, Türkiye'nin katı bir tek yönlülükle tanımlanan dış politikasının yerine daha esnek ve daha çeşitliliğe açık bir politika izlenmesinin doğru olacağını dile getirmekle birlikte, ülkenin Avrupa Birliği'ne katılma iradesini bir ulusal politika seçimi olarak açıkça ortaya koyduğunu ve bütün hükümetlerin bu seçim doğrultusunda hareket etmeleri gerektiğini ifade ediyorlar (Uslu 1996: 7-8).

Salim Uslu'nun bir yazısında açıkça şunu söylediğini görüyoruz: "Kökümüz Doğudadır, evet, ama yönümüz Batıdır."[16] Belki de Hak-İş'in, İslami kimliği örgüt stratejisinin önemli bir parçası olarak kullanan modern bir işçi sendikası olarak nerede durduğunu en güzel ifade eden cümle bu. İslam, üyeleri ortak bir aidiyet duygusu etrafında bir araya getiren ve onların birlikteliğini sağlamlaştıran bir unsur olarak gayet yararlı bir işlev görmektedir, ama örgütün bir sendika konfederasyonu olarak varoluş nedenini tanımlayan, örgütlü çıkar temsilinin temelini oluşturan Batı kurumları ve siyasal ilkeleridir.

Uluslararası ilişkiler Konfederasyonun faaliyetleri arasında önemli bir yer tutuyor. Bu faaliyetler arasında müslüman ülkelere veya Türki cumhuriyetlere yapılan geziler de yer almakla birlikte, önceliklerin başka yerde, Batı'da, ulusal ve uluslararası sendikal örgütlerle yakın ilişkiler geliştirmekle ilgili olarak tanımlandığı açık. Örgüt yetkililerine göre, müslüman ülkeler ve Türki cumhuriyetlerde gelişmekte olan sendikal hareketlere destek vermek, Batı'nın gelişmiş toplumlarında görülen norm ve kurumların bu ülkelerde de yerleş-

16. "Salim Uslu'yla Söyleşi", *Makro*, Aralık 1996, s. 36-7.

mesine katkıda bulunmak, Hak-İş'in sorumluluğudur.[17] Ama aynı norm ve kurumların Türkiye'de güçlenebilmelerine katkıda bulunmak için yapılması gereken şey, Batılı sendikacılarla daha yakın ilişkiler içine girmek, daha sıkı bir işbirliği içinde olmaktır. Bu açıdan Hak-İş'in, ETUC (Avrupa Sendikalar Konfederasyonu) ve ICFTU (Uluslararası Özgür Sendikalar Konfederasyonu) nezdindeki üyelik girişimleriyle sergilediği azim, yönetimin konfederasyonun uluslararası işçi hareketi içindeki yerinin ne olması gerektiği konusundaki görüşlerini açıkça sergiler nitelikte.[18]

Dolayısıyla Hak-İş liderlik kadrosunun MÜSİAD'ın Uzak Asya modeli konusunda duyduğu heyecanı kesinlikle paylaşmamasını anlamak hiç zor değil. Hak-İş yetkililerine göre söz konusu model, otoriter ve antidemokratik bir siyasal sistem üzerine bina edilmiştir.[19] MÜSİAD'ın gündeminde merkezi bir yer tutan "esneklik" vurgusu da, Hak-İş'in ekonomik ilişkilerin formel kurallar ve düzenlemeler temelinde yürütülmesi gerektiği konusundaki görüşleri çerçevesinde geri planda kalmaktadır. Kural koyma ve düzenleme ihtiyacının dile getirilmesine rağmen, Hak-İş yönetiminin piyasaya yönelik reformlara karşı çıktığı söylenemez. Mesela, Konfederasyonun özelleştirme konusunda katı bir özel sektör veya kamu sektörü taraftarı tavır takınmadan, her kamu işletmesinin kendi özel durumuna göre, kendi başına değerlendirilmesi gerektiğini savunduğunu görüyoruz. Bunun yanı sıra, Konfederasyonun çalışanların şirkete ortak olup yönetime katılmalarını sağlayacak modeller geliştirmeye çalıştığını ve bu tür bir modelin, metal işçileri sendikası Öz Çelik-İş ta-

17. Bkz. Salim Uslu, "Hak-İş'i Geleceğe Taşımak Zorundayız", *Hak-İş*. no. 34, Ocak 1996, s. 34.

18. Hak-İş'in bu kuruluşlara üyelik başvurusu yapma kararı 1992'de alınıyor. Ama başvurunun sonuçlanması beş yıl almış ve üyelik ancak 1997'de gerçekleşebilmiş. Bu gecikmede Türk-İş'in Hak-İş'in ICFTU'ya üyeliğini engellemek için sistematik girişimlerde bulunmuş olmasının önemli rolü olduğu düşünülüyor. Ama başvuru tarihinden itibaren Hak-İş yetkililerinin, bu sendikal örgütlerin hem liderleri hem de üyeleriyle sıkı bir temas içinde bulundukları ve Türkiye hükümetlerinin ülkenin AB üyeliği başvurusunun sonuçlanması yönündeki girişimlerinden çok daha etkin bir lobi faaliyeti sürdürdükleri görülüyor. Bu konuda bkz. *Hak-İş*, no. 33, Kasım 1995, s. 29; no. 37, Temmuz 1996, s. 93 ve no. 45, Mayıs 1998, s. 6-7.

19. Bkz. Salim Uslu'yla yapılan ve "Türkiye Güney Kore Değildir" başlığıyla yayımlanan söyleşi: *Hak-İş*, no. 23, Ağustos 1993, s. 52-5.

rafından, demir-çelik tesisi Kardemir'in özelleştirilmesi sırasında denendiğini biliyoruz. Benzer bir model, Et ve Balık Kurumu (EBK) ve Süt Endüstrisi Kurumu (SEK) tesislerinin özelleştirilmesi sırasında Öz Gıda-İş tarafından gündeme getirilmiş, fakat Hak-İş yetkililerine göre bu özelleştirmelerin şaibeli niteliğinden ötürü gerçekleştirilememiş (Uslu 1996: 34-5).

Kardemir deneyiminin Hak-İş yetkililerinin anlattığı gibi bir başarı hikâyesi olduğu kuşkulu. EBK veya SEK özelleştirmelerinin gerçekten şaibeli olup olmadıkları da kesin değil. Gene de, bu özelleştirmeler bağlamında Hak-İş'in geliştirdiği projeler, sendikanın toplum vizyonunda işçiler için düşünülen sosyo-ekonomik konumun MÜSİAD'ın devlet müdahalesinden bağımsız işleyen İslami ekonomik düzeninde olduğundan epeyce farklı olduğunu gösteriyorlar. Başka bir deyişle, Hak-İş modelinin, MÜSİAD'ın öngördüğü İslami ekonomi düzeninin özerk alanındaki gibi içlerinde Allah korkusu taşıyan girişimcilerin kendilerine gösterdiği şefkate sadakat ve dürüst çalışma şevkiyle karşılık vermeleri beklenen işçilerden çok, bazen çalıştıkları şirkete ortak olup yönetime katılabilecek ve her zaman yasalarla düzenlenmiş haklara sahip kişiler olarak işverenle ilişkiye girecek işçilerle ilgili bir model olduğu görülebiliyor.

Sonuç

Genelde dünya ekonomisinin, özel olarak da Türkiye toplumunun güncel gerçekleri, özel şirketlerin, girişimci derneklerinin ve sendikaların artık geçmişte denenenlerden farklı örgüt stratejileri izlemelerini gerektiriyor. Bugünkü ortamda örgütlenmeyi kolaylaştıran bir unsur olarak –hatta bir çeşit "örgüt sermayesi" olarak da denilebilir– dinsel aidiyet temelinde kurulan ilişki ağları özel bir önem kazanmış durumda. MÜSİAD üyesi işadamları için İslam hem ekonomik hem de ideolojik açıdan çok yararlı bir kaynak oluşturuyor. Buna karşılık, örgütlenmeyi ne kadar kolaylaştırırsa kolaylaştırsın, işçiler açısından sağlam ilişki ağlarının, istihdamın sürekliliğini ve ücretlerin düzeyini, işverenin iyi niyetinden bağımsız olarak koruyan hakları belirleyen yeniden dağıtım/örgütlenme ilkelerinin yerini alması imkânsız. Giderek, İslam ahlakına dayanan bir ekonomik düzen içinde, İslami ilkelere göre gayet hakkaniyetli davrandıklarına inanan müs-

lüman işverenlerin işçi haklarını tam bir vicdani rahatlık içinde ihlal edebilmeleri de mümkün olabilir. Taraflar arasında ortaya çıkabilecek hakkaniyetle ilgili görüş farklılıklarının çözüldüğü yasal bir temelin yokluğu durumunda, işçilerin sanayi ilişkileri içindeki konumlarının işverenlerin konumundan daha zayıf olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla Hak-İş'in siyasal İslam'la yakın ilişkilerine ve Türkiye'nin tek yönlü bir Batıcılıkla tanımlanan dış politika çizgisine getirdiği eleştirilere rağmen, gelişmiş Batı toplumlarının sanayi ilişkilerini belirleyen yeniden dağıtım/örgütlenme ilkelerini benimsemesi aslında çok da şaşırtıcı değil. Bunun anlamı da, sınıfsal konumun, hâlâ, farklı sosyal aktörlerin benimsedikleri toplum projelerini tanımlayan önemli bir unsur olduğudur.

KAYNAKLAR

Akpınar, A. (1995), "Kur'an-ı Kerim'in Emtia'ya Bakışı", *Çerçeve*, 4, 15, s. 120-4, MÜSİAD.

Allen, C. S. (1990), "Trade Unions, Worker Participation and Flexibility: Linking the Micro to the Macro", *Comparative Politics*, 22, 3.

Arrighi, G. (1990), "Marxist Century - American Century: The Making and Remaking of the World Labor Movement", *Transforming the Revolution: Social Movements and the World System* içinde, S. Amin ve diğ. (der.), New York: Monthly Review Press.

— (1995), *The Long Twentieth Century*, Londra: Verso.

— (1996), "Workers of the World at the Century's End", *Review*, 19, 3.

Balcı, Y. (1994), "İslam'da Çalışma İlişkileri", *İş Hayatında İslam İnsanı (Homo Islamicus)*, MÜSİAD.

Biggart, N. W. ve G. G. Hamilton (1992), "On the Limits of a Firm-Based Theory to Explain Business Networks: The Western Bias of Neo-Classical Economics", *Networks and Organizations: Structure, Form, Action* içinde, N. Nohria ve R. G. Eccles (der.), Cambridge, M.A.: Harvard Business School Press.

Biggart, N. W. ve M. Orru (1997), "Societal Strategic Advantage: Institutional Structure and Path Dependency in the Automotive and Electronic Industries of East Asia", *State, Market and Organizational Form* içinde. A. Buğra ve B. Üsdiken (der.), New York ve Berlin: Walter de Gruyter.

Buğra, Ayşe (1994), *State and Business in Modern Turkey: A Comparative Study*, Albany, N.Y.: State University of New York Press.

— (1998), "Class, Culture and State: An Analysis of Two Turkish Business Associations", *International Journal of Middle East Studies*, 30, 4.

Can, K. (1997), "Yeşil Sermaye Laik Sisteme Ne Yaptı?", *Birikim*, 99.
Cizre-Sakallıoğlu, Ü. (1996), "Parameters and Strategies of Islam - State Interaction in Republican Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, 28.
Godard, J. (1997), "Beliefs about Unions and What They Should Do: A Survey of Employed Canadians", *Journal of Labor Research*, 18, 4.
Kuran, T. (1995), "Islamic Economics and the Islamic Subeconomy", *Journal of Economic Perspectives*, 9, 4.
Lash, S. ve J. Urry (1987), *The End of Organized Capitalism*, Cambridge: Polity.
Levine, D. H. (1986), "Religion and Politics in Comparative and Historical Perspective", *Comparative Politics*, 19, 1.
Mardin, Ş. (1973), "Center-Periphery: A Key to Turkish Politics?", *Daedalus*, 102.
MÜSİAD (1994), *İş Hayatında İslam İnsanı (Homo Islamicus)*, İstanbul.
—— (1996), Başbakan Necmettin Erbakan'ın Doğu Asya Gezisi ve MÜSİAD'ın Bosna-Hersek Gezisi Raporu, İstanbul.
Öniş, Z. (1997), "The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective", *Third World Quarterly*, 18, 4 (1997).
Perkin, H. (1997), "The Third Revolution", *Stakeholder Capitalism* içinde, G. Kelly, D. Kelly, A. Gamble (der.), Londra: MacMillan.
Piore, M. ve C. Sabel (1984), *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, New York: Basic Books.
Polanyi, K. (1944), *The Great Transformation*, Boston: Beacon Press.
—— (1977), *The Livelihood of Man*, haz. H. W. Pearson, New York: Academic Press.
Scipes, K. (1992), "Understanding the New Labor Movements in the 'Third World': The Emergence of Social Movement Unionism", *Critical Sociology*, 19, 2.
Silver, B. C. (1995), "Labor Unrest and World Systems Analysis: Premises, Concepts, and Measurement", *Review*, 18, 1.
Silver, H. (1994/5), "Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms", *International Labor Review*, 133.
Stallings, B. ve W. Streeck (1995), "Capitalism in Conflict: The United States, Europe, and Japan in the Post-Cold War World", *Global Change, Regional Response* içinde, B. Stallings (der.), Cambridge: Cambridge University Press.
Sylos-Labini, P. (1992), "Capitalism, Socialism, and Democracy, and Large Scale Firms", *Entrepreneurship, Technological Innovation and Economic Growth: Studies in the Schumpeterian Tradition* içinde, F. M. Scherer ve M. Perlman (der.), Ann Arbor: The University of Michigan Press.
Taylor, C. (1994), "Politics of Recognition", *Multiculturalism* içinde, A. Gutman (der.), Princeton, N.J.: Princeton University Press.
Uslu, S. (1996), *Hak-İş 21 Yaşında / 21. Yüzyıla Doğru Çağdaş Sendikal Anlayış*, Ankara: Hak-İş.

Yarar, E. (yayın tarihi verilmemiş), *21. Yüzyıla Girerken Dünyaya Yeni Bir Bakış*, İstanbul: MÜSİAD.

Yavuz, H. (1997), "Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey", *Comparative Politics*, 30, 1.

Waterman, P. (1993), "Social Movement Unionism: A New Union Model for a New World Order?", *Review*, 16, 3.

Zaim, S. (1994), "Ekonomik Hayatta Müslüman İnsanın Tutum ve Davranışları", *İş Hayatında İslam İnsanı (Homo Islamicus)* içinde, MÜSİAD.

Faşizmin Siyaseti: MHP'nin İktidar Bloku Karşısında Değişen Strateji ve Konumları

Emre Arslan

ALPARSLAN Türkeş'in 1997'de ölümünden sonra bir gazeteci, Türkeş'in siyasal hayatı boyunca birden fazla kimlik taşıdığını belirtiyordu: Birincisi, 27 Mayıs 1960 askeri darbesinin "kudretli albayı" olan, ikincisi 1970'lerin siyasal kutuplaşma ortamında taraf tutan, üçüncüsü de 1985'ten sonraki çoğulcu, uzlaşmacı Türkeş (Donat 1997). Kanımca, Türkeş'in siyasal hayatındaki bu üç aşama, MHP türü siyasetin stratejilerinin de aşamaları olarak açıklanabilir. Faşist partiler lider kültüne dayandıkları için Türkeş'in MHP öncesi siyasal faaliyetleri de MHP türü siyasetin içinde değerlendirilebilir. Tarihsel olarak ilk strateji, askeri darbe yoluyla devlet iktidarını ele geçirmek; ikinci strateji, iç savaş çıkarma ve başkente baskın yapma yoluyla klasik İtalyan faşizminin eylem planına benzer bir tarzda iktidarı ele geçirmek; üçüncüsü ise, Avrupa'daki neofaşist partilerin siyasetine benzer bir şekilde seçimleri merkeze alarak iktidara sızma stratejisi olarak belirtilebilir. Genellikle "strateji" denildiğinde bir siyasal öznenin tamamen bilinçli olarak planlanmış hareket planını uygulamaya koyması anlaşılıyor. Oysa bu kısmen doğrudur, zira örneğin MHP'nin stratejilerinde, Türkiye'deki iktidar blokunun yapısı ve sınıf mücadeleleri biçimlendirici olmuştur. Diğer bir deyişle, MHP'nin stratejilerinin birçok öğesi tam bir bilinç halinden ziyade farklı koşullara ve karşı stratejilere gösterilen refleksler ve yarı bilinçli tepkilerden de oluşmaktadır.

Farklı tarihsel koşullarda faşizmin siyaseti somut düzeyde bambaşka görünümlere bürünmüştür. Partinin ekonomi, demokrasi, kültür, millet, vs. üzerine görüşleri farklı koşullarda farklı vurgular ka-

zanmıştır. Buna karşın belirli bir soyutlama düzeyini takip edip MHP türü bir siyasetin ideolojik düzeydeki ultra-milliyetçi niteliğini sürekli akılda tutmakta fayda var. Ultra-milliyetçiliğe düşünsel düzeyden pratik düzeye doğru üç aşamada yaklaşmaya çalışalım: İlk aşamada ultra-milliyetçilik, tarihi milletler arasındaki mücadelelerden ibaret görmektedir. Burada millet farklı dönemlerde ırka indirgenirken bazen de kültür, din, dil gibi başka öğelere vurgu yapılarak kullanılabilir. İkinci düzeyde, ultra-milliyetçilik milleti devletle özdeş görür. Devlet tarihsel oluşumu içinde değerlendirilmez, ezelden gelen ve ebediyete giden tarih-üstü veya tarih-dışı bir gerçeklik addedilir. Üçüncü aşamada ise kendi partisini veya hareketini milletin gerçek temsilcisi ve böylece de devletin gerçek sahibi olarak görür. Bu noktada ultra-milliyetçiliğin en temel siyaseti ortaya çıkmış oluyor: Devletin gerçek sahibine, yani kendilerine iade edilmesi.[1]

1. MHP Türü Siyasetin Kökenleri

MHP'nin ultra-milliyetçi niteliğini sürekli hatırda tutmak faydalı ise de, sürekli aynı soyutlama düzeyinde kalmak ayağı yere basar önermelerde bulunmayı engelleyecektir. Zira ultra-milliyetçiliğin farklı dönemlerde işlevi, niteliği ve görünümü de farklılaşmıştır. Biçimci bir değerlendirmenin ötesine geçebilmek için farklı tarihsel koşullarda bu ideolojinin somut durumunu incelemek gereklidir. Somut tarihsel koşullar dahilinde MHP'yi analiz etmek için Türkiye'deki iktidar blokunun dönüşümlerini dikkate almak gerekmektedir. İktidar bloku kavramı çeşitli sınıfların ve sınıf fraksiyonlarının özgül bir ittifakını ima etmekteyse de, egemen sınıfların siyasal yönelimlerinin doğası hakkında basit bir ittifaktan daha fazla içgörüler taşımaktadır.

1. Bu nitelikleri örneklemek için MHP liderlerinin sözlerinden pek çok örnek verilebilir. Ultra-milliyetçiliğin yukarıda bahsettiğim özelliklerini dönemin Ülkü Ocakları Derneği Genel Başkanı Şevkat Çetin'in (1972: 161) şu sözlerinde görmek mümkündür: "Manifesto: 'dünya tarihi bir sınıf mücadelesi tarihidir' diye başlar, 'bütün dünyanın proleteri birleşiniz' diye biter. Türk milliyetçiliğinin manifestosu yazılmak lazım gelse, herhalde 'dünya tarihi milletler mücadelesi tarihidir' diye başlayıp 'her şey türk için, türke göre, türk tarafından' diye bitirmek gerekirdi." MHP ideolojisinin ultra-milliyetçi boyutlarıyla ilgili olarak daha ayrıntılı örnekler için benim "Neofaşizmin Türkiye Versiyonu Olarak MHP" (2000) adlı yazıma bakılabilir.

Genellikle çeşitli sınıflar belirli bir iktidar bloku içinde eşit bir şekilde yer almazlar. Nicos Poulantzas'ın belirttiği gibi, "iktidar bloku egemen sınıf veya fraksiyonların, hegemonik sınıf ya da fraksiyon tarafından yönlendirilen çelişkili bir birliğini oluşturur (1975: 296-7). Başka bir deyişle, düzenli bir iktidar blokunda bir sınıf ya da bir sınıf fraksiyonu iktidar blokunun diğer sınıflarını birleştirir.[2]

Her bir toplumsal formasyon, tarihsel koşullara ve sınıf mücadelelerine göre değişen farklı iktidar bloklarına sahiptir. Türkiye'de kapitalist gelişmenin başlangıcında büyük burjuvazi, iktidar blokunun özerk bir gücü olacak denli gelişkin değildi. Geçen yüzyılın ikinci yarısından sonra büyük burjuvazi Türkiye iktidar blokunun egemen bileşeni haline gelmişse de, toplum üzerinde olağanüstü rejimlere ihtiyaç duymayacak şekilde sürekli bir hegemonya kuramadı. Bu durum Türkiye'de büyük burjuvazinin diğer sınıflar ve kendi iç sınıf fraksiyonları karşısında *doğuştan zayıflığını* göstermektedir (Taylan 1984: 40). Taylan'ın da belirttiği gibi, Türk burjuvazisinin zayıflığı Türkiye'nin dünya kapitalist düzenindeki kırılganlığından, oluşumu sırasında Osmanlı burjuvazisinin diğer etnik gruplarla şiddetli mücadeleler yapmış olmasından ve alt sınıflardan korkusundan kaynaklanmaktadır (1984: 40).

Türkiye'de milliyetçi ideolojinin biçimlenmesinde ülkenin dünya kapitalist düzenindeki bağımlı konumu ve büyük burjuvazinin iktidar blokunda özerk güç haline gelemeyişi etkili olmuştur. Batı örneklerine kıyasla daha sonra ortaya çıkan Türk milliyetçisi fikirlerin gerçek anlamda politikleşmesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) 1908'de iktidarı ele geçirmesiyle gerçekleşti. 1900'ün başlarında milliyetçilik, içinde hâlâ ümmet anlayışıyla bir arada bulunan müslüman gruplar da dahil olmak üzere çok-etnili bir yapıda olan Osmanlı İmparatorluğu'nun temel ideolojisi değildi. Meşrutiyetin ilanından ve İTC'nin iktidara gelmesinden sonra birçok dağınık ve örgütsüz Türk milliyetçisi grup İTC altında bir araya geldi. Örneğin Çarlık Rusyası'nda yaşayan Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Ali

2. Bu noktada Poulantzas'ın faşizm analizinde ekonomizmi eleştirmek için özel bir çaba sarfettiğini hatırlatmak gerekiyor. Faşizmin yükselişinin önlenememesinde Komintern'in ekonomist faşizm analizlerinin önemli bir yeri olduğunu vurgulayan Poulantzas, siyaset alanındaki sınıf mücadelesinin önceliğe sahip olduğunu söylemektedir (1980: 37).

Hüseyinzade gibi birçok milliyetçi Türk entelektüeli Osmanlı İmparatorluğu'na geldi ve İTC liderliğine belirli ölçülerde etkide bulundu. İTC'nin Türkçü milliyetçiliğinin özgüllüğü Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemin tarihsel koşullarından da kaynaklanmaktadır. Bu savaş koşulları altında Türk burjuvazisinin ve İTC'nin radikal bir milliyetçiliği vardı. Balkan savaşlarında Balkanlar'daki Osmanlı topraklarının çoğu kaybedilmişti. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ve imparatorluğun Orta Asya'daki topraklarının önemli bir kısmı Avrupa devletleri tarafından paylaşıldıkça İTC'nin milliyetçiliği emperyalizme heveslenen bir Turancılığa bürünmüştü.

Türk milliyetçiliğinin geç kalmış karakteri ve Alman emperyalizminin politikalarının pan-Türkizmle uyuşması savaş koşullarıyla birleştiğinde emperyalizme hevesli ve tepkisel bir milliyetçilik ortaya çıkmıştı. Türkçülük ve Turancılık 1890'ların sonunda sadece kültürel alana sıkışmışken özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın ardından siyasal alanda da destek bulmaya başlamıştı. (Ağaoğulları 1987: 184). Ancak İTC'nin Turancı idealleri Enver Paşa'nın 1922'de Kızıl Ordu'ya yenilmesiyle siyasal olarak sona ermiş oluyordu. Takip eden yıllarda cumhuriyet dönemi siyaseti Turancılık'tan tamamen vazgeçen bir Misak-ı Milli kavramına dayanacaktı. 1930 ve 40'ların başında ise II. Kuşak Türkçülük olarak adlandırılabilecek ırkçı bir Turancılık ortaya çıktı. Bu dönemde Kemalist rejim, Alman devletinin de aktif desteğiyle belirli bir çekicilik kazanan ırkçı Türkçülüğü kontrol altına almaya çalışırken aynı zamanda hoşgörü de gösteriyordu. İkinci Dünya Savaşı arifesinde milliyetçiliğin ırkçı ve faşist biçimleri dünyanın birçok ülkesinde hegemonik hale gelmişti. Bu dönemde Türkiye'de de birçok ırkçı yayın ve faaliyet etkili olmaya başlamışken *Tasvir-i Efkar* ve *Cumhuriyet* gibi devlete yakın ve çok okunan gazete ve dergiler de açıkça ırkçı ve Nazi yanlısı yayınlar yapmaktaydı. 1938 ve 1944 arasında Reha Oğuz Türkkan ve Nihal Atsız gibi ırkçılar, ultra-milliyetçi politikaları destekleyen hükümet üyelerini ve üst düzey bürokratları etkilemeye çalışıyorlardı. Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa orduda Nazi yanlısı Türk grubun lideriydi. Bu dönemde Alman devleti de Turancı kampanyayı aktif bir biçimde destekliyordu.[3] Bu desteğin en önemli nedenlerinden birisi de

3. Suat Parlar (1996: 168) Alman devletinin bu dönemde Türk devleti üzerin-

Türkileri etkileyerek Sovyetler Birliği'ni güçsüz düşürmek istemesiydi (Turan: 2001).

Şükrü Saraçoğlu hükümeti döneminde Türk devletinin politikası ırkçı bir milliyetçiliğe tamamen sempatiyle bakmaktaydı. Bir ırkçı-Türkçü olan İlhan Darendelioğlu 5 Ağustos 1942'yi (Saraçoğlu Kabinesi'nin kuruluşu) Türk milliyetçiliğinin en mutlu günü olarak ifade etmektedir (1968: 96). Saraçoğlu, o gün yaptığı konuşmada Türkçü olduklarını ve bu Türkçülüğün hem vicdan ve kültür meselesi hem de kan meselesi olduğunu söylüyordu. Ancak Türkçülerin mutluluğu 1944 Mayısı'na kadar sürdü. Almanya'nın yenileceği iyice anlaşıldığında Türk hükümeti, Türkçülere olan hoşgörüsünü tamamen bir kenara bıraktı. Zaten Almanya'nın gerileyişiyle hayal kırıklığı içinde olan Türkçüler sadece Türk soluna ve komünistlerine değil, hükümete karşı da tepki göstermeye başlamışlardı. Türk ırkçılığının en önemli ismi olan Atsız'ın Saraçoğlu'na Orhun dergisinde yazdığı iki açık mektup hükümetin komünistlerle yeterli bir şekilde savaşamadığı mesajını taşıyordu. Hükümet bu eleştirel mektuplardan sonra dergiyi kapattı. Bu yazılarda hakarete uğrayan Sabahattin Ali, Atsız'ı mahkemeye verdi. 3 Mayıs 1944'teki mahkemede Atsız, kendisini destekleyen bir grup öğrenciyi örgütleyip gösteri yapmalarını sağladı. Bu gösterilerin ve mahkemenin ardından birçok Türk-

deki etkisi üzerine daha ayrıntılı bazı bilgiler vermektedir. İsmail Soytemiz (1989: 2220) daha da ileri giderek Türk faşizminin kökenlerini Hitler Almanyası'nın Türkiye'deki etkinliklerine dayandırır. Soytemiz, milliyetçiliğin faşizmden tamamen farklı bir olgu olduğunu düşündüğü için, Türk faşizminin tarihi ile Türk milliyetçiliğinin tarihi arasında bağlantı kuranları eleştirir. Ona göre faşizm, kapitalist merkezin rakipsiz ve engelsiz bir biçimde dünyayı hâkimiyet altına alma şeklindeki "arkaik" hayalinin bir belirtisidir. Sömürge ve yarı-sömürge ülkelerdeki faşist hareketler ise emperyalist ülkelerin ajanları olan ideolojik örgütlenmelerdir. Türkiye'deki sivil faşist hareket Hitler Almanyası'nın ajanı olarak doğmuş ve emperyalizmin ajanı olarak da gelişmiştir. Soytemiz'in daha geniş bir bağlam olarak emperyalizmi faşizm analizinin merkezine koyması ufuk açıcı olmakla birlikte, kanımca Soytemiz'in faşizm ve milliyetçiliğin tamamen farklı olgular olduğu şeklindeki görüşü yanıltıcıdır. Milliyetçiliğin ve ultra-milliyetçiliğin doğuşunu incelemenin Türk faşizminin doğasını, biçimlerini ve sınırlarını anlamakta gerekli bir işlem olduğunu düşünüyorum. Burada milliyetçilik, ultra-milliyetçilik ve faşizm arasındaki gerilimli ama yakın ilişkileri inandırıcı biçimde analiz eden bazı yazarların da olduğunu belirtelim: Mark Neocleous (1997), Montserrat Guibernau (1996) ve Thomas Naim (1981).

çü hapse atıldı. Zeki Velidi Togan ve Reha Oğuz Türkkan gizli dernek kurarak hükümet darbesi planlamaktan yargılandı. İsmet İnönü 19 Mayıs 1944 tarihli Gençlik Bayramı konuşmasında Turancılığın Türkiye Cumhuriyeti milliyetçiliğiyle bağdaşmayacağını ve bir tehlike olduğunu ilan ediyordu.[4]

Irkçılık-Turancılık davası Türkeş'in siyasal alanda göründüğü ilk olaydır. Bu dava itibariyle ultra-milliyetçiliğin darbe yoluyla iktidarı ele geçirme stratejisini uyguladığını söyleyebiliriz. Buradaki koşullar ve ideolojik biçimler çok daha farklı olsa da Türkeş'in 27 Mayıs 1960'ta askeri darbe yoluyla iktidarı ele geçirme çabasıyla bu açıdan bir benzerlik vardır. MHP dönemine kadar ultra-milliyetçiliğin devleti ele geçirme stratejilerinde askeri darbe ve devlet aygıtlarına sızma ön plandadır. Burada kitle desteği hayati bir yere sahip değildir. Çok-partili sisteme geçildiğinde ve 1945 sonrası sözde Rus tehditi ortaya çıktığında hükümetin ultra-milliyetçilere olan yaklaşımında bir yumuşama görüldü. Soğuk savaşın başladığı dönemde Türkçüler komünizm karşıtlığına daha da fazla vurgu yaparak kendi etkinliklerini sürdürebilme olanağı buldular. 1940'ların sonunda ve 1950'lerde hükümetlerin sola karşı tutumları katı iken ultra-milliyetçiler solcularla mücadelede faydalı bir araç olarak görülebiliyorlardı.

Ancak ultra-milliyetçiler 60'ların sonuna kadar güçlü ve uyumlu bir siyasal yapı kuramadılar. Ultra-milliyetçi örgütlerin dağınıklığı ve dönemin sosyo-ekonomik koşulları 1950 ve 1960'larda bağımsız bir faşist gücün oluşmasını engelledi. Ultra-milliyetçi entelijensiya, seçkinci ve dine uzak tutumunun da etkisiyle bu dönemde kitleleri harekete geçiremedi. Ayrıca dönemin yönetici partileri milliyetçi ve antikomünist ideolojiyi etkili bir biçimde dillendirebildiklerinden Türkçü bir milliyetçiliğin şansı daha da azalıyordu. Dönemin burjuvazisi için olağanüstü bir rejim gerekli görülmüyordu. Kemal Karpat (1959: 270) 1950'ler boyunca ultra-milliyetçiliğin neden bağımsız bir güç haline gelemediğini şu şekilde açıklamaktadır:

4. İsmail Soytemiz (1989: 2222) bu anı Türk faşizminin tarihinde bir dönüm noktası olarak görür. Ona göre Türkiye'deki faşist ajanlar 1944'e kadar bir askeri darbe için gerekli olan çevresel örgütlenmeyi tamamlamışlardı. Türkeş, bu darbe eyleminin son anda iptal edildiğini söylemişti. Soytemiz'e göre bu son an, İnönü'nün Gençlik Bayramı'nda yaptığı konuşmaydı.

Son on yıldaki gelişmeler –göreli demokratikleşme, iktisadi faaliyetteki artış ve hoşgörüyü destekleyen genel bir havanın meydana çıkışı– ırkçıları uygun bir başarı zemininden mahrum bıraktı ve onları gerçeklikle ilgisi olmayan küçük bir grup olarak izole etti.

Karpat'ın analizi bazı doğru noktalar gösterse de yukarıda belirtilen diğer bir dizi etken (Türkçülerin dağınıklığı, seçkinci ve din karşıtı tutumları ve her şeyden önemlisi, dönemin egemen sınıf ve partilerinin gücü) ultra-milliyetçiliğin o dönemde bir siyasal güç haline gelmesini engellemede temel nedenler olarak görünmektedir. Ultra-milliyeçiliğin tüm güçsüzlüğüne rağmen, bu dönemde MHP türü bir siyasetin oluşumunun bazı izlerini görmek mümkündür. 2. Kuşak Türkçüler arasında önemsiz bir figür olan Alparslan Türkeş'in 27 Mayıs 1960 darbesine katılışı ultra-milliyetçiliğin tarihinde bir dönüm noktası sayılabilir. Aşağıdaki bölümde MHP'nin oluşumundan önce Alparslan Türkeş'in siyasal hayatı üzerine biraz daha ayrıntılı olarak duracağız.

2. MHP'den Önceki Türkeş: Askeri Darbe Stratejisi ve "Kudretli Albay"ın Düşüşü

Türkiye'de kapitalizmin emperyalist güçlere bağımlı biçimde gelişmesinden kaynaklı olarak iktidar bloku daha kırılgan bir yapı arzetmiştir. Egemen sınıflar yüzünü hep Batı'ya dönmüş ise de Batı standartlarında bir liberal demokratik düzeni sürdürmek için gerekli koşullara daha az sahip olmuşlardır. Bu anlamda parlamento dışı olağanüstü rejimlere olan ihtiyaç Batı'ya göre daha fazla kendini göstermiştir. Türkiye egemen sınıflarının çok partili tarih boyunca olağanüstü rejim ihtiyaçlarını karşılayan kurum ordu olmuştur. Ordu, düzen içinde bir siyasal parti gibi davranmanın mekanizmalarına gittikçe daha fazla sahip olmuş, bazı düzenlemelerle burjuvaziyle ortak hassasiyetlere sahip hale getirilebilmiştir.[5] Ordu egemen sınıfların doğal ve zorunlu koruyucusu değildir, onun Türkiye'de iktidar blokunun bir garantörü haline gelebilmesi tarihsel bir olgudur. Bu

5. Örneğin OYAK gibi orduya ait kurumların Türkiye'nin en büyük şirketlerinden biri haline gelmesi ordunun kapitalist sistemdeki dönüşümlere daha duyarlı olmasını sağlamıştır.

tarihsel olgu olağanüstü rejim olarak faşizmin Türkiye'deki sınırlarını ve olanaklarını belirlemiştir.

Türkeş'in ultra-milliyetçi fikirlerini gerçekleştirebilmek için ilk siyasal stratejisi orduya sızmak ve askeri darbe yoluyla iktidarı ele geçirmekti. 27 Mayıs 1960'ta yapılan darbeye katılarak bu şansı yakaladı. Ancak kendisiyle birlikte 14 askerin Milli Birlik Komitesi'nden (MBK) tasfiye edilmesi yüzünden iktidarı ele geçirme işlemini tamamlayamadı. Darbeyi gerçekleştiren askerlerin hepsi Demokrat Parti (DP) hükümetine karşı olmakta birleşiyordu. Ancak darbeden sonra oluşturdukları MBK'nin yapısı homojen değildi. Komitede birbiriyle çatışma halinde olan görüşler vardı. Türkeş'in MBK hakkındaki görüşleri MBK'nin diğer üyelerinden oldukça farklıydı. Türkeş'e göre MBK'de üç grup vardı: İlk grup milletin gelişmesi için iktidarda kalmak isteyen "yapıcılar"dı. İkinci grup CHP yanlılarından oluşuyordu. Türkeş'e göre (1995d: 150-1) "CHP yanlılarının bir devletin nasıl idare edileceği ve Türk Milletinin tarihsel gelişimi hakkında hiçbir fikirleri yoktu." Son olarak, etrafında dönen çatışmalar karşısında tarafsız kalmaktan memnun olan bir grup vardı. Onların olaylara karşı kayıtsızlığı, çeşitli siyasal güçlerin gelgitlerine tabi olmalarına yol açıyordu. Söylemeye bile gerek yok ki, Türkeş kendisini ilk grupta görüyordu. "Dinamik" ve "otoriter" bir yönetime ulaşmak isteyen bu grup MBK'nin bir süre iktidarda kalmasını ve milli birliğin siyaset üstü bir hükümeti olmasını istiyordu. Türkeş, iktidarda kalmak için çeşitli taktiklere yöneldi. Örneğin, MBK üyelerinden oluşan ve adı Milli Birlik Partisi olan bir parti kurulmasını öneriyordu (1995c: 128).

14'leri tasfiye eden ve çoğunluğu oluşturan askerler, iktidarı seçilmiş bir hükümetin geri alması gerektiğini düşünüyorlardı. Çağlar Keyder'in (1979: 25) belirttiği gibi CHP liderleri tarafından desteklenen çoğunluk grubunun görüşleri, İstanbul burjuvazisi yavaş yavaş askeri rejim altında kurulan geçici hükümetin teknokratik karakterli olmasını sağlamayı başardıkça daha da güçlendi. Bazı güvenilir yöneticiler bakan yapıldı ve bir yıl sonra da MBK'nin 14 üyesi tasfiye edildi. Türkeş'in darbe sonrasında Türk Kültür Derneklerini kurdurtması, *Öncü* adlı bir günlük gazete çıkmaya başlaması ve toplumu korporatist bir anlayışla yeniden örgütleme hayalinin bir ürünü olarak "Ülkü Kültür Birliği"ni kurdurtmak istemesi, kentsel bir

koalisyona dayanan 1960 darbesinin sınırlarının ötesindeydi.

Türkiye'de kapitalist ilişkilerin başlangıcında bir tarım reformunun yapılmayışı, sanayi burjuvazisini büyük toprak ağalarına bağlı hale getirmiştir (Taylan 1984: 41; Savran 1992: 98). Oldukça güçlü bir sanayi burjuvazisi daha 1930 ve 50 arası oluşmuşsa da, bu sınıf fraksiyonu ancak 1960'larda yönetici sınıf haline gelebilmiştir. 1950'lerde Demokrat Parti hükümetlerinin iktisadi politikaları, sanayi burjuvazisinden ziyade büyük toprak ağalarını ve ticaret burjuvazisini destekliyordu. 1960 darbesi, DP hükümetlerinin bu politikalarına karşı kentsel bir koalisyonun sonucuydu. Bu kentsel koalisyonun öncü sınıfı, halihazırdaki iktidar blokunun diğer bileşenleriyle olan çatışmalarını aşmayı amaçlayan sanayi burjuvazisiydi (Savran 1992: 97).

İktidar blokunun çıkarları dışında politikalar geliştirmeye çalışan Türkeş 1960'ların ortasına kadar Hindistan'a sürgüne gönderildi. Türkiye'ye dönmesiyle beraber değişik siyasal platformlarda gücü eline geçirmeye çalıştı. 14'ler arasından kendisi dahil 9 kişi 1965 yılının Haziran ayında Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ne (CKMP) katıldı. Ağustos 1965'te yapılan olağanüstü kongreyle Türkeş partinin lideri oldu. Partinin önceki dönemlerde başkanlığını yapan Osman Bölükbaşı'nın sözleri partideki değişimi yansıtması açısından ilginçtir: "Parti askeri merkeze benzedi. Postal patırtısından ve kılıç şıngırtısından parti şubelerine girilmez oldu" (aktaran Turgut 1995: 390). CKMP o dönemde esas olarak Orta ve Doğu Anadolu'daki kırsal kesim oylarına dayanıyordu. 1965 seçimlerinde partinin genel oyları %2.2 yi geçmezken toprak sahibi sınıfın etkisindeki oylarla Muş, Ağrı, Adıyaman ve Niğde'de %10'un üzerine çıkabiliyordu (Bora 1994a: 53

Türkeş'in CKMP başkanlığını ele geçirmesinden sonra, partinin ideolojisi muhafazakâr tonlarını geri plana itti ve ultra-milliyetçiliği öne çıkardı. Daha 1967'de parti solculara karşı savaşmak için gençleri komando kamplarında eğitmeye başlamıştı. Parti'nin kitlesel ve dinamik bir ultra-milliyetçiliği merkeze alan yönelimine uygun olarak adı 1969 olağanüstü Adana kongresinde "Milliyetçi Hareket Partisi" olarak değiştirildi. Ultra-milliyetçiliğin partileşmesi ve kitleselleşmesi, Türkçü milliyetçiliğin biçimlerini de kökten bir şekilde değiştirdi. Klasik faşist partilerin örgütlenme yapısı, lider kültü, sokağa hâkim olma stratejisi, vs. gibi özellikleri ilk kez olarak Türk ult-

ra-milliyetçiliğinin pratikleri haline geldi. MHP öncesi Türkeş'in iktidarı ele geçirme denemesinde Türkiye'deki ultra-milliyetçiliğin önceki dönemlerdeki stratejilerinin izlerini görebiliriz. Ordu ve bürokrasi içine sızma ve askeri darbe yoluyla iktidarı ele geçirme stratejisi, yönetici partilerin gücü ve Türk iktidar blokunun farklı ihtiyaçları nedeniyle hayata geçemedi. Kitleleri harekete geçirme bu strateji için gereksizdi. Bu nedenle din gibi toplumun ortak duyusunda bulunan öğelere önem verilmedi ve seçkinci bir retorik yeterli görüldü. Türkiye'de ultra-milliyetçiliğin tarihinde bir geçiş aşaması olarak görülebilecek MHP öncesi Türkeş'in siyasal etkinliklerini özetledikten sonra, ultra-milliyetçiliğin faşistleşme aşamasına tekabül eden MHP dönemine daha ayrıntılı bakabiliriz.

3. 1970'lerde MHP: İç Savaş Stratejisi ve İtimada Layık Olamama

Bu dönemdeki ultra-milliyetçiliğin daha önceki dönemlerden farklı olarak faşist özellikler taşıdığını belirtmiştik. Literatürde birçok farklı tanımı olan faşizmi burada, belirli bir kapitalist kriz evresinde ultra-milliyetçi ideolojinin yaygınlaştığı ve kitleleri harekete geçirebildiği bir aşama veya durumu ifade eden sosyal ve siyasal bir olgu anlamında kullanıyoruz.[6] MHP'nin bu dönemi, ultra-milliyetçiliğin görece gelişmiş bir kapitalist ülkede kitleleri harekete geçirebildiği döneme tekabül ettiği için "faşizm" olarak nitelenebilir. Faşist hareketin bu dönemdeki stratejisinde parlamento hâlâ birincil öneme sahip değildir. MHP ve ülkücü hareket, üç düzeyi örgütleyerek iktidarı ele geçirmeye çalışmaktadır: Devlet, sokaklar ve parlamento. Siyasal örgütlenmelerin yanı sıra, mahallelerde, gecekondularda, köylerde, devlet dairelerinde, üniversite kampuslarında ve daha başka yerel düzeylerde hücre tipi örgütlenmeler (oba birimleri) oluşturul-

6. Bu noktada faşizmin harekete geçirdiği kitleler alt sınıflar olmakla birlikte, diğer deyişle sınıf tabanı alt sınıflar olsa bile, büyük burjuvaziyle olan organik bağına özellikle dikkat çekmek gerekiyor. Bu olgunun anlaşılamaması faşizmin yanlış biçimde "küçük burjuva radikalizmi" olarak tarif edilmesine yol açmıştır. Faşizmin lider kadrosu ve tabanı arasında sürekli bir inorganikliğe sahip olmasını gerektiren bu özellik, onun retoriğinde demagojinin hayati hale gelmesini de beraberinde getirmektedir.

muştu. Bu birimler hem gizli haber alma servisi gibi işledi hem de devlet organlarındaki ultra-milliyetçi kadroların sayısını ve etkisini artırmaya çalıştı. 1977'den sonra oba birim örgütleri silahlı saldırılarda bulunmak için de kullanılmaya başlanmıştı.[7]

1960 ve 1980 arasında işçi sınıfının bağımsız bir siyasal güç olarak yükselişi bu dönemin iktidar blokunun doğasını belirleyen en önemli etkendi. Bu dönemde sanayi burjuvazisinin ana savaşı, iktidar blokunun diğer bileşenlerine değil, işçi sınıfına karşıydı. Ancak Çağlar Keyder'in de belirttiği gibi, "burjuvazinin tek bir fraksiyonunun istikrarlı yönetimi altında bir iktidar blokunun oluşamayışı 1960'ların başından itibaren daimi bir siyasal krize yol açıyordu" (1979: 29). Tarihsel olarak, sanayi burjuvazisinin 1971 ve 1980 darbelerinde ordunun gücüne dayanmak zorunda kalması iktidar blokundaki diğer bileşenler üzerindeki sınırlı etkisini göstermektedir (Savran 1992: 111).

MHP, bir koalisyon ortağı olarak iktidara katıldığı Milliyetçi Cephe hükümetleri boyunca çok boyutlu bir karşı-devrimci stratejiyi gündemine almıştı. İsmail Soytemiz'in (1989: 2238) işaret ettiği gibi bu stratejinin temelinde, askeri bakış açısıyla iktidarı ele geçirme vardı. Dünyadaki faşist hareketlerin önemli bir mirası olarak, MHP örgütlenmesinin ilk zincirleri başkentin çevresinde oluşturuluyordu. İkinci zincir de başkenti kesen yollardaki lojistik mevkilerdi. Kısacası, dönemin faşist hareketinin askeri stratejisi, merkezi ani bir baskınla işgal etmekti.[8]

Ancak iktidar blokunun olağanüstü rejime iyice ihtiyaç duyduğu 1970'lerin sonlarına doğru MHP siyasal stratejisini uygulayabilme koşullarını bir türlü yerine getiremiyordu. Devrimci güçleri engelleyecek olağanüstü rejim ihtiyacı iktidar bloku açısından bu kadar acil ve belirgin iken, MHP ne seçimlerde, ne devlet aygıtlarında, ne de sokaklarda hâkimiyet sağlayabilmişti. 1970'lerin sonunda toplumdaki etnik ve mezhepsel ayrımları kışkırtarak belirli bir kitle desteği el-

7. 1970'lerde MHP'nin iç savaş stratejisinin ayrıntılı ve ufuk açıcı bir anlatımını *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*'nde bulmak mümkündür. (1988, cilt 7).

8. Soytemiz (1987: 2238-9) kısa ama aydınlatıcı yazısında faşist hareketin 1970'lerdeki askeri stratejisini tarif eder. Ona göre, partinin dağınık örgütlenmesi bu planı desteklemek ve gizlemek için planlanmıştı.

de etmeye ve iç savaş stratejisini derinleştirmeye çalıştı. MHP özellikle prekapitalist ilişkilerin egemen olduğu küçük şehirlerde terörist eylemlere dayalı provokasyonlarla Alevilere karşı Sünnileri kışkırtmaya çalıştı. Orta ve Doğu Anadolu'da, başta Maraş olmak üzere Çorum, Sivas ve Malatya gibi illerde Alevi katliamları yapıldı. Metropollerde ise sadece DİSK, TÖB-DER, POL-DER gibi devrimci örgütlerin üyelerini değil, siyasal olmayan kişileri de (Abdi İpekçi gibi gazeteciler, Cevat Yurdakul gibi Emniyet görevlileri, Bedrettin Cömert gibi aydınlar) öldürmeye dayanan bir iç savaşı derinleştirme stratejisini uyguluyordu.

Ancak MHP kaynaklı şiddet ve buna maruz kalan solcular ve aydınlar ifadesi bu dönemdeki faşizmi resmetmeye yetmeyecektir. MHP'nin iç savaş çıkarma ve başkente baskın yaparak iktidarı ele geçirme stratejisi hem belirli bir kitle desteğini hem de sokaklara hâkim olabilmeyi gerektiriyordu. Seçimlerde alınan oylar bu kitle desteğinin yeterli seviyede olmadığını göstermektedir. MHP bu stratejisinde seçimlerde oyların çoğunluğunu almayı gerekli görmüyordu. Oy oranı olarak hâlâ marjinal bir partiydi ve bu haliyle iktidar blokuna itimat telkin edemezdi. Bu dönemde yükselen sola karşı sağın birleşmesinin kaçınılmaz olduğunu savunan bazı muhafazakâr aydınlar için MHP özellikle önemliydi. Zira diğer sağ partilerin aksine MHP'nin devrimcilere karşı sokaklarda çatışan güçlü gençlik örgütleri vardı. Ülkücülerin sokaklara hâkim olduğu tezi, geleneksel aydınların gözünde partinin önemini artırıyordu. Örneğin Aydınlar Ocağı için MHP oy oranının cılızlığına karşın sokak gücü nedeniyle özel bir partiydi. Eğer gerçekten MHP sokakları ve devletin zor aygıtlarını kontrol edebilecek denli güçlü bir hareket olsaydı, belki oy oranı marjinallikten kurtulmasa da stratejisini başarıyla uygulayabilirdi. Bu noktada devrimcilerin sokakları tamamen faşistlere bırakmamasının önemi ortaya çıkmaktadır. Faşistlerin giremediği birçok "kurtarılmış bölge" vardı. Devrimciler başta gözde üniversiteler olmak üzere birçok stratejik noktayı elde tuttukça MHP, egemen kesimler açısından iki aşırı uçtan birisi olarak görünmekten kurtulamazdı. Faşist hareketin iç savaş çıkarma ve halkı sindirmek için katliamlar yapma planı Maraş'ta gerçekleştirilmişse de, örneğin Çorum'da devrimci grupların desteğiyle halkın direnişi faşistlerin bu planı o kadar rahat hayata geçiremeyeceklerini gösteriyordu. Bu di-

renişler faşizmin sindirme politikasının sekteye uğratılmasında gerçekten önemli işlevler gördü.

Devrimciler sadece sokaklarda değil devletin zor aygıtlarında da faşistlerin karşısına çıkabilmişlerdi. Kuşkusuz bunun en önemli örneği solcu polislerin kurduğu POL-DER'dir. O dönemde POL-DER, MHP'nin ve faşistlerin en fazla şikâyetçi oldukları oluşumlardan biri haline gelmişti. Örneğin İstanbul Ülkü Ocakları Derneği Başkanı Recep Öztürk, şunları söylemektedir:

> Dışta birçok mesele karşısında aciz kalanlar, içte de ülkücü gençlik üzerinde akıl almaz baskılar uygulamakta. Ülkücülerin kaldığı yurtlar kapatılmakta, ülkücülerin bulunduğu semtler CHP iktidarının Pol-Der'li eşkiyaları tarafından basılmakta, ülküdaşlarımız evlerinden ocaklarından toplanarak, İstanbul emniyetinin karanlık hücrelerinde işkencelerden geçirilmektedir. (Öznur 554)

Bu dönemde sosyalist hareketlerin birçoğu faşizmi yalnızlaştırma stratejisine özel bir önem verdiler. 70'lerin sonlarında Türkeş ve MHP'li yazarların sola saldırmalarının tonunda bir "can havli" durumu vardır. MHP'nin günlük gazetesi olan *Hergün*'e 20 Eylül 1979 tarihinde düzenlenen silahlı saldırı sonrasında gazete yazarları şunları yazıyordu:

> Oysa biz, devlet garantisine değer veren bir milletin çocukları idik. Devlete daima güvenmiştik. Dün öğrendik ki, devleti devlet yapan kadrolarıdır. Böyle olmasa idi, bu facia olur muydu? Suç devlette olmazdı; suç onu güçsüz gösteren kadrolarda idi. Gerçekten şaşırdık. Kime başvuralım? Kime derdimizi anlatalım? (Arvasi 1979)

ve yine,

> ...biz gazetemize yapılan saldırının ardında kimlerin olduğunu çok iyi biliyoruz. Bu komünist çetelerin birlikte planladıkları bir operasyondur. Bu saldırı aylardır gazetemizi ve şahıslarımızı hedef gösteren TKP'nin sesi "Politika" gazetesinin, Doğu Perinçek isimli komünistin kontrolündeki Aydınlık gazetesinin, Milliyet gazetesi yazarı Örsan Öymen'in, Almanya'da attığı nutuklarla boyundan büyük laflar eden Uğur Mumcu'nun, Mihri Belli'nin müşterek yayın ve gayretlerinin sonucudur. (Altaylı 1979)

Partililer bir yandan solcuların yalnızlaştırma politikasına büyük tehditler savururken, bir yandan da demokrasi ve anayasal düzen retoriğine daha fazla sarılıp izole edilmemeye çalışıyordu. Bu dönemde faşizm, devrimcilerin direnişini hiçbir zaman tam olarak kırama-

dığı ve pata kalmanın ötesine geçemediği için iktidar blokunun hegemonik sınıfı olan sanayi burjuvazisinin güvenini bir türlü kazanamıyordu. Zira parti, sanayi burjuvazisinin ihtiyaç duyduğu yapısal dönüşümler için gerekli olan "huzuru" sağlayabilme gücünü gösterecek bir görüntü veremiyordu. MHP bir türlü iktidar blokuna itimat telkin edemiyordu. Olağanüstü rejime olan ihtiyacın artık dayanılmaz noktaya geldiği 1980'de düzenin en güvenilir ve en güçlü "partisi" ordu, rejimin garantörü olduğunu yeniden ispat etti.

Bu noktada ordunun siyasete aktif bir şekilde katılan bir güç olsa bile, iktidar blokunun bileşeni olarak ayrı bir sınıf ya da sınıf fraksiyonu gibi ele alınmaması gerektiğini söylemek gerek. Ordu daha çok, burjuva toplumunun bir kurumu ve onun idamesinin nihai bir garantörü olarak görülmelidir (Taylan 1984: 42). Ordunun Türkiye'de siyasal müdahale yeteneğine sahip meşru bir kurum olmaya başlaması, faşizmin siyasetinin doğasını ve sınırlarını da önemli ölçüde belirlemiştir. Zira olağanüstü rejime ihtiyaç duyan büyük burjuvazi için alt sınıfları harekete geçirme bedelinin ödendiği faşizm seçeneğinden ziyade her türlü kitle hareketliliğini ve örgütlenmeyi durdurmaya kararlı otoriter bir askeri darbeyi tercih etmesi anlaşılır bir durumdur. Bu perspektiften, 1980 darbesi Türkiye'de işçi sınıfına karşı "büyük burjuvazinin baskıcı birleşik cephesi" olarak görülebilir (Taylan 1984: 33-4).

4. 1980 ve 1990'larda MHP: Seçime Dayalı Strateji ve Marjinden Merkeze Hareket

Darbenin ardından gelen yeni sermaye birikim tarzı az sayıdaki büyük burjuvanın elinde finansal, ticari ve sanayi sermayesinin yoğunlaşmasına ve tekelleşmesine yol açtı (Boratav 1989: 48). Bu nedenle 12 Eylül diktatörlüğü, tekelci büyük burjuvazinin olağanüstü rejimi olarak tanımlanabilir (Kürkçü 1988: 2388). Bu yeni yapının egemen bir öğesi olarak tekelci sermayenin iktidar blokundaki öncü rolü, günümüze kadar olan gelişmeleri anlamak için akılda tutulmalıdır.

12 Eylül darbesi ülkücü hareket için de bir dönüm noktasıydı. Parti, askeri rejim tarafından kapatıldı. Türkeş ve daha birçok yönetici yargılandı, hapse atıldı. Bazı ülkücüler idam edildiler. Devlet ve

orduyu daima yücelten bir ideoloji için durum pek iç açıcı değildi. Askeri rejim komünistlerle birlikte aşırı milliyetçi grupları da "anarşi"den sorumlu görüyordu (Evren 1994: 322) Bazı eski MHP'liler 1983'te iktidara gelen ANAP'ın içinde yer aldılar. Bu tarihte MHP'nin devamı olarak Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) kuruldu. Türkeş ise hâlâ siyasal yasaklıydı. 1980 sonrasında MÇP-MHP daha önceki yıllardaki parlamento-üstü stratejilerini uygulayabilecek koşullara sahip değildi. Bu durumda geriye sadece seçime dayalı bir strateji uygulamak kalıyordu. Ancak ilk seçim sonuçları partiler için tam bir şoktu: 1987'de oyların sadece %2,9'sini alabilmişti. Oysa 1980 öncesi son seçimlerde oyların %6,4'nü almışlardı. Seçim sonuçlarının geçmişe göre daha önemli olduğu bu dönemi daha iyi anlayabilmek için MHP'nin tarih boyunca aldığı seçim sonuçlarını hatırlatmakta fayda var:

Yıl	Oy Oranı	Milletvekili Sayısı
1965	2.2	11
1969	3.0	1
1973	3.4	3
1977	6.4	16
1983	katılmadı	
1987	2.9	-
1991*	16.9	16
1995	8.18	-
1999	18.4	130

* RP ve IDP'yle ittifak yaptı

Bu sonuçlardan da anlaşılabileceği gibi pek ümit verici olmayan ilk sonuçlardan sonra MHP, oylarında ciddi yükselişler gerçekleştirmeyi başarmıştır. 1992 yılının Temmuz ayında MHP'nin 16 milletvekilinden 6'sı ayrılarak Büyük Birlik Partisi'ni (BBP) kurdular. 1993'te parti, isim yasağının kalkmasıyla yeniden MHP ismini aldı. Bu olay partide bir başka bölünmeye daha neden oldu. Türkeş 23 Temmuz 1993'te MHP'yi yeniden açarken aynı günlerde MHP'nin eski Başkan Yardımcısı Sadi Somuncuoğlu başka bir MHP kurmuştu. Bütün bu bölünmeler Türkeş'in parti içinde geçici bir güç erozyonuna uğradığını gösteriyor. Ancak Türkeş bu iç sorunları kısa bir sürede

aştı ve partide yeniden kontrolü sağladı. Ölümünden sonra olaylı bir kongrenin ardından Devlet Bahçeli genel başkan oldu. Birçok adayın katıldığı başkanlık seçiminin ikinci turunda diğer adaylar Bahçeli lehine çekilince Türkeş'in oğlu Tuğrul Türkeş seçim dışı yollara başvurmaya çalıştı. Bu olaylı kongrede Ülkü Ocakları genel başkanı Azmi Karamahmutoğlu kürsüyü yere devirip, "Türkeş'in emaneti Tuğrul Türkeş'i engellemek için yapılan ittifaka" karşı illegaliteyi ilan ettiğini açıkladı. Bunun sonucunda kongre tarihi ertelendi.[9] Bu olay Bahçeli döneminde Ülkü Ocaklarının sayısının azaltılmasına ve partiyle ilişkilerinin yeniden düzenlenmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Bazı gazetecilere göre Ülkü Ocaklarının sayısının azaltılması Bahçeli'nin MHP'yi sadece parlamento gücüne dayalı bir merkez sağ parti haline getirme isteğini gösteriyordu. Oysa Ülkü Ocaklarıyla ilgili bu yeni düzenlemeler parti içindeki geçici güç mücadelesinin bir sonucuydu.

Bahçeli ile birlikte girilen ilk seçim olan 1999'da MHP artık marjinal bir parti değildi. Bu seçimlerde merkez sağ ve İslami sağdan MHP'ye büyük oy kaymaları yaşandı. Bir seçim araştırmacısı (Erdem 1999) 1 100 000 merkez sağ, 700 000 İslami sağ oy MHP'ye kayarken ilk kez oy kullananlar arasında 1 500 000 (%40'ı) kişinin MHP'ye oy verdiğini iddia etti. Partinin İslamı sağdan liberallere kadar bütün sağı etkisi altına alabilirken gençlerin önemli bir kısmını da çekebilmesi dikkate değer bir gelişmedir. Ancak ultra-milliyetçiliğin hegemonikleşmesi bu seçimler öncesinde dahi gözlemlenebilecek bir gelişmeydi. Son seçim öncesinde dahi, medyada ve popüler kültürün çeşitli veçhelerinde ultra-milliyetçiliğin izlerini görmek mümkündü. Can Kozanoğlu'na (1995: 125-80) göre Türkiye'deki pop kültürü çağını iki şey niteliyordu: pop müzik ve ülkücü hareket. Kozanoğlu MHP kimliğinin popüler kültür üzerindeki etkilerine pek çok örnek vermektedir. Seçim öncesinde ana akım medyada birçok kez haberlerin veriliş şekli MHP yanlısı gazetelerinkinden daha az faşizan değildi.[10]

9. Ülkücülük hakkında bu türden gazetecilik bilgileri için şu kitaba bakılabilir: Pekmezci ve Büyükyıldız (1999).

10. Örneğin, PKK lideri Abdullah Öcalan'ın İtalya'ya sığınması sürecinde ana akım medyanın manşetlerini *Ortadoğu* gibi MHP yanlısı gazetelerin manşetlerinden ayırmak mümkün değildi. Ana akım medyadaki birçok manşet faşizmin tipik

1990'lar boyunca egemen medyada ve geleneksel aydınlar arasında Alparslan Türkeş'in ılımlı ve dengeli bir politikacı olarak saygı görmeye ve övgüler almaya başlaması önemli bir göstergedir. Türkeş neredeyse partiler üstü bir devlet adamlığı sıfatına layık görülüyordu. Oysa Türkeş, 1980'lerde Türk Ocakları'ndaki aydınlardan bile beklediği değeri göremiyordu. 1988'de Türk Ocakları kongresine Turgut Özal ve Namık Kemal Zeybek çağrılırken Türkeş'in davet edilmemesine ülkücüler üzülüyordu. Zeybek *Hürriyet* gazetesiyle yaptığı röportajda "Ülkücü Hareket misyonunu tamamlamıştır," diyen eski bir ülkücüydü. Özal ise Türkeş'e karşı kolay kolay sindirilemeyecek bir aşağılamada bulunmuştu: Özal'la Alparslan Türkeş, Antalya Kemer tatil köyündeki Saima Oteli'nde karşılaşmışlardı. Türkeş Başbakan Özal'a, "Hoşgeldiniz, Sayın Başbakanım," diyerek elini uzatmış, Özal ise Türkeş'i görmezlikten gelerek elini vermemişti. MÇP'liler bu olaya tepki göstermişlerdi (Öznur 1999: 37-40).

Oysa 1990'ların ortalarına gelindiğinde Türkeş'e sadece egemen medya değil, merkez sağın liderleri de çok büyük saygı gösteriyorlardı. Türkeş, özellikle 1995 seçimlerinden önce merkez sağ partilerle MHP'yi kendi liderliği altında birleştirmeye çalışıyordu. Seçim öncesinde egemen medyada MHP'nin çok güçlendiği ve aynı zamanda ılımlı ve demokratik bir parti haline gelmeye başladığı söyleniyordu. Kendisine gösterilen bu sıcak ilgi ortamında Türkeş, siyasal yaşını kutlamak gibi daha önce hiçbir siyasetçinin aklına gelmeyecek ilginç etkinliklerle ılımlı, dengeli, kucaklayıcı lider imajı vermeye çalışıyordu. 1 Ağustos 1995 günü Türkeş, Sheraton otelinde otuzuncu siyasal yaşını kutladı. Türkeş, siyasal yaşını 27 Mayıs darbesiyle değil, CKMP'ye katılışıyla başlatıyordu. Törene dönemin başbakanı Çiller'in yanı sıra, ANAP lideri Mesut Yılmaz da katılmış ve törendeki şu sözleriyle Türkeş'in duymak istediklerini dillendirmiştir: "Sayın Türkeş'in siyasal yaşamı 1965 yılında değil 1960 yılında başlamıştır. Ama kendisinin bilinçli olarak belki de siyasal yaşamının en etkili olduğu bir dönemini 30 yıllık siyasal yaşamının başlan-

özelliklerini örneklemekteydi. Faşizmin retoriğindeki önemli öğelerden birisi "komünizm tehdidi"dir. Örneğin, *Sabah* gazetesinin manşeti, o dönemdeki ultra-milliyetçi gazetelerin tahayyül gücünün çok ötesinde bir "entelektüel deha" örneği sergiliyordu: "Kızıl Tezgâh: Komünist-Yeşil İttifakı PKK Terörüne Kucak Açıyor" (*Sabah*, 21.11.1998).

gıcı olarak kabul etmemesi ve siyasal yaşamını, 30 yıl önce bugün, parti genel başkanlığına seçildiği gün başlatmış olması, kendisinin sivil siyasete olan inancının bir ifadesidir..." (aktaran: Taylak 1996). Daha Türkeş zamanında başlayan dengeci ve uzlaşmacı bir tarzı pazarlayan strateji, bir gazetecinin deyimiyle işte bu türden "taktiksel düzlemeler" ile birlikte yürüyordu: "Daha barışçı imajlı bir MHP ön plana çıkıyor, işin siyasal strateji yanı bu. Bir diğer boyutu ise, gündelik veya tabir-i caizse taktiksel düzleme. MHP yeni çizgisine uygun adımlar atmak ve bunu organize edebilmek sorunuyla karşı karşıya gözüküyor. İşte Türkeş'in siyasette 30. Yılı olarak başlayan kutlama, aslında bu dönüşümün bir parçası" (Akar 1995).

Uzlaşmacı bir devlet adamı olarak pazara sürülen Türkeş'in 1980' lerde alıcı bulamazken 1990'ların ortalarında aşırı bir taleple karşılaşması nesnel koşullardaki bazı değişimlerin önemli olduğunu gösteriyor. 1995 seçimlerinde oyunu artırmış olsa da beklediği başarıyı gösteremeyen MHP, Bahçeli'yle birlikte girdiği 1999 seçimlerinde tarihinin en büyük seçim başarısını elde etti. Bu başarı çeşitli biçimlerde yorumlandı. Ana akım medya özellikle PKK'den ve Güneydoğu Anadolu'daki savaş koşullarından bahsetti. Savaş koşullarıyla ultra-milliyetçiliğin yükselişi arasında bir ilişki olduğu birçok tarihsel örnekte görülebilir. Ayrıca başta özel tim olmak üzere devletin savaş aygıtları içinde ülkücülerin önemli yerler edinmeleri de özellikle dikkate değer bir noktaydı. Ancak nesnel koşullar kategorisine savaş koşulları dışında eklenebilecek başka koşullar da vardı. Öncelikle Türkiye'deki egemen sınıfların Sovyetler Birliği'nin dağılışından sonra pan-Türkist politikalara yönelmesinden bahsedilebilir. Türkiye burjuvazisi Türki dünyaya yönelik olarak ABD'nin İsrail-Türkiye ittifakıyla birlikte yürüttüğü genel politikaya hizmet eden hegemonyacı bir politika izlemektedir (2000: Ülker: 57). Türkiye gizli servisleri MHP ve kontragerillaya dayanarak 1995'te Azerbaycan'da, 1999' da da Özbekistan'da başarısız darbe girişimleri gerçekleştirmiştir. Türkiye, 90'lı yıllarda savaş kültürünü yükselten bir şekilde Kafkasya'da, Orta Asya'da, Balkanlar ve Ortadoğu'da nüfuz ve hegemonya peşinde koşmaktadır. Sungur Savran'ın belirttiği gibi, "Militarizmin pan-Türkizm ile ilişkisi açık: emperyalizmin yedeğinde sürdürülen bu dış politika, Türkiye'yi artan ölçüde bu bölgenin (İsrail dışındaki) en güçlü ülkeleriyle, yani Rusya ve İran ile karşı karşıya getirmekte-

dir" (2000: 8). Militarizmin ve pan-Türkizm'in bütün burjuva kurumlarınca benimsenmesi, bu ideolojilerin en tutarlı savunucusu olan MHP'nin ilerleme olanaklarının artmasına yardımcı olmuştur.

Öte yandan 90'lar boyunca egemen ideolojilerde özgül krizlerden de söz edilebilir.[11] En başta, Türk devletinin resmi ideolojisi olan Kemalizm 1990'lar boyunca çeşitli meydan okumalara maruz kaldı. Kemalizm'i sorgulayan ideolojilerden biri olan İslami Sağ da bir geri çekilme içindeydi. Refah Partisi'nin kapatılmasıyla kurulan yeni partinin daha az keskin bir retoriğe sahip olması gerilemeye bir işaretti. 1980'lerin ortalarında hegemonik olma yolunda önemli ilerlemeler kaydeden neoliberal ideoloji esas temsilcileri olan merkez sağ partilerin güçten düşmeleriyle fazlaca dillendirilmez oldu. Esasen parlamentodaki bütün partiler neoliberal programın uygulayıcısı oldular. Ayrıca birçok neoliberal önerme artık tartışılmaya bile gerek görmeden doğal sayılmaktadır. Ancak 1990'lar boyunca ekonomik ve siyasal krizlerle sarsılan Türkiye'de artık neoliberalizm iktidar blokunun bütünleştirici ideolojisi olma özelliğini yitirmiştir. Partiler bu ideolojiye dayanarak kitleleri çekemeyecek duruma gelmiştir. Egemen ideolojilerdeki krizin küreselleşmeyle ilgili bir boyutu da vardır: Neofaşist partilerin yükselişi sadece Türkiye'ye özgü değildir. Kapitalizimin günümüzdeki aşamasında ülkeler ve toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizlik yoğunlaşmış ve bunun yanı sıra işsizlik ve geleceğe olan güvensizlik de artmıştır. Bu gelişmeler neofaşizmin yükselişi için uygun koşullar yaratmıştır.

Bütün bu nesnel koşullar (savaş durumu, iktidar blokundaki çatlak, egemen ideolojilerin krizi ve küresel emperyalizmin yoğunlaşması) MHP'nin ilerleyişini açıklamaya yardımcı olsa da, MHP türü siyasetin uygulamak durumunda kaldığı seçime dayalı stratejiyi hakkıyla uygulayabilmesi ve solun kitleleri örgütleyememesi esas belirleyici faktörler olarak görünmektedir. MHP'nin Kemalizm, Yeni Sağ ve İslam gibi egemen ideolojileri kucaklayacak tarzda bir dil kurabilmesi, hem seçimde hem de popüler kültürde başarı kazanmasında hayati bir rol oynadı. Bu egemen ideolojilerin eklemlenmesi

11. Türkiye'de 1990'larda egemen ideolojilerin durumunun MHP'nin hegemonik ilerleyişiyle ilgisi konusunda daha ayrıntılı bir çalışma için benim "MHP'yi Konumlandırmak: Hegemonik İlişkiler ve Mücadeleler" (2000a) adlı yazıma bakılabilir.

sürecinde reaksiyoner ve İslami kesimleri soğururken, iktidar blokunun ve devlet ideolojisinin rahatsız olmamasını sağlamak önemli bir başarıydı. Ultra-milliyetçi karakteriyle alt sınıfları çekebilirken, neoliberal prensipleri benimsediğini açıkça ve sürekli olarak belirterek egemen sınıfların yüreğine su serpmeyi bildi. Neoliberal ideolojiye meydan okuyan güçlü bir siyasal gücün olmayışı, sömürülenlerin reaksiyoner ideolojilere yakınlaşması sürecinde neoliberal prensiplerin dillendirilmesinden rahatsızlık duymasını engelliyordu. Bu süreçler sadece nesnel koşullarla değil, sınıf savaşıyla da ilgilidir; sınıfların siyasal özne olup olamayışlarıyla, oluyorlarsa bu siyasal öznelerin stratejileriyle de ilgilidir. MHP'nin siyasal stratejilerini hesaba katmadan ultra-milliyetçiliğin yükselişinin sadece maddi koşullara verilen bir tepki olarak açıklanması milliyetçiliğin hegemonik gücünü ispatlar. Zira hegemonik ideolojinin en önemli özelliği siyasal olayları ve gelişmeleri doğal ve normal olarak gösterebilme gücünde yatmaktadır. Böyle bir kabulleniş, başka tür olanakları ve çözümleri akla getirebilmeyi engellediği içindir ki ultra-milliyetçilik hegemonik hale gelir.

Türk faşist hareketini belirleyen bir başka önemli etken de sosyalist hareketin gösterdiği direniştir. Özellikle 1970'lerde faşizme karşı gösterilen direniş MHP'nin iktidarı ele geçirememesinde önemli bir etken olarak anılmalıdır. Tarihinin en kitlesel yükselişini 1970'lerde yaşayan devrimci hareket ne iktidarı ele geçirebilme ne de otoriter bir rejimin olağanüstü rejimi karşısında tutunabilme gücü gösterebilmiştir. Buna karşın, faşizmin sokaklara ve devlete hâkim olmasını engellemede önemli bir etken olabilmiştir. 1990'larda ise faşist hareketin yükselmesinde sosyalist hareketin kitleleri örgütleyememesi ve neoliberal ideolojinin yarattığı hoşnutsuzluk üzerinde bir entelektüel hegemonya kuramaması da belirleyici olmuştur. 1970'lerde faşistlerin sosyalist kavramları kullanması demogojik bir nitelik taşıyordu. Sosyalist kavramların kullanılması parti liderliğinin önemli bir kısmı için pek de zevkli değildi.[12] Ama MHP açısından bu demogojiyi yapma zorunluluğu bugün artık kalmamıştır.

12. Ülkü Ocağı Başkanı Şevkat Çetin'in (1972: 160) ülkücülere yazdığı "Hastalık" adlı yazı bu rahatsızlığı göstermesi açısından anlamlıdır: "Evet, hastalık. Bir hastalıktır gidiyor, ülküdaşlarımız arasında. Moda gibi. Belki de bazı çevreler ve onların içindeki uzantısı bazı şahısların zorlaması, propagandası: yolda, okulda,

Sonuç

MHP'nin koalisyon ortağı olarak iktidarı paylaşmasından sonra ülkücülük ve faşizm üzerine daha fazla ilgi oluştu; MHP'nin sıradan bir burjuva partisi olmadığını bilenler onu daha fazla araştırmaya başladı. Ancak bu ilgi ve araştırmanın kapsamlı tahlillerin yapılmasında yeterli olduğunu söylemek mümkün değil. Bu yazıda MHP türü siyaseti, diğer deyişle Türkiye'deki faşist siyaseti, onun stratejileri ve iktidar bloku karşısındaki konumlarına göre dönemselleştirmeye çalıştık. Faşist partilerin lider merkezli yapıları gereği bu dönemselleştirmede MHP öncesi Türkeş'in siyasal faaliyetleri de göz önüne alındı. Türkeş, 27 Mayıs 1960 askeri darbesini gerçekleştirenlerden biriydi ve faşizan bir rejimi oluşturmak için MBK içinde etkisini artırmaya çalışıyordu. Ancak Türkiye'de darbeyi yapan askerler egemen sınıfların genel çıkarları çerçevesini çok fazla zorlama kudretine sahip olmamışlardır. Türkeş'in darbe sonrasında otoriter ve faşizan örgütlenme modellerine dayalı planları kentsel bir ittifaka dayanan egemen sınıfların çıkarlarına uymuyordu.

MHP öncesi dönemde askeri darbe yoluyla iktidarı ele geçirmeye çalışan Türkeş, bunu başaramayınca kitleselleşmeye dayalı bir stratejiye yöneldi. Türkeş'in CKMP'yi ele geçirmesiyle başlayan 1965-80 döneminde ultra-milliyetçilik klasik faşist partilerin hemen hemen bütün görüntülerine kavuşmuş ve onların stratejilerini uygulamaya çalışmıştır. 1970'lerde kitleleri harekete geçirebilen ve klasik faşist partilerin birçok özelliğini açık biçimde taşıyan MHP başta ordu olmak üzere devletin çeşitli kadrolarına sızmak, iç savaş çıkarmak, hücre tipi oba birim örgütlenmeleri kurmak gibi stratejilerle başkente baskın yaparak iktidarı ele geçirmeye çalıştı. Ancak bu strateji için gerekli olan koşulları yerine getiremedi. Ne seçimlerde marjinal bir parti olmaktan kurtuldu, ne sokaklara tam olarak hâkim

yurtta karşılaştığımız bir ülkücü kardeşimiz görüyoruz ki, koltuklarının arasında mark'ın (*a.b.*), mao'nun kitaplarını gerilla günlüklerini solun türkiyede çıkan yeni yayınlarını sıkıştırmış, ya da okumakla meşgul. Kimi de 12 mart sonrasının yigit (!) dergi ve gazetelerinin hastası. Soruyorsun, yahu bunlar sende ne arıyor, milliyetçi cephenin durmadan yeni yeni yayınları çıkıyor, önce onları oku, okudun mu ki bunlarla uğraşıyorsun. Cevap hemen hazır: önce karşımızdakini, muhatabımızı öğrenmek, bilmek gerek, yoksa nasıl mücadele ederiz."

olabildi ne de devletin organlarında yeterince kadrolaşabildi. Bu haliyle devrimci yükseliş karşısında olağanüstü rejim biçimlerine açık hale gelen iktidar blokuna güven veremezdi. Türkiye'de ordu olağanüstü rejim ihtiyacını karşılamak için yeterince meşru ve donanımlıydı. Eğer ordu devrimci yükselişe engel olabilecek olağanüstü rejimi tesis edebilme yeteneğine sahip olmasaydı, faşizmin önü belki daha fazla açık olabilirdi.[13]

1980 darbesiyle bu stratejinin sonu gelmiş, 1990'larda ise bugün birçok Batı ülkesindeki neofaşist partilerin başvurduğu seçimle iktidara gelme stratejisi ortaya çıkmıştır. Bu strateji, Türkeş'in 1990'ların başında dengeli, ılımlı, uzlaştırıcı siyaset üstü devlet adamı olarak takdim edilmeye çalışılmasını içermiş ve egemen medya ve partilerde önemli bir başarı sağlamıştır. Ancak elbette bu başarı, Kürt haraketinin ülke gündemini belirler hale gelmesi, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Türk iktidar blokunun pan-Turanizm'e yönelmesi, merkez sağ partilerin temsil yeteneğini yitirmeye başlaması gibi nesnel koşulların üzerinde yükseldi. Ülkücü hareket Kürt hareketine karşı savaşan devlet organlarında etkinlik kazanabiliyor, Türkeş ise Demirel'in Orta Asya gezilerinde özel konuk olarak çağrılıyordu. Burada seçime dayalı stratejinin ön plana çıkması, parlamento dışı potansiyellerinin gözden kaçırılmasına yol açmamalıdır. MHP paramiliter örgütlerini arkasında önemli bir güç olarak tutmaya devam etmektedir.

İktidar bloku ve MHP'nin stratejileri bağlamında Türk faşizmini değerlendirmek sadece MHP türü siyaseti dönemselleştirmenin ötesinde açılımlar sağlayacaktır.[14] İktidar bloku ve faşizmin iktidarı ele geçirme stratejileri üzerine yoğunlaşmak, toplumsal formasyondaki

13. Rıdvan Turan ufuk açıcı bilgiler ve önermeler içeren yapıtında, "Eğer sosyalist hareket, darbeye karşı ciddi bir direniş gösterebilmiş olsaydı, başka bir deyişle, eğer askeri darbe toplumsal muhalefeti susturamamış olsaydı o zaman oligarşi, topyekûn bir savunma-saldırı sistematiğine yönelerek faşist hareketin militan potansiyeline ihtiyaç duyacak, ya da sorunu askeri-faşist bir diktanın (Faşist Diktatörlük) oluşumuna havale edebilecekti. Bu MHP'nin iktidar perspektifine de uygun bir gidişat olabilirdi" tesbitini yapmaktadır (2001: 153).

14. Bu kısa yazıda iktidar bloku ve hegemonya perspektifinden yapılabilecek açılımların hakkının verilmesi mümkün değildir. Bu perspektif ışığında Türk faşizminin farklı boyutları incelenebilir. Bu boyutlardan bazıları şunlar olabilir: 1) Türkiye'de faşizmin stratejilerini şekillendirmede antifaşist mücadelenin etkisi na-

nesnel ve öznel koşulların, çeşitli veçheleriyle birlikte bir bütünlük içinde ele alınmasını sağlayabilir. Faşizmin stratejileri olsun, iktidar blokunun bileşenleri ya da ordu olsun, sürekli orada bir yerlerde duran, sabit kendilikler olarak düşünülmemelidir. Bunlar sürekli olarak siyasal sınıf mücadeleleriyle biçimlenirler.

Bugün Türkiye'deki faşizm konusunda, MHP'nin sadece küçük burjuvazinin temsilcisi bir parti olduğu, Türkiye'deki iktidar blokunun yapısı nedeniyle önünün zaten kapalı olduğu, onun Türkiye'de ceberrut devletin veya ordunun sadece basit bir uzantısı olduğu gibi düşüncelere kapılmaktan daha ölümcül ve tehlikeli hataların olamayacağını düşünüyorum. Antifaşist mücadeleyi ciddiye almayanların İtalya Komünist Partisi Genel Sekreteri Antonio Togliatti'nin 1935'te özeleştiri içeren değerlendirmesinde kendilerinden bir parça bulacaklarını umuyorum: "...dikkatimizi yalnızca eski burjuva siyasal kuruluşlarının faşizmin ilerlemesine karşı koyuşları üstünde topladık; daha o zamanlar, bütün bu direnişlerin hemen karşı konulmaz bir 'siyasal bunalım' koşullarını yaratma noktasına dek varması gerektiğini düşündük; ve bu arada faşizmin üstünlüğünü sarsabilecek kesin öğenin ancak yığınların antifaşist mücadelesi olabileceğini unuttuk" (1995: 166).

sıl olmuştur? Sosyalist gruplar ne tür karşı-stratejiler geliştirmiş ve bunlar ne ölçüde etkili olmuştur? 2) MHP ve diğer faşist partilerde sınıfsal konumlarından kaynaklanan özel bir inorganiklik vardır. Bu parti bir yanda büyük burjuvazinin çıkarlarına hizmet ederken bir yandan da alt sınıfları harekete geçirir. Bu inorganiklik, lider kültü, partinin hiyerarşik örgütlenmesi, vs. gibi araçlarla etkisizleştirilmeye çalışılır. Bu açıdan Türk faşist hareketinin gelişimi ve çelişkileri nasıl oluşmuştur? 3) Türk faşizmi Türkiye'nin bağımlı bir ülke olmasından kaynaklı olarak çeşitli özellikler kazanmıştır. Bunlar başka ülkelerin faşist hareketleriyle karşılaştırıldığında açığa çıkarılabilir. 4) Türkiye'deki olağanüstü rejimlerin baş aktörü olan ordu ile faşizmin ilişkisi tarihsel olarak nasıl gelişmiş ve dönüşmüştür? 5) Faşizmin stratejilerinde, militarist bir savaş kültürünü ve korku toplumunu egemen kılarak, antifaşist güçleri yıldırmaya çalışmak temel önemdedir. Türkiye'deki egemen kültürü ve onun popüler görünümlerini biçimlendirmede faşizmin ne tür etkileri olmuştur? Faşist kültürün yayılma araçları ne tür farklılaşmalar yaşamıştır? 6) MHP bugün Avrupa'daki neofaşist partiler gibi parlamentarist bir stratejiyi uygulamaktadır. Ancak başta Ülkü Ocakları olmak üzere parlamento dışı örgütlenmeleri hâlâ güçlü bir şekilde ayaktadır. Bunlarda ne tür dönüşümler olmuştur? Partiyle ilişkileri nasıl kurulmaktadır ve ne tür yönelimleri vardır? 7) Geleneksel aydınların ve egemen medyanın faşizme bakışında ne tür değişiklikler olmuştur? Ayrıca burjuva partilerin faşist hareketlerle ilişkileri nasıl gelişmiştir?

KAYNAKLAR

Ağaoğulları, M. A. (1987), "The Ultranationalist Right", *Turkey in Transition: New Perspectives* içinde, I. C. Schick ve E. A. Tonak (der.), New York: Oxford University Press.

Akar, A., "Hangi Türkeş / Hangi MHP?", *Takvim*, 1.8.1995.

Aksu, Ö. A. (1996), "Türk Dünyası, Türkiye ve Süper Güçler", *Parti İçi Eğitim Faaliyetleri 1*, Ankara: MHP Genel Merkezi.

Altaylı, E., "Görevimizi Yapacağız", *Hergün*, 21 Eylül 1979.

Arslan, E. (2000a), "MHP'yi Konumlandırmak: Hegemonik İlişkiler ve Mücadeleler", *Mürekkep*, Bahar.

—— (2000b), "Neo-Faşizm'in Türkiye Versiyonu Olarak MHP", *Birikim*, Mayıs.

Arvasi, S. A., "Devlet Nerede?" *Hergün*, 21 Eylül 1979.

Bora, T. (1994), *Devlet, Ocak, Dergâh*, İstanbul: İletişim.

—— (1994), "Avrupa'da Neofaşizm", *Birikim*, Ekim.

Cheles, L. (der.) (1991), *Neo-Fascism in Europe*, Londra: Longman.

Cizre-Sakallıoğlu, Ü. (1993), *AP-Ordu İlişkileri*, İstanbul: İletişim.

Darendelioğlu, İ. (1968), *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri*, İstanbul: Toker.

Yavuz, D., "Başbuğ'dan Sonra", *Milliyet*, 8.4.1997.

Erdem, T., "Seçim Sonuçları", *Radikal*, 20.4.1999.

Evren, K. (1994), *Zorlu Yıllarım 1*, İstanbul: Milliyet.

Flood, C. (1998), "Organising Fear and Indignation", *Return of Fascism: Scandal, Revision, and Ideology since 1980* içinde, R. Golsan (der.), Lincoln ve Londra: University of Nebraska Press.

Golsan, R. (1998), "Introduction", *Return of Fascism...* içinde.

Guibernau, M. (1996), *Nationalisms: The Nation-State and Nationalism in the Twentieth Century*, Cambridge: Polity Press.

Karpat, K. (1959), *Turkey's Politics: the Transition to a Multi-Party System*, Princeton: Princeton University Press.

Keyder, Ç. (1979), "The Political Economy of Turkish Democracy", *New Left Review*, No: 115 Mayıs-Haziran.

Kozanoğlu, C. (1995), *Pop Çağı Ateşi*, İstanbul: İletişim.

Kürkçü, E. (der.) (1988), *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim.

Landau, J. (1974), *Radical Politics in Modern Turkey*, Leiden: E. J. Brill.

—— (1981), *Pan-Turkism in Turkey*, Londra: Hurst Publishers.

Nairn, T. (1981), *The Break-up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism*, Londra: Verso.

Neocleous, M. (1997), *Fascism*, Birmingham: Open University Press.

Öznur, H. (1999), *Ülkücü Hareket: Teşkilatlar ve Mücadeleler 2*, Ankara: Alternatif.

Parlar, S. (1996), *Osmanlıdan Günümüze Gizli Devlet*, İstanbul: Spartaküs.

Pekmezci N. ve N. Büyükyıldız, *Ülkücüler: Öteki Devletin Şehitleri*, İstanbul: Kaynak.
Poulantzas, N. (1980), *Faşizm ve Diktatörlük*, çev. Ahmet İnsel, İstanbul: Birikim.
Poulton, H. (1997), *Top Hat, Grey Wolf and Crescent*, Londra: Hurst & Company.
Sabah, 21 Kasım 1998.
Sarıbay, A. Y. (1985), *Türkiye'de Modernleşme, Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı*, İstanbul: Alan.
Schnapp, J. (1998), "Fascism after Fascism", *Return of Fascism*... içinde.
Sezgin, Ü. (1987), *Aydınlanmamış Cinayetler*, İstanbul: İletişim.
Soucy, R. (1998), "The Debate Over French Fascism", *Return of Fascism*... içinde.
Soytemiz, İ. (1989), "Türkiye'de Sivil Faşist Hareketin Askeri Stratejisi", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi* içinde, M. Belge (der.), İstanbul: İletişim.
Taylak, M. (1996), *Alparslan Türkeş'in Türk Demokrasi Hayatında 30. Yılı*, İstanbul: Hamle Basın-Yayın.
Togliatti, A. (1995), *Faşizm Üzerine Dersler*, çev. Ş. Yalçın, Y. Demirekler, Ankara: Bilim ve Sosyalizm.
Turan, R. (2001), *Kurt Kapanı: Türkiye'de Faşizm*, Ankara: Ütopya.
Türkeş, A. (1979), *Dış Politikamız ve Kıbrıs*, İstanbul: Orkun.
— (1995a), *Yeni Ufuklara Doğru*, İstanbul: Kamer.
— (1995b), *1944 Milliyetçilik Olayları*, İstanbul: Kamer.
— (1995c), "Konuşmalar", *Alparslan Türkeş, MHP ve Bozkurtlar* içinde, C. Anadol (der.), İstanbul: Kamer.
— (1995d), "MBK'de Üç Kategori", *Alparslan Türkeş, MHP ve Bozkurtlar* içinde.
Ülkü, İ. (1995), *12 Eylülde Ülkücüler*, İstanbul: Kamer.
Wolin, R. (1998), "Designer Fascism", *Return of Fascism*... içinde.
Yaşarbaş, E. (1996), *Ülkücünün El Kitabı*, İstanbul: Kamer.

Dört Gösterge Işığında Türkiye Sosyalist Hareketi

Metin Çulhaoğlu

Giriş

Önce Osmanlı dönemindeki sosyalist çevreleri, sonra da sırasıyla "ortanın solu", "sosyal demokrasi" ve "demokratik sol" gibi kategorileri bir yana bırakacak olursak, Türkiye'de örgütlü sosyalist-komünist hareketin 80 yıllık bir tarihi vardır. Bu tarihe görece kısa bir yazının sınırları içinde eğilmek, yöntem açısından önemli kimi güçlükler içermektedir. 80 yıl gibi uzunca bir tarih kesitine kronolojik ve betimleyici bir yöntemle yaklaşıldığında, aşırı yüzeysel kalma gibi bir tehlike gündemde olacaktır. Buna karşılık, aynı tarihe önemli başlıkları öne çıkaran çözümleyici bir yöntemle yaklaşılması, bu kez ister istemez yazarın öznel yargılarını davet edecektir. Bu durumda, içerdiği risklere karşın, aşırı öznel denebilecek yargılardan mümkün olduğunca kaçınma kaydıyla ikinci yol tercih edilmiştir.

Yapmaya çalışacağımız, herhangi bir sosyalist-komünist hareketin tarihi incelenirken başvurulabilecek kimi başlık ya da ölçütleri Türkiye'deki harekete taşımak, hareketi ve dönemlerini bu başlıklara göre değerlendirmektir. Başlıkları, herhangi bir önem sırası gözetmeden şöyle belirledik: Düşünsel zenginlik ve üretkenlik; sınıfla ilişkiler; örgütsel yetkinlik; ve nihayet politik stratejiler. Dolayısıyla, bu yazıda Türkiye'deki sosyalist-komünist hareketin tarihi, az önce sıralanan ölçütlere vurularak ve bu bağlamdaki ayrıksı ya da özgül dönemler öne çıkarılarak ele alınacaktır.

Ölçütlere ilişkin kısa açıklamalar gerekebilir. *Düşünsel zenginlik ve üretkenlik*'ten kastedilen, sosyalizmin temsilcisi olan kadroların, bu arada en başta sosyalist aydınların düşünsel derinlikleri ve ortaya koydukları ürünlerdir (kitap, broşür, makale, rapor, değerlendirme, vb.). *Sınıfla ilişkiler*, adı üstünde, aydınların ve örgütçü kadro-

ların temsil ettiği bir düşünce olarak sosyalizmin, sınıfın kendi nesnel dinamikleriyle ne kadar buluşabildiğine, işçi-emekçi kesimler içinde ne ölçüde etkili olabildiğine ilişkin bir ölçüttür. *Örgütsel yetkinlik*, bir önceki başlığı da içerse bile, onun ötesinde, sosyalist-komünist hareketin örgütsel *sürekliliğine*; kadro devşirme, kadroları diri tutabilme, çevresindeki başka örgütleri etkileyebilme ve coğrafi anlamda ülke sathına yayılabilme becerilerine ilişkindir. Nihayet, *politik stratejiler*, belirli bir hareketin ve örgütün, dünya ve ülke koşullarını nasıl, ne tür bir bütünlük içerisinde değerlendirdiğine, bu değerlendirme sonucunda genel stratejilerin, ana sloganların, ittifakların, vb. nasıl belirlendiğine ışık tutan bir başlıktır.

Bu başlıkları tek tek ele almadan önce, açıklanması gereken bir nokta daha var. Dikkatli bir okur, yazarın, genel olarak sosyalist harekete belirli bir önkabulle yaklaştığını görmüş olmalıdır. Kısaca belirtmek gerekirse, yazar, ne sınıf hareketini sosyalist düşüncenin doğrusal bir uzantısı saymakta, ne de sosyalist düşünce ve hareketi sınıf hareketinin *doğrudan* ve *bire bir* sonucu olarak görmektedir. Başka bir deyişle, bir yanda sınıfın kendi devinimi ile öbür yanda sosyalist düşüncenin ve kadrolaşmanın, birbirinden büsbütün kopuk olmasa bile görece bağımsız dinamiklere sahip olduğu düşünülmektedir. Özünde, Türkiye'de sosyalist-komünist hareketin tarihini, bu iki dinamik arasındaki mesafenin azalıp çoğalmasına göre belirlenen bir eksende okumak pekâlâ mümkündür.

Düşünsel Zenginlik ve Üretkenlik

20. yüzyılın ilk çeyreğinin sosyalist-komünist aydın topluluğu, son dönem Osmanlı aydınının başkalaşmış uzantıları olarak görülebilir. Gerçekten de, sosyalist düşünce ne ölçüde içten benimsenmiş olursa olsun, bu arada 1917 Ekim Devrimi'nin etkileri ne kadar derine inerse insin, Türkiye'nin ilk sosyalist aydınları, geleneksel Osmanlı aydınının kimi temel özelliklerini büyük ölçüde taşımışlardır. Bu özelliklerden ön plana çıkanlar, felsefi derinlikten yoksunluk, yüzeysel sosyoloji bilgisi, milliyetçi-popülist eğilimler ve her şeyin önünde gelen bir *pragmatizm*'dir. Osmanlı aydınının, devleti ve toplumu hasta, kendini de doktor olarak görme eğilimi taşıdığı söylen-

miştir. Benzer bir özellik, Türkiye'nin ilk sosyalist aydınlarında da görülür.

İlk dönemin kuşatıcı paradigması ulusal kurtuluş olduğundan ve bu aranış hemen her yönelime başat duruma geldiğinden, Türkiye' nin ilk sosyalist aydınları, sosyalizmi bütünlüklü bir düşünce sistemi ve evrensel bir kurtuluş arayışı olarak değil, ülkeyi verili durumdaki sorunlarından kurtaracak bir çare olarak görmüşlerdir. Aralarında, örneğin Şefik Hüsnü gibi Batı'da eğitim görmüş, bu arada Marksizm ile tanışmış insanlar olsa bile, önce ulusal kurtuluş paradigması, sonra Bolşevizmin Ekim Devrimi ile kazandığı itibar ve nihayet Komintern politikaları, düşünsel derinliği esasen az olan sosyalist aydınları hayli dar kanallara zorlamıştır. İçerde Kemalist iktidarla, dışarıda ise Komintern'le ilişkilerin biçimlenmesi, reel politikayı ya da pragmatizmi, pratik adımların yanı sıra, düşünce ve çözümleme süreçlerini de peşinen belirleyen bir konuma yerleştirmiştir.

Yeri gelmişken, kısa bir açıklama yapalım. 1920 yılında kurulan Türkiye Komünist Partisi, üç ayrı sosyalist-komünist nüvenin birliği olarak değerlendirilebilir. Bu nüvelerden ilkini ya da asıl kurucu kadroyu, eski İttihat ve Terakki karşıtlarından, komünizmi Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya'da öğrenen Mustafa Suphi ve arkadaşları oluşturmaktadır. Mustafa Suphi ve arkadaşları, partiyi kurduktan sonra Ankara hükümeti ile anlaşarak Türkiye'ye doğru yola çıkmışlar, ancak Trabzon açıklarında bugün halen tartışılan bir düzen sonucunda katledilmişlerdir (28-29 Ocak 1921). Kimi tarihçiler, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Ankara'ya ulaşabilmeleri durumunda Mustafa Kemal ve çevresiyle yakın bir teşriki mesai içinde olacaklarını düşünmektedirler. TKP'nin ikinci nüvesini ise, başta Şefik Hüsnü olmak üzere, Avrupa'da eğitim görmüş, bu sırada Marksizmle tanışmış kişiler oluşturmaktadır. Nihayet, sosyalizme "İştirakiyun" kanalından yönelen üçüncü ve son öbek, diğerlerine göre daha Anadolulu ya da "yerli" özellikler sergilemektedir. İkinci öbek bir ölçüde dışarıda tutulmak kaydıyla, bu öbeklerin düşünsel üretkenliğe zemin oluşturacak ciddi bir Marksist formasyona sahip olduklarını söylemek pek mümkün görünmemektedir.

Her şeye karşın bu ilk dönem, sosyalist aydınları derinleşmeye ve üretime yöneltebilecek bir soruyu gündeme getirmiştir. Bu soru şöyle özetlenebilir: Kapitalizmin çok az geliştiği, işçi sınıfının nicel

ve nitel ağırlığının hayli sınırlı kaldığı, üstelik bir yarı sömürgelik mirası devralan Türkiye, Batı'daki gibi normal bir kapitalistleşme süreci yaşayabilir mi (yaşamak zorunda mı), yoksa bu süreç hiç yaşanmadan, yani "kapitalist olmayan bir yoldan" sosyalizme geçiş mümkün müdür?

Türkiye sosyalist hareketinin ilk kadroları, önce, henüz yerleşme dönemindeki Kemalist iktidarın kapitalizm dışı bir yol izleyeceğini düşünmüş, kısa bir süre sonra da Kemalist rejimin kapitalistleşme yolunu tercih ettiği yargısına varmıştır. Ancak bu yargı değişikliği, dönemin ilk komünistlerinin Kemalizme yönelik tutumlarında ciddi ve kalıcı bir etki yaratmamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla, Kemalist iktidarın tercihi komünistlerin gözünde netlik kazandıktan sonra bile, bu iktidara, bu kez klasik burjuva devrimi şablonu gereğince tarihsel olarak ilerici bir rol tanınmış, gerici-feodal-dinci güçler karşısında Kemalist iktidarın desteklenmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

1920'lerde Komünist Parti saflarında yer alan aydınlardan bir kesim, hem sınıf mücadelesi temeline dayanan sosyalizmin, hem de klasik burjuva devrimi-kapitalistleşme modelinin dışında, büsbütün "üçüncü yolcu" bir arayış içine girmiştir. 1930'larda *Kadro* dergisi çevresinde toplanan bu kesim, yaşanmaması gereken bir süreç olarak gördüğü burjuva devrim-sınıf mücadelesi yolları dışındaki arayışlarını, özgün denebilecek birtakım ürünlerle sonuçlandırmıştır. Kemalist iktidara kuramsal bir zemin oluşturmaya yönelik bu çaba, yön vermeye çalıştığı iktidarın aşırı pragmatist eğilimleri nedeniyle bir noktadan sonra ilgi çekmez olmuştur. Ne var ki, geleneksel sosyalist-komünist çizginin büsbütün dışına düşen *Kadro* hareketinin sol düşünce üzerinde kalıcı etkileri olmuş, 1960'larla birlikte aynı yönelim bu kez başka sözcüler eliyle yeni bir canlanma daha yaşamıştır.

İlk döneme ilişkin bir toparlama yapacak olursak, şunu söyleyebiliriz: Önce "kapitalist olmayan yol"dan sosyalizme geçiş modeli ile klasik burjuva devrimi öngörüsünün, ardından daha ortodoks bir Marksizm anlayışı ile bu anlayışı "Batılı" ve Türkiye'ye ters sayan *Kadro* düşüncesinin karşı karşıya geldikleri ciddi bir tartışma süreci, Türkiye sosyalist hareketinin kuramsal-ideolojik temelini sağlamlaştırabilirdi. Ancak bu potansiyel ya da zemin değerlendirilmemiş, sınırlı birkaç tartışma dışında, dönemin siyasal jargonunda-

ki suçlayıcı-aşağılayıcı sıfatların karşılıklı olarak peş peşe sıralanmasının ötesine pek geçilememiştir.

Türkiye sosyalist hareketinin ilk dönemindeki mevcut düşünsel zenginlik ve üretkenlik düzeyi de özellikle 1930'larla birlikte daha da gerilemiştir. Bu gerilemede, hiç kuşkusuz, birbiri peşi sıra gelen baskı ve tutuklamaların, tek parti rejiminin giderek despotlaşmasının ve İkinci Dünya Savaşı'nı getiren olağanüstü uluslararası koşulların da payı vardır. Bu dönemde ön plana çıkan iki isim, Nazım Hikmet ile Dr. Hikmet Kıvılcımlı'dır. İlginç olan nokta, herkes tarafından bilinen komünist kimliğine ve dönemin ağır antikomünist ideolojik-siyasal koşullanmalarına karşın Nazım Hikmet'in şiirleriyle toplumun geniş kesimlerine, özellikle de gençlere uzanabilmesidir. Şiirlerinin ötesinde, Nazım Hikmet'in kendi döneminin uluslararası durumuna, faşizme, Türkiye'ye, genel olarak sanat ve edebiyata ilişkin değerlendirmeleri, hayli kuru geçen 1930-50 döneminin ön plana çıkan ve bugün de başvuruda bulunulabilecek önemli düşünsel ürünleridir.

Dr. Hikmet Kıvılcımlı ise, denebilirse, Türkiye'nin gelmiş geçmiş en özgün (orijinal) komünistidir. Parti üyesi olan Kıvılcımlı'nın önemi, Türkiye'ye ve tarihine ilişkin değerlendirmelerinde sürekli özgüllük (spesifik olan) arayışı içinde olmasıdır. Kıvılcımlı, gerek bu dönemde gerekse daha sonra, uluslararası komünist hareketin klasik çözümlemelerini aşan, bu arada Marksist şemanın içini özgün biçimde doldurmaya çalışan ürünler vermiştir. Ne var ki, Kıvılcımlı'nın bu arayışları, kendisini, Türkiye'nin *biricikliği/benzersizliği* gibi bir noktaya götürmüştür. Kuramsal planda böyle bir biriciklik sonucuna varan Kıvılcımlı, bir reel politiker olarak da Türk ordusunun başka ordulara benzemezliği savını öne çıkarmıştır ısrarla. Daha sonraki çalışmalarında da ortaya çıkacağı gibi, Kıvılcımlı'nın siyasal kurgusunun, sınıfların dışında kalan "zinde güçler" temsilcisi ordu ve ona kendi programıyla yön verecek sosyalist kadrolar eliyle gelecek bir sosyalizme indirgenmesi mümkündür.

■

Türkiye solunun düşünsel üretim ve tartışma açısından en canlı döneminin 1960-70 arasındaki dönem olduğu söylenebilir. Bu dönemin çarpıcı özelliklerinden biri, ülkedeki kapitalistleşme süreçlerine koşut olarak kentli bir işçi sınıfının şekillenmesi ve süreçlere ağırlığını koymaya başlamasıdır. Daha önceki 40 yıllık dönemden farklı olarak, sınıf dinamiği ilk kez sosyalist aydının kafasındakileri şekillendiren önemli bir veri haline gelmeye başlamıştır.

Ancak, bu dönemin sosyalist aydınını görece üretken kılan asıl etmen, belki sınıf dinamiğinden de fazla, belirli bir uluslararası-yerel konjonktürün varlığıdır. Bir kere, istisnasız bütün sol-sosyalist-komünist çevrelerin despot olarak niteledikleri Demokrat Parti iktidarının, başını albay-yüzbaşı rütbesindeki genç subayların çektiği bir darbeyle devrilmesi, darbe ardından benimsenen yeni Anayasa'da "sosyal devlet" gibi temalara yer verilmesi ve Anayasa'nın "sosyalizme açık olduğu" yolundaki saptamalar, bir dönemin suskun aydınlarına itilim sağlamıştır. Aydınlar, bu dönemin özellikle ilk yarısına damga vuran kalkınma-sanayileşme-sosyal adalet paradigmasına şevkle sarılmışlardır. Özetle bu dönem, Türkiye aydınının kendini şu ya da bu davaya en çok adadığı dönemdir.

1950'li yıllarda ABD'nin soğuk savaş politikalarının kayıtsız şartsız taşıyıcısı olarak üçüncü dünya ülkelerinden kopan Türkiye, özellikle Kıbrıs sorunu nedeniyle ABD'ye ihtiyatlı bir mesafe koymaya başlamıştır. Merkezden kaynaklanan bu ihtiyatlı mesafe, çeperdeki sol aydınlar tarafından güçlü bir anti-Amerikan, anti-emperyalist söyleme taşınmış, kalkınma ve sanayileşme paradigması bu nedenle bir de "emperyalizme bağımlılık" ekseninden ele alınmıştır.

Devam edecek olursak, dönemi canlı ve verimli kılan en önemli iç etmenin, 1961 yılında kurulan Türkiye İşçi Partisi olduğu söylenebilir. 1961-71 döneminin diğer özellikleri başka başlıklar altında ele alınacağından, burada dönemin düşünsel dinamikleri ve tartışmalarını kısaca değerlendirmekle yetineceğiz.

Kanımızca, 1961-71 döneminin canlı tartışmalarının arka planında, bugüne dek fazla dillendirilmeyen bir yönelim ya da arayış yatmaktadır. 1961 yılında kurulan TİP'e daha sonra ülkenin tanınmış sol-sosyalist aydınları katılmışlardı. Ne var ki, 1960 öncesinde TKP saflarında yer alan aydınların ve işçilerin, 1951 tevkifatı ardından giydikleri hükümler yüzünden yasal bir partiye üye olmaları mün-

kün değildi. TİP'te görev alan aydınların ise, 1950'lerin has TKP'lileri olduklarını söylemek mümkün değildi. Böyle olsa bile, başta Mehmet Ali Aybar, Behice Boran, Sadun Aren ve Nihat Sargın olmak üzere önde gelen TİP yöneticilerinin hem TKP tarihine hem de "has" TKP kadrolarına yakınlıkları bulunuyordu.

Bize göre, TİP'in bu dönemdeki yöneticileri, bir mirası red anlamında olmasa bile, hareketin onyıllarına damgasını vuran çekişmeleri yeni partiden uzak tutmak, bu anlamda bir dönemin defterini kapatmak için bilinçli bir çaba göstermişlerdir. O dönemde "eski tüfek" olarak adlandırılan TKP'lilerin TİP'e yasal üyelik haklarının olmaması, TİP yöneticilerinin işini kuşkusuz kolaylaştırmıştır. Ne var ki bir yanda eski tüfeklerin "hak iddiasından" kaynaklanan eleştirel savları ve yaklaşımları, diğer yandan TİP yöneticilerinin eski defterleri karıştırmama kararlılığı, sosyalist kesimde ciddi ve zaman zaman derinlik kazanabilen tartışmalara da zemin oluşturmuştur.

Bu tartışmalar, zamanla "milli demokratik devrim-sosyalist devrim" zıtlaşmasına evrilmiştir. Bu zıtlaşmada, Parti'nin dışında kalan ve milli demokratik devrim savını benimseyen eski tüfeklerin, klasik evrim şemasına, *İki Taktik*'in Lenini'ne ve Komintern'in egemen politikalarına göre daha ortodoks ama şabloncu, TİP'lilerin ise bu anlamda ortodoks sayılamayacak, ama daha arayışçı, yenilikçi ve şematizm dışı bir yerde durduklarını söylemek mümkündür. Bununla birlikte, bu tartışma ve saflaşmalardan hareketle bir tarafın mutlak anlamda kısırlaştırıcı ve kurutucu, diğer tarafın ise gene mutlak anlamda yenilikçi ve yaratıcı olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Örneğin, bu dönemde Marksist klasiklerin Türkçe'ye kazandırılmasında ve gündelik tartışmalarda bu klasiklere başvurulmasında Milli Demokratik Devrim (MDD) kesimi TİP'ten çok daha canlı bir rol oynamıştır. Buna karşılık, ortodoksi dışı gibi görünen TİP liderleri, MDD savına o dönem hayli belirgin biçimde damgasını vuran cuntacı-askerci aranışlar karşısında bu kez ortodoks denebilecek sınıf çözümlemelerine yönelebilmiştir.

Saflarını eski tüfeklerle TİP'lilerin oluşturdukları tartışmalara, hayli etkili başka taraflar da katılmış ya da bu tartışmalarda belirli bir ağırlık sergilemiştir. Bu taraflardan en önemlisi, önce *Yön*, daha sonra da *Devrim* dergisi çevresinde toplanan Doğan Avcıoğlu ekibidir. Hemen belirtmek gerekirse, 1960'lı yılların başında yayın yaşa-

mına atılan *Yön*, içeriğine damga vuran sol-Kemalist yönelimine karşın solun farklı kesimlerinin de yazabildiği bir dergi olmuştur. Asya tipi üretim tarzından kapitalist olmayan yola, Arap sosyalizminden Nukrumahçılığa, Türkiye'de ordunun yönelimlerinden sınıf çözümlemelerine dek pek çok konuya ilişkin görüşler yer almıştır *Yön* sayfalarında. Bu anlamda, Türkiye solunun 1960 sonrası siyasal canlanışının TİP'le, entelektüel canlanışının ise *Yön*'le başladığını söylemek mümkündür.

Dönemi düşünsel zenginlik ve üretim açısından verimli kılan, MDD-sosyalist devrim polemiklerinin kendisinden çok, bu polemiklerin vesile olduğu ya da önünü açtığı arayış ve öğrenme süreçleridir. Örneğin, bu dönemin genç-yaşlı birçok sosyalist aydını, Lenin'in ilk kez Türkçe'ye çevrilen yapıtlarına daha çok MDD-SD tartışmasında koz elde etmek için yönelmiş, MDD savının temel taşlarından biri olan "yarı feodal Türkiye" saptaması, tarımda küçük üreticiliğin ve kapitalizmin gelişmişlik düzeyi konusunda ciddi araştırmaları davet etmiştir. Gene aynı zıtlaşmanın bir uzantısı olarak devrim kavramı Türkiye'nin sol çevrelerinde ilk kez derinlemesine ele alınmış, toplumsal bir değişim-dönüşüm süreci olarak devrim ile siyasal iktidarın fethi, ele geçirilmesi anlamındaki bir devrim ayrımına bu sayede varılmıştır.

1961-71 dönemi Türkiye sol-sosyalist hareketinin düşünsel plandaki önemli dinamiklerinden birini de, sosyalistlerin Kemalizm ile ilişkileri oluşturmuştur. Açık söylemek gerekirse, 1960'lı yılların başındaki sol canlanma, sol-Kemalist denebilecek yorumların eşliğinde gerçekleşmiştir. 1930'ların Kadroculuğu bu sayede yeniden canlanabilmiş, Avcıoğlu ekibi gene bu sayede güç toplayabilmiş, MDD çizgisi kendi "karşı-devrim" savlarını Türkiye'nin DP iktidarı ile Kemalist çizgiden kopmasına dayandırmış, Kıvılcımlı da *27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi* adlı çalışmasında "Gazi Paşa'nın izinden giden" askere çeşitli misyonlar biçmiştir. Öbür tarafta, TİP de özellikle ilk dönemlerindeki söylemlerini, örneğin "ikinci kurtuluş savaşı" gibi temalara dayandırmıştır. Türkiye sosyalist hareketinin düşünsel-ideolojik planda Kemalizmden kopmaya başlaması, 1961-71 döneminin sonlarına doğru gerçekleşmiştir. Türkiye'de sosyalistlerin Kemalizmi sorgulamaya başlamalarında, sosyalist hareket içindeki Kürt aydınların da belirli bir payı olmuştur.

1961-71 döneminin büyük bölümüne damga vuran göreli üretkenlik ve verimli tartışma süreci, 1968'le birlikte körelmeye başlamıştır. Burada hiç kuşkusuz 1968'le birlikte sol hareketin inişe geçtiğini söylemiyoruz. Tersine, Türkiye sosyalist hareketi, bu kez ağırlıklı bölümü TİP'in dışında kalmak üzere 1968-71 döneminde belki de daha büyük bir niceliğe ulaşmıştır. Ancak, hareket içindeki bölünme ve parçalanmanın aşırı boyutlara varması tartışmaları lokalize etmiş ve tartışma konularını daraltmıştır. Özellikle 1968-71 döneminde, sayıca çoğalan sol gruplardan her biri daha çok kendi yanı başında duran ve kendisine rakip saydığı diğer grupla tartışmış, ideolojik üretimini büyük ölçüde bununla sınırlamıştır. Gene bu dönemde, Maoizm, Sovyet çizgisi, Ho Şi Min tavrı, fokoculuk, şehir gerillacılığı, kırlardan şehirlerin kuşatılması, öncü savaş, halk savaşı, milli demokratik devrim-milli demokratik hareket ayrımı ve buna benzer sayısız kavram adeta havada uçuşmuş, bu kaotik ortamdaki düşünsel üretim düzeyinde ise belirgin bir düşüş görülmüştür.

■

12 Mart askeri darbesi ile gelen 3-4 yıllık aradan sonra Türkiye sosyalist hareketi yeni bir yükseliş-kitleselleşme dönemine girmiştir. Ancak, genel olarak sol düşüncenin daha geniş kesimlere ulaşması gerçeği bir yana bırakılacak olursa, 1975-80 dönemine, 1961-68 dönemindekine benzer bir düşünsel canlılığın ve arayışçılığın eşlik ettiğini söylemek mümkün değildir. Tersine bu dönemde, 1968-71 dönemi bölünmelerine yenileri eklenmiş, dolayısıyla bir süre önce başlayan lokalizasyon daha da derinleşmiştir.

12 Eylül 1980 darbesine uzanan dönemde Türkiye solunu karakterize eden önemli bir etken de, Çin-Sovyet kutuplaşmasının ağırlığının Türkiye solu üzerine de çökmesidir. Sözü edilen uluslararası angajmanlar, bu arada dil bilenlerin ve çeviri kitapların sayıca artması, düşünsel zenginliği ve üretkenliği daha da körelten şablonların kökleşmesine yol açmıştır. Türkiye solu için artık ülke gerçeklerini, sınıfları, toplumsal formasyonu araştırmak ve bundan siyasal sonuçlar çıkarmak yerine, angaje olunan uluslararası çizgilerin söyledikleri oluşturmaya başlamıştır başlıca başvuru kaynağını. Kendilerini bu tür kutupsal angajmanların dışında sayan sosyalist öbekler

de, belirli bir çizginin mirasçısı olma adına 1968-71 dönemi saptamalarının dışına çıkamadıklarından, bu konumlarının karşılığı olması gereken üretkenliği ve yaratıcılığı sergileyememişlerdir.

Türkiye solunun günümüze uzanan son dönemini ise yaklaşık olarak 1985'le başlatmak mümkündür. 12 Eylül darbesinin etkilerinden sıyrılmaya başlayan sol, bu kez ezberini bozan bir dünyanın ve Türkiye'nin içine yeniden doğmak zorunda kalmıştır. Ülkede Özal'ın neoliberal politikaları ile gündeme gelen, ekonomiden toplumsal ve kültürel yaşama kadar her alana damgasını vuran değişim, uluslararası planda Thatcher-Reagan döneminin yeni sağ saldırıları, bu arada sosyalist ülkelerdeki çöküş, Türkiye solunu belki de her zamankinden daha fazla sorgulayıcı ve meraklı kılmış, ancak bu sorgulayıcılık ve merak herhangi bir düşünsel sisteme oturmadığından (çünkü bu sefer sorgulayıcılık, sonuçta herhangi bir sistemi de sorgulayan uçlara varmıştır), parti kurma biçimindeki örgütsel çıkışlar dışında kayda değer bir düşünsel canlanma ve üretkenlik görülmemiştir.

Türkiye sol hareketi, bugün, herkesin dilinde dolaşan "küreselleşme" savlarının da etkisi altında bir düşünsel fetret dönemi yaşamaktadır. Yaşanan süreç ve edinilen deneyimler, yeni bir sistematik bütünlük için kimi ipuçları vermektedir. Ancak, geçmişte yaşadıklarının ölü elini üzerinde hisseden Türkiye solu, "pratiğin bir adım önünde gitme" endişesini neredeyse fobi haline getirdiğinden, şu an için kendini güncel pratiğe ve verili duruma bağlama eğilimindedir. Düşünsel plandaki fetret dönemi ancak bu eğilim aşıldığında kapanabilecektir.

Sınıfla İlişkiler

Türkiye'de sosyalist-komünist hareketin işçi sınıfıyla ilişkileri, başka her şeyden önce ülkede kapitalizmin ve modern işçi sınıfının gelişmişlik düzeyiyle birlikte ele alınması gereken bir konudur. Türkiye, cumhuriyet döneminin uzunca bir bölümünü, tarım kesiminin ağırlıkta olduğu, nüfusun büyük bölümünün kırsal kesimde yaşadığı, kentli işçi sınıfının ise daha çok birkaç büyük kentte ve devlet işletmelerinde toplandığı bir ülke olarak geçirmiştir.

Türkiye'de, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, işçi sınıfının belirli bir niceliğe ulaştığı birkaç merkezden (İstanbul ve İzmir gibi) söz

edilebilir. Ne var ki işçi hareketinin *kendi içinden* filizlenen, ütopik ya da naif de olsa sosyalist bir yönelime ya da akıma rastlanmaz. Dolayısıyla sınıfın ilk sosyalist temsilcilerini, sınıfın kendisinin geliştirdiği bir düşüncenin savunucuları olarak değil, büyük ölçüde sınıfın dışında şekillenen sosyalist hareket ve örgütlenmenin sınıf içinde uzanabildiği kişiler olarak görmek gerekir.

1920-60 döneminin Türkiye Komünist Partisi üyeleri arasında belirli bir işçi kesiminin varlığı görülmektedir. Parti varlığını sürekli olarak illegalite koşullarında sürdürdüğünden, bu konuda kesin istatistiklere başvurulması mümkün değildir. Ancak, bu dönem içinde ortaya çıkan komünist tevkifatları, bu küçük partide belirli bir işçi ağırlığı olduğunu göstermektedir. Komünist hareket ve örgütlenme içindeki işçilerin önemli bir bölümünün, Osmanlı Devleti sınırları içinde kalıp sonra bırakılan, başta Makedonya olmak üzere kapitalizmin daha gelişmiş olduğu bölgelerin kentlerinden gelen göçmenler olmaları kayda değer bir hususdur.

İşçi sınıfının kendi dinamikleriyle sol yönelimler üretmesini, sosyalistlerin ise sınıfa ulaşmalarını güçleştiren bir başka gerçek de, sendikal örgütlenmenin uzunca bir süre yasak olması, bunun ardından Amerikan tipi güdümlü sendikacılığın devreye sokulmasıdır. Türkiye'de sosyalist hareketin tarihinde 40 yılı aşkın bir dönem, sendikasızlık ile güdümlü sendikacılık olgularının belirleyiciliği altında geçmiştir.

Türkiye'de sosyalistlerin sınıfa yaklaşımlarında belirli bir dönem etkisi olan "ideolojik" bir veriden söz etmek de mümkündür. Kurtuluş Savaşı yıllarında ve ardından cumhuriyet döneminin uzunca bir kesitinde ülkenin aşırı yoksulluğu ve kırsal kesimin ağırlığı, sosyalist kesimin sınıf kavramına yaklaşımında belirli yönelimlere yol açmıştır. Modern sanayi proletaryasından söz etmenin mümkün görünmediği koşullarda, yoksul köylülüğün ve kentlerdeki yoksul ve yoksullaşan küçük burjuva kesimlerin sosyalist hareketin hedefi ve sınıfsal temeli olarak görülmesi doğal karşılanmalıdır. Ancak gerek Kadro hareketinin, gerekse merkezi iktidarın, azgelişmiş bu ülkede sınıfsal ayrışmaların olmadığı, "halkın tümünün proleter sayılması gerektiği" yolundaki ideolojik vurguları sosyalist kesimde de belirli bir etki yaratmıştır.

Türkiye'de sınıf hareketinin, gerek sendikal örgütlenme gerekse

siyaset alanında bağımsız bir güç olarak ortaya çıkması 1960'larla birlikte gerçekleşmiştir. 1960'ların başının Türkiye sol hareketi açısından en ilginç ve çarpıcı olgusu, Türkiye İşçi Partisi'nin 1961 yılında "işçi sınıfının ayrı sesini duyurma" amacıyla sendikacılar ve işçi önderleri tarafından kurulmasıdır. Bu, Türkiye tarihinde, sınıfın kendi dinamikleri ve tercihiyle siyasal parti örgütlenmesine giriştiği ilk ve tek örnektir. En az bunun kadar ilginç olan bir başka nokta, TİP'i kuranların, salt sınıfa ilişkin özel sorunları dillendirmenin politika için yeterli olmayacağını görerek sosyalist aydınları partiye davet etmeleridir.

Sosyalist aydınların TİP'e girişleriyle, Türkiye'de sosyalist aydın-sınıf önderi buluşmasının geniş kapsamlı ilk örneği ortaya çıkmıştır. Partinin ilk kurucularının işçi sınıfı ağırlığını koruma kaygıları, sosyalist aydınların ise 1920-51 dönemi TKP'sinden farklı bir defter açma niyetleri TİP çatısı altında birbiriyle örtüşerek, parti içinde işçi sınıfına "pozitif ayrımcılık" uygulayan bir tüzük maddesini gündeme getirmiştir (53. Madde)

TİP, yavaş yavaş ortaya çıkan, kentli ve sendikalı işçi sınıfıyla buluşmasını, 1967 yılında hemen hemen hepsi TİP üyesi olan kişilerin kurdukları Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) ile daha ileri düzeye taşımıştır. Bununla birlikte, TİP'in bu dönemdeki etkisini büyük kentlerdeki modern işçi sınıfıyla sınırlamamak gerekir. TİP, döneme özgü ilginç ve çarpıcı sloganlarla, etkileyici hatip ve yazarlarıyla ve belki de en önemlisi 1965 seçimlerinde meclise gönderdiği 15 (hemen ardından 14'e düşmüştür) milletvekili ile Anadolu'nun pek çok kentindeki ve köyündeki emekçilere de uzanabilmiştir. Türkiye İşçi Partisi'nin 1965 ve 1968 yıllarında ulaştığı yüzde 3'e yakın oy oranına, bu tarihten sonra başka hiçbir sol parti ulaşamamıştır. Bundan da önemlisi, 1961-71 döneminde ilk kez TİP kanalıyla ulaşılan ya da kendileri TİP'e yönelen işçi ve emekçi önderleri, daha sonraki yaklaşık 30 yıl boyunca Türkiye'deki her tür sol-sosyalist parti, hareket, örgütlenme ve çevrenin işçi-emekçi nüvesini oluşturmuştur. Daha açık bir deyişle, bu dönemde kurulan ilişkiler, yaklaşık 30 yıl boyunca Türkiye sosyalist hareketinin sınıf temelini oluşturmuştur.

1968'den sonra başlayıp 1975-80 arasında iyiden iyiye yoğunlaşan sol içi bölünmeler sonucunda ortaya çıkan her bir çevre ya da

parti sınıfın içinden unsurlara şu ya da bu ölçüde ulaşabilmiştir. Parti biçiminde örgütlenmeyen, sürükleyici kadrolarını üniversiteli gençlerin oluşturduğu, silahlı mücadeleye de yönelebilen "radikal" gruplar, ideolojik söylemleri ne olursa olsun, Türkiye'de yaşanan kentleşme, gecekondulaşma ve mülksüzleşme süreçlerine kayıtsız kalamamışlardır. 1961-71 dönemindeki kırsal canlılığın (toprak işgalleri, vb.) 1975 sonrasında inişe geçmesi ve büyük kentlerde kalabalık yoksul mahallelerin oluşması, söz konusu grupları da bu kesimlere yöneltmiştir. Başka bir deyişle, sendikalı modern sanayi proletaryası dışında kalan, enformel sektörde, gelip geçici işlerde çalışan vasıfsız emekçiler, bu dönemde çeşitli sol grupların militanları olarak öne çıkmışlardır.

12 Eylül darbesi solu zindanlara, işçi sınıfını ve emekçileri ise evlerine tıkmıştır. Otoriter rejimin yasak ve baskılarının yanı sıra, grev-toplu sözleşme yasağı ile reel ücretlerdeki ciddi azalma, sınıfı "geçim stratejileri" arayışına yöneltmiştir. Söz konusu arayış, kimi yönleriyle sınıfın geniş toplumsal ilişkilerini koparıp doğrudan doğruya geçimle ilgili olmayan arayışlarını köreltmiş, onu daha fazla kendi kabuğunun içine itmiştir.

Türkiye'de sınıf hareketinde 1989'la birlikte yeni bir canlanma görülmüştür. Bu canlanmaya, daha sonra özellikle kamu çalışanlarının hareketlilikleri eşlik etmiştir. Ne var ki, son on yıllık dönem sınıf hareketi açısından hayli inişli çıkışlı geçmiş, kalıcı bir yükseliş çizgisi yakalanamamıştır. Bu kez, 12 Eylül dönemindeki gibi açık baskı ve yasaklar olmasa bile, özelleştirme, taşeronlaşma, işten çıkarma, küçülme ve sendikasızlaştırma süreçlerini devreye sokan kapitalist yeniden yapılanma ve neoliberal politikalar, sınıfı parçalayıcı, ortak hareketi güçleştirici ve sendikal örgütlenmeleri zayıflatıcı etkiler yaratmıştır. Son 10 yıllık dönemin işçi hareketi, 1961-71 dönemi kazanımlarının ötesinde sosyalist harekete hiç kuşkusuz yeni unsurlar da katmıştır. Ne var ki sendikal hareket ile siyasal hareket arasındaki açı bugün çok daha büyümüş durumdadır. Sendikal harekette önder konumda olanlar, siyasal anlamda şu ya da bu sosyalist örgüt diye bir tercih yapmış olsalar bile, daha çok kendi ekonomik-sendikal alanlarında sıkışıp kalmakta, bu konumlarıyla sosyalist hareket ve örgütlenmeye yeni girdiler sağlayamamaktadırlar.

Örgütsel Yetkinlik

Türkiye sosyalist hareketinin 80 yılına bu ölçüt ışığında göz atılabilmesi için, önce ölçütün biraz daha açımlanması gerekiyor. Bu yazının amaçları açısından "örgütsel yetkinlik"ten kastedilen şudur: Sosyalist hareketin, belirli kuralları, işleyiş ilkeleri ve hiyerarşisi olan yapılar oluşturabilme, kendi kadrolarını bu yapılar içinde işlevli ve hareketli kılabilme, ve nihayet bu yapılarla kendi dışına yönelme yeteneği. Kuşkusuz, *kadroların sürekliliği* de bu yeteneğin hem girdisi hem de sonucu olarak görülmek durumundadır.

Yukarıda sözü edilen ölçüt ve göstergelere, sosyalistlerin illegal koşullarda çalıştığı dönemler ve gene illegal konumda olan yapılar için atıfta bulunulması kuşkusuz birtakım doğal sınırlara sahiptir. Bununla birlikte, Türkiye'deki komünist örgütlenmenin (TKP) yaklaşık 40 yıl boyunca çok dar kalmasından hareketle, yukarıdaki ölçütlerden kimilerine, paradoksal da olsa, doğal bir rahatlık içinde ulaşıldığı söylenebilir. Partinin gücü ve etkinliği ne kadar sınırlı olursa olsun, en azından Komintern üyeliğinin TKP'yi belirli bir forma zorladığı açıktır. Bir yandan Komintern üyeliğinin getirdiği yükümlülüklerin, diğer yandan ülkede illegal koşullarda çalışma zorunluluğunun, TKP'yi sürekli olarak yukarıdan belirlenimli, katı bir hiyerarşiye yönelttiği düşünülebilir.

Bununla birlikte, Komintern direktiflerinin zaman zaman ayrı yönlere işaret etmesinin (örneğin Kemalist iktidara karşı tutum konusunda) yarattığı sarsıntılar ve Kemalizmin ideolojik nüfuzu, bu katılığın bile kabuğunu parçalayabilmiştir. Ancak dar bir kadro olarak varlığını sürdürebilen, üstelik önde gelen örgütçü ve ideologlarından bir bölümünün parti ve sosyalizm dışı başka yollar seçmelerine tanık olan bir partide, az önce sayılan örgütsel yetkinlik ölçütlerini aramanın çok fazla anlamı yoktur. Bir başka kısıt da, komünist bir örgütlenmenin nüfuz edebileceği ve etki alanını dolaylı yollardan genişletmesinde ona yardımcı olacak bağımsız toplumsal örgütlenmelerin yokluğudur. Bu koşullarda, TKP'lilerin dışa dönük örgütçülük yeteneklerinin tartışılabileceği nesnel zemin de daralmaktadır. Sonuçta, partiye sınıf dinamiğinden kaynaklanan bir yönelimin de olmadığı gözetilirse, TKP'nin örgütsel yeteneğinin, özellikle aydın, akademisyen ve sanatçı kesime yönelik bire bir çalışmadan ve bu

yolla insan "partileme"den öteye geçemediği söylenebilir.

Başka birçok alanda olduğu gibi, örgütçülük alanında da 1961-71 döneminin yeni bir çığır açtığı ortadadır. Bu dönemle ilgili önemli bir noktanın altının çizilmesi gerekir. 1961-71 döneminde, kalkınma, sanayileşme ve sosyal adalet gibi paradigmalarla sosyalizmin yaşadığı özgül buluşma, sosyalizme yönelik olarak, tek tek insanların örgütçülük yeteneklerini önceleyen genel bir ilgi yaratmıştı. Bu ilgi bir yandan kendi yeni örgütçülerini yetiştirirken, eski örgütçüler de önceki dönemlerden farklı olarak bu kez çalışmalarına daha fazla alıcı bulabiliyorlardı.

Türkiye'de sosyalizm, tarihinin en verimli *kadrolaşma* dinamiklerini bu dönemde yakalamıştır. Dönemin ilginç bir özelliği, özellikle taşrada, tek parti rejimine karşı bir dönem Demokrat Parti ile geleceği düşünülen demokrasiye bel bağlayan, ancak daha sonra DP'ye de yüz çeviren samimi demokratların sola yönelmeleridir. Başka bir deyişle, İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentlerden farklı olarak "eski tüfeği" bulunmayan taşra, kendi sosyalist öncülerini yaratmaya başlıyordu. TİP'in taşradaki örgütlerinin büyük çoğunluğu, 1960 öncesinde sosyalist bir geçmişi olmayan serbest meslek sahipleri, küçük üreticiler, işçiler ve köylüler tarafından kuruluyordu. Gene bu döneme özgü önemli bir olgu da, Kürt aydınlarının ve demokratlarının TİP'e yönelik ilgileriydi. Gerçekten de TİP, bölgenin örneğin Diyarbakır gibi büyükçe kentlerinde güçlü örgütler kurabilmişti. Sonuçta, 1961-71 döneminde TİP'i yükselişe geçiren etmenin, kimi yazarların da işaret ettikleri gibi, partinin sendikacı-aydın-Kürt demokratı sacayağına oturması olduğu söylenebilir.

1960'lı yılların ikinci yarısıyla birlikte, TİP'in içselleştirdiği kadrolar ile, yaratılan canlanmanın kendi içinden çıkardığı özellikle genç kadrolar arasında bir açı oluşmaya başladı. TİP'in has kadroları daha bürokrat, konformist ve giderek parlamentarist eğilimler sergilemeye başlıyor, buna karşılık dönemin canlı ortamında yetişen genç kadrolar bu eğilimlere giderek yabancılaşıyorlardı. Sonuçta, TİP'in ilk dönemde taşra önderleriyle buluşmasına benzer bir buluşmayı, bu kez TİP'e soğuk bakmaya başlayan üniversiteli aktivistlerin yerel önderlerle buluşması izledi. O kadar ki, bu dönemin sonlarına gelindiğinde, hemen her kentte ve kasabada TİP'li kadar TİP dışı devrimci görmek mümkün hale gelmişti.

Böylece, Türkiye sosyalist hareketinin daha sonraki 30 yılına damgasını vuran bir ayrım ilk kez bu yıllarda şekillenmeye başlıyordu. Sosyalist örgütlenmedeki bu ayrım, klasik parti formu ile hareket formu arasında yaşandı. Türkiye sosyalist hareketi, 1960'lı yılların sonuna kadar hep klasik parti formunda örgütlenmişti. 1960'lardan sonra ise, klasik parti formu ile hareket formu iki *varoluş tarzı* olarak birbirinden bir ölçüde ayrışmıştır.

Klasik parti formu, hem legal hem de illegal yapılanmalar için geçerli olabilir. Örneğin TKP, klasik parti formundaki illegal bir yapılanma olarak varlığını uzun süre sürdürmüştür. Buna karşılık, 1961-71 döneminin TİP'i (ve daha sonraki dönemlerin legal sol partileri) klasik parti formundaki yapılanmalardır. 1996 yılında kurulan ve solun çeşitli kesimlerini bir araya getiren Özgürlük ve Dayanışma Partisi (ÖDP) ise, bugün için klasik parti formu ile hareket formu arasında bir yere oturmaktadır.

"Hareket formu" Türkiye sosyalist hareketinin, 1968'den sonra ilk nüveleri görülen, en yaygın etkiye ise 1975-80 döneminde ulaşan gerçekten özgün bir ürünüdür. Kuşkusuz, hareket formunda da merkezi bir yapılanma ve sürükleyici merkezi kadrolar vardır. Ancak burada, hareketin ulaştığı kitlesellik, örneğin demokratik merkeziyetçilik, merkez-yerel ilişkilerinin doğrudanlığı, aidiyette netlik (klasik anlamda üyelik), görüş ve tutumların standartlaşması, vb. gibi klasik parti formuna özgü normların dışına taşılmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Sözü edilen formun Türkiye solundaki en etkili örneği, 1969-71 ürünü Dev-Genç'in mirasını taşıyan 1975-80 döneminin Dev-Yol hareketidir. Bugün ortada Dev-Yol adını taşıyan ya da ona benzeyen etkili ve kitlesel bir hareket olmasa bile, bu deneyim, Türkiye soluna belirli bir miras bırakmıştır. Bu mirasın başlıca özelliklerinden birini, klasik parti formunun kitleselleşemeyeceği, kitlesel bir hareketin ise klasik parti formuna oturmasının mümkün olmadığı yönündeki inanç ya da eğilimler oluşturmaktadır.

Türkiye'de sosyalist hareketin *kadro sürekliliği* sağlama alanındaki performansı kimi ilginç özellikler sergilemektedir. Burada unutulmaması gereken gerçek, TKP'nin 1920'den 1951'e uzanan döneminin tevkifat ve cezalarla geçmesi, daha sonra da Türkiye sosyalist hareketinin istisnasız bütün parti ve öbeklerinin önce 12 Mart 1971, sonra da 12 Eylül 1980 askeri darbelerinin ağır baskılarına maruz

kalmasıdır. Bu darbeler, mevcut örgütlenmeleri büyük ölçüde çözmüş ve dağıtmıştır. Bu gerçek gözetilse bile, Türkiye sosyalist hareketinde olabildiği kadarıyla kadro sürekliliğini sağlayan asıl etmenin, örgütsel angajman ve örgütsel besleyicilikten çok bireysel motivasyon ve solukluluk olduğu söylenebilir. Özetle, Türkiye sosyalist hareketinin, kendi kadrolarına eşik atlatma, güç dönemlerde ayakta tutma ve yeni girdilerle besleme anlamındaki örgütçülük performansı hayli zayıftır bize göre. Bugün Türkiye sosyalist hareketinde hâlâ aktif konumda olanların büyük bir bölümünü, 1980 öncesindeki örgütsel angajmanlarının dışına çıkanlar oluşturmaktadır.

Bu durumun, araştırmaya değer nedenleri olmalıdır. Sosyalist sistemin çöküşünün, geleneksel sovyetik yapılanmalar üzerinde derin etkileri olduğu bir gerçektir. Ne var ki, aynı dağınıklık ve kadro süreksizliği "sovyetik" geçmişleri olmayan başka öbeklerde de rahatlıkla görülebilmektedir. 12 Eylül döneminin ağır baskıları, duruşmalarda ve zindanlarda geçen yıllar da bir etmen sayılabilir. Ancak, Türkiye sosyalist hareketindeki kadro süreksizliğinin ve örgütsel angajmanların sık sık bozulmasının bütün bu nedenlerin ötesinde başka gerekçeleri de olmalıdır. Bu noktaların daha ayrıntılı biçimde araştırılması, Türkiye sosyalist hareketinin geleceğini kestirebilme açısından anlamlı olacaktır. Bu bağlamda geçerken belirtelim ki, Türkiye sosyalist hareketinin hemen her öbeğinde, örgütü tanımlayan önkabuller ve kadroları ayakta tutan merkezi kaynaklı beklenti ve perspektifler ile, o an için geçerli ya da yakında ortaya çıkacak reel durum arasında doldurulması olanaksız boşluklar varolagelmiştir. Başka bir deyişle, Türkiye sosyalist hareketi, insanları gerçekçilik temelinde diri ve soluklu tutmayı beceremememiş ya da hiç denememiş, bunun sonuçlarına da önemli kadro kayıplarıyla katlanmak zorunda kalmıştır.

Politik Stratejiler

Bu son başlık altında kısaca değerlendirmeye çalışacağımız konu, Türkiye sosyalist hareketinin temel stratejileri ve bu stratejilerin uzantısı olan ittifak arayışlarıdır. Dolayısıyla, belirli dönemlerdeki siyasal iktidarları hedef alan politik taktikler bu yazının sınırları dışında kalmaktadır.

Türkiye kapitalizminin azgelişmişliği ve burjuva demokrasisine özgü normların yokluğu, uzunca bir dönem Türkiye sosyalist hareketinin stratejilerini ve ittifak arayışlarını belirleyen temel veri olmuştur. Klasik burjuva devrim modeli çerçevesinde "emperyalizmle ve feodalizmle çelişkisi olan ulusal güçlere" yer ve önem tanınması, 1920'den 1960'lara uzanan dönemde Türkiye sosyalist hareketi tarafından büyük ölçüde benimsenen bir yönelimdir. Bununla birlikte, benimsenen modelin temel unsurlarından biri olarak "ulusal burjuvazi" özelliklerini sergileyen bir sermaye kesiminin olmaması ciddi soru işaretleri ve tartışmalar yaratmıştır. Hareketin ilk dönemleri söz konusu olduğunda ittifak arayışı, var olan bir ulusal burjuvaziden çok, böyle bir sermaye kesimi yaratacağı varsayılan modernleşmeci-aydınlanmacı Kemalist kadrolara yönelmiştir. Başlarda da belirttiğimiz gibi Kemalist iktidarın "kapitalizm dışı" bir rota izleyeceği beklentileri karşılıksız kalınca, aynı iktidara bu kez kapitalizmi geliştirme, bu arada feodalizmi tasfiye etme ve burjuva demokrasisine geçme gibi misyonlar atfedilmiştir.

Yukarıdaki genel hattın sorgulanması, ancak 1960'larla birlikte başlamıştır. Dolayısıyla, Türkiye sosyalist hareketinin 40 yıllık bir dönemine klasik burjuva devrimi modeline oturan aşamacı stratejilerin damga vurduğunu söylemek mümkündür. Klasik hattın 1960'larla sorgulanmaya başladığı söylense bile, bu sorgulamanın temelde farklı arayış ve yönelimlerle sonuçlandığını ileri sürmek güç görünmektedir. Örneğin klasik model en çok TİP dışında kalan MDD kesimi tarafından benimsendiği halde, TİP'in aynı bağlamda gelişkin bir karşıt strateji geliştirdiği söylenemez. TİP'in işçi sınıfının önemini vurgulaması, "zinde güç" sayılan orduya MDD'ci kesime göre çok daha uzak durması, "ulusal burjuvazi" gibi kavramlara pek itibar etmemesi ve feodalizmin ülkedeki ağırlığını daha gerçekçi biçimde saptaması gibi veriler, bu partinin klasik şema dışında kalan bütünlüklü ve tutarlı bir stratejik hat geliştirmesine yetmemiştir.

Türkiye sosyalist hareketinin, 1968-71 kesitinde başlayan bölünme ve ayrışmaları izleyen stratejik yönelimlerini kabaca iki başlık altında değerlendirmek mümkündür. Birinci başlığın altına, legal ya da illegal konumda olsun klasik parti formunda örgütlenen ve "geleneksel sol" olarak nitelenebilecek "sovyetik" çizgiler girmektedir. "Ulusal burjuvazi", "feodalizmin tasfiyesi" gibi daha eski temaların

gündemden düşmesi, bu partileri aşama belirleme ve ittifak arayışında daha farklı kavramlara yöneltmiştir. Klasik faşist hareketin yükselmesi ve burjuva iktidarların solu hedef alan baskıcı uygulamalarının artması, "antifaşist mücadele-cephe" ve "demokratikleşme" başlıklarını ön plana çıkarmıştır. Bu arada özellikle dönemin illegal TKP'si tarafından benimsenen "tekellerin kuşatılmasına dayanan ileri demokrasi" hattı ve giderek sosyal demokrat söyleme yönelen CHP'yi bu hatta çekme çabaları, DİSK gibi işçi kuruluşlarının yanı sıra dönemin diğer geleneksel sol partilerini de şu ya da bu ölçüde etkilemiştir.

Yasal parti formunda örgütlenmeyen, ancak nicel güç ve yaygınlık açısından geleneksel sol partileri aşan diğer sol-devrimci hareketler ikinci başlık altında ele alınabilir. Bu hareketler arasında en güçlüsü olan Dev-Yol, 1968-71 dönemi kurucularından Mahir Çayan'ın tezleri ile Latin Amerika'daki kimi hareketlerin etkisi altında temel strateji olarak "oligarşik dikta"yı hedef alan bir halk devrimini-iktidarını benimsemiştir. Bu arada, gene 1968-71 dönemi ürünü olan Maocu gruplardan birinin, 1975 sonrası dönemde yasal parti formunda örgütlendiğini belirtelim. Gerek bu parti gerekse yasal parti formunda örgütlenmeyen diğer Maocu gruplar ise siyasal çalışmalarında kırsal kesime yönelmişler, yoksul köylülüğü temel alan bir strateji benimsemişlerdir.

Yasal parti formunda örgütlenmeyen Maocu gruplar "kırlardan kentlerin kuşatılması" temasını ve "halk savaşı" modelini savunurken, oligarşiyi başhedef sayan diğer gruplar "suni denge" kavramını ön plana çıkarmışlardır. Bu kavrama göre, mevcut oligarşik diktatörlük ile ezilen geniş halk kesimleri arasında, ikincisinin harekete geçmesini engelleyen bir "suni denge" vardır ve bu denge devrimci öncülerin müdahaleleri ve öncü savaş yoluyla bozulacak, kitlesel halk hareketi böyle başlayacaktır.

12 Eylül askeri darbesi solun her kesimini ciddi biçimde etkilemiştir. Askeri rejimin terör ve baskısı karşısında solun kitlesel anlamda ciddi bir direnç gösterdiğini söylemek mümkün değildir. Askeri rejimin işkenceleri, idamları ve binlerce devrimciyi zindanlara tıkması sonucunda Türkiye sosyalist hareketinin kitle bağları büyük ölçüde kopmuştur.

Türkiye sosyalist hareketi bu ağır baskılar karşısında gerilerken,

öncü kadrolarını bir dönem sosyalist hareketin içinde yer alan kişilerin oluşturduğu Kürt hareketinin bölgedeki silahlı mücadelesi giderek güçlenmiş ve yaygınlaşmıştır. Kürt hareketinin ulaştığı kitlesellik, 12 Eylül döneminin şokunu atlatmaya çalışan sosyalist hareket üzerinde de etkili olmuş, sosyalist hareket ile Kürt direnişi arasındaki ilişkilenme biçimlerine ilişkin tartışmalar solun gündeminde önemli bir yer tutmuştur.

Son 15 yıllık dönemin sosyalist hareketi, Kürt direnişinin yanı sıra önemli uluslararası gelişmelerden de ciddi biçimde etkilenmiştir. Önce SSCB'deki Gorbaçov açılımları, ardından sosyalist ülkelerde yaşanan çöküş, uluslararası dengelerin yeniden oluşması, "küreselleşme" sürecinin getirdikleri ve bütün bu önemli değişikliklere eşlik eden Batı kaynaklı çeşitli sol-sosyalist savlar (bu arada sol-liberal eğilimler) Türkiye solunda düşünsel anlamda ciddi karışıklıklara ve daha önce sözünü ettiğimiz "fetret dönemine" yol açmıştır.

Ortamın kaotik görünümüne karşın sosyalist hareket 12 Eylül' den çıkış döneminde yasal parti formunda değişik örgütlenmelere yönelmiştir. Geleneksel sovyetik çizginin temsilcileri arasında tam boy liberalizme savrulmamış olanlar ve ortodoks bir Marksizm-Leninizm anlayışını benimseyenler, sırasıyla, Sosyalist Birlik Partisi (SBP) ve Sosyalist İktidar Partisi (SİP) olmak üzere iki ayrı partide örgütlenmişlerdir. Bunlardan SİP varlığını halen sürdürmektedir (2001' de adını Türkiye Komünist Partisi - TKP olarak değiştirdi). SBP ise geleneksel sovyetik çizgi dışındaki başka sosyalist grupların da katılımı ile önce Birleşik Sosyalist Parti'ye dönüşmüş, ardından büyük ağırlığını 1975-80 döneminin Dev-Yolcularının oluşturduğu Geleceği Birlikte Kuralım Girişimi ile Özgürlük ve Dayanışma Partisi çatısı altında birleşmiştir. Geleneksel Maocu çizginin kadroları ise İşçi Partisi'nde toplanmışlardır. Nihayet, gene 1970'li yıllarda yasal parti formunda örgütlenmeyen "Halkın Kurtuluşu" kesimi de halen çalışmalarını sürdüren Emeğin Partisi'nde örgütlü durumdadır.

Bu partilerin genel yönelimleri konusunda kısaca bilgi vermek gerekirse şunlar söylenebilir: İşçi Partisi, özellikle ülkedeki dinci hareket karşısında geleneksel Kemalist kadrolar ve bu arada CHP gibi partilerle ittifak arayışını temel strateji saymaktadır. Emeğin Partisi özel olarak kentli işçi sınıfına ve sendikalara yönelmiştir. Daha çok genç sosyalistleri örgütleyen SİP/TKP sosyalist devrim stratejı-

sini benimsemiştir. Farklı sosyalist grup ve platformları barındıran ve nicelik olarak diğerlerinden daha güçlü durumda olan ÖDP ise son dönemde işçi sınıfını ve "emeğin sosyal haklarını" eksen alan bir çizgiye yönelmiştir. Bu partiler, demokratikleşme, antifaşist mücadele, dinci gericiliğe karşı tutum, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği, Kürt sorunu ve küreselleşme gibi güncel politik temaların değerlendirilmesinde zaman zaman farklılaşan yönelimler sergilemektedirler.

Yukarıda söz edilen dört partinin dördü de 1999 yılında yapılan genel seçimlere ayrı ayrı katılmıştır. Dört partinin toplam oy oranı yüzde 2'nin altında kalmıştır. Seçim dönemine özgü birtakım koşulların sosyalist partilere verilen oyları olumsuz etkilediği kabul edilse bile, ortadaki durum Türkiye'de sosyalizmin bir güç ve alternatif olarak henüz marjinal düzeyde kaldığını göstermektedir.

KAYNAKLAR

Akar, A. (1989), *"Eski Tüfek" Sosyalistler*, İstanbul: İletişim.

Anadol, Z. (1988), *Truva Atında İlk Akşam*, İstanbul: Milliyet.

Aren, S. (1993), *TİP Olayı 1961-71*, İstanbul: Cem.

Avcıoğlu, D. (1980), *Devrim ve Demokrasi Üzerine*, İstanbul: Tekin.

Aybar, M. A. (1967), *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm*, İstanbul: Gün.

Aydemir, Ş. S. (1968), *İnkılap ve Kadro*, 2. basım, Ankara: Bilgi.

— (1976), *Suyu Arayan Adam*, 5. basım, İstanbul: Remzi.

Aydınoğlu, E. (1992), *Türk Solu 1960-71: Eleştirel bir Tarih Denemesi*, İstanbul: Belge.

Belli, M. (1970), *Yazılar 1965-1970*, Ankara: Sol.

Boran, B. (1992), *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, İstanbul: Sarmal.

Çulhaoğlu, M. (1996), *Tarih, Türkiye, Sosyalizm*, 2. basım, Ankara: Doruk.

Ergüder, J. (der.) (1978), *1927 Komünist Tevkifatı*, İstanbul: Birikim.

Hüsnü, Ş. (1971), *Seçme Yazılar*, İstanbul: Aydınlık.

İleri, R. N. (1976), *TKP Gerçeği ve Bilimsellik*, İstanbul: Anadolu.

Komünist Enternasyonal Belgelerinde Türkiye Komünist ve İşçi Hareketi (1976), çev. Fatma Bursalı, İstanbul: Aydınlık.

Sayılgan, A. (1972), *Türkiye'de Sol Hareketler 1871-1972*, 2. basım, İstanbul: Hareket.

Şişmanov, D. (1978), *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi*, çev. A. R. Zarakolu, İstanbul: Belge.

Tevetoğlu, F. (1967), *Türkiye'de Komünist ve Sosyalist Faaliyetler*, Ankara.

Tunçay, M. (1978), *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-25*, 2. basım, Ankara: Bilgi.

— (1982), *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*, İstanbul: Belge.

AB-Türkiye Entegrasyonu Nasıl? Nereye Kadar?

Mehmet Türkay

UZUN süredir Türkiye'de gündemi belirleyen Avrupa Birliği meselesi son günlerde her düzeydeki tartışmaların temel referansını oluşturur hale geldi. Tartışmanın bu şekilde canlanmasına AB'nin Türkiye'yi aday üye statüsüne kabul etmesi ve Katılım Ortaklığı Belgesi'nin taraflarca kabul edilmesinden sonra başlayan süreçte, belgede tanımlanan kısa ve orta vadede alınması gereken kararlar yol açtı. AB'ye uyum yasalarının erken seçime endekslenmiş olarak meclisten geçmesi, tartışmaları ve tarafları net olarak ortaya çıkardı. AB-Türkiye ilişkisinde gelinen bu aşamayı anlayabilmek ve yorumlayabilmek için öncelikle göz önüne alınması gereken husus, bu ilişkinin yapısal/sistemik ve tarihsel boyutudur. Bu boyutun doğasının açık/anlaşılır hale getirilebilmesi için ise AB'nin kapitalizmin dünya genelinde geçerli olan gelişme süreci içinde nasıl bir entegrasyon biçimi olduğunun açık bir biçimde ortaya konması gerekmektedir. Bu amaçla aşağıda önce AB'ye ilişkin bir tespit yapılıp, daha sonra AB-Türkiye ilişkisi değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Bir Güç Merkezi Olarak Avrupa Birliği

Bilindiği gibi AB'nin temelleri İkinci Dünya Savaşı sonrası kapitalizmin yeniden yapılanma sürecinde atılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'yla somutlaşan sistem içi egemenlik sorunu, arada yaşanan durgunluk ve 1929 Dünya krizini izleyen İkinci Savaş sonunda belirli bir düzeyde çözülmüştür. Savaşı izleyen süreçte ABD'nin sahip olduğu tartışmasız güç ve ortaya çıkan soğuk savaş koşulları, kapitalizmin hüküm sürdüğü coğrafyadaki sistem içi gerilim ve çatışma-

ların ertelenmesini de beraberinde getirmiştir. Bu koşullarda Avrupa, öncelikle savaşın yol açtığı tahribatı gidermekle uğraşmış ve 1950'lerin ikinci yarısında söz konusu yeniden yapılanma büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bu süreç aynı zamanda uluslararası sermaye açısından en yüksek potansiyele sahip olan pazarın uluslararası kapitalist sisteme entegrasyonunun da sağlanması anlamına gelmektedir. Bu aşamada Avrupa'da önce bir takım stratejik sektörler arası güç birliği anlayışının ortaya çıktığı ve bu anlayışın tedrici olarak Ortak Pazar fikrine ve bunu takiben de Avrupa Birliği fikrine dönüşeceği yeni bir süreç başlamıştır. Bu sürecin başlamasının arkasında yatan temel neden, sistem içi potansiyel gerilimlere karşı ileriye dönük olarak Avrupa sermayesinin ve dolayısıyla ulus-devletlerinin bir güç ve çekim merkezi oluşturma kaygısıdır. Böyle bir tasarı ayrıca Avrupa içi sıcak çatışmaları önleyecek bir mekanizma olarak da işlev görecektir.

Bir güç ve çekim merkezi oluşturma kaygısı, kapitalizmin rekabet ve korunma mantığına uygun bir tavır alıştır. Kapitalizmin güç ve eşitsizliğin tanımladığı yapısal işleyişi, tüm ulusal aktör ve düzeyler için geçerli olduğu gibi, bunların içinde yer alan tüm sermaye biçimleri için de geçerlidir. Bu anlamda, söz konusu dönemde Avrupa sermayesinin ve dolayısıyla Avrupa ulus-devletlerinin rekabet ve korunma kaygılarının şekillendirdiği bu proje, kapitalizmin dünya genelinde geçerli olan eğilimlerine kendi mantığına uygun cevaplar geliştirmesi sonucunda Avrupa Birliği projesine dönüşmüştür. Bu süreç sonunda şekillenen birlik fikrinin Avrupa ulus-devletleri ve Avrupa sermayesinin kendi içinde tüm taraflar açısından kabul edilebilir, uygun bir biçim alması bilindiği gibi sürtünmesiz, problemsiz bir süreç değildir. Birliğe katılma fikrine Avrupa sermayesi ve ona bağlı olarak, Avrupa ulus-devletleri bu proje içinde sahip olacakları pay ve konumlarına göre farklı zamanlamalara dayalı farklı tepkiler göstermişlerdir. Ancak bu farklı tepkiler sonucu ortaya çıkan Avrupa Birliği yine aynı kaygıların hüküm sürdüğü bir işleyiş ve yapıya sahiptir. Diğer bir deyişle Avrupa Birliği üzerinde yükseldiği çelişik çıkarlar nedeniyle tamamlanmış bir proje değildir.[1]

1. Bu tamamlanmamışlık tartışması için bkz. Tekeli-İlkin 1993 ve 2000; Carchedi ve Carchedi 1999.

Bu tamamlanmamışlığı birliğin kendi içinde süren gerilim aracılığıyla izlemek mümkündür. Gerilimin resmi tarafları da birliğin mantığına uygun olarak yeniden tanımlanan ulus-devletlerdir. Birliğin tamamlanmış görünümü birlik dışı ülkelere dönük politikalarda daha belirgin hale gelmektedir. Birlik dışı ülkelere dönük bu birlikte hareket etme anlayışı, kapitalizmin dünya genelinde egemenliğinin somutlaştığı bugünkü aşamada Pasifik ve Uzak Doğu'da oluşan alternatif çekim ve/veya güç merkezleri karşısında korunmak ve rekabet gücünü arttırmak zorunluluğunun sonucudur (Vercammen 2002). Bu zorunluluğu anlamak ve çözümleyebilmek için kapitalizmin gelişme ve yayılma dinamiğinin esasa dair özelliklerinin göz önüne alınması gerekmektedir. Çünkü, Avrupa Birliği oluşumunu kapitalizmin süreklilik arz eden sermaye birikimi dinamiğinin bir ifadesi olarak "küreselleşme" sürecinden bağımsız ele almak mümkün değildir.

Kapitalist Küreselleşme ve Avrupa Birliği

Neoliberal bir proje olarak küreselleşme süreç ya da stratejisi ise nihai olarak tek bir anlama gelmektedir ki o da, kapitalist sermaye birikim dinamiğinin dünya genelinde ulaştığı yeni bir aşamada, bir anlamda olgunlaşma safhasında olduğudur. Diğer bir deyişle uluslararası sermayenin "kendi suretinde bir dünya yaratma" sürecinin son rötuşlarının yapılmaya çalışıldığı bir dönem yaşanmaktadır. Küreselleşen tüm özellikleriyle kapitalizmdir. Küreselleşme kavramıyla ifade edilen dinamik sürece atfedilen anlamlar ve bu süreçte yaşanacağı ima edilen köklü dönüşümlerin Türkiye'de esas referansının AB olarak ortaya çıkması, küreselleşme ve AB ilişkisinin net bir biçimde tanımlanmasını gerekli kılmaktadır. Küreselleşmenin bir prototipi olarak sunulan AB, aynı zamanda Türkiye'yi bu sürece taşıyacak bir kanal olarak da görülmektedir. Bu bakış açısına göre AB dışında kalmak küreselleşme sürecinden dışlanmak anlamına gelecektir, dolayısıyla Türkiye açısından küreselleşmenin vadettikleriyle AB'ye girmenin vadettikleri çakışır durumdadır. Bu aşamada öncelikle küreselleşme iddiasının özünü ve bileşenlerini ortaya koymak ve sorgulamak önem kazanmaktadır.

Küreselleşme iddiası, klasik iktisatçıların kendi dönemlerinde öngördükleri uluslararası ticarete ilişkin varsayım ve kuramlarla, yine bu çizgiyi takip eden neoklasik ya da neoliberal iktisatçıların varsayım ve kuramlarının oluşturduğu teorik zemin üzerinde yükselmektedir. Söz konusu kuramlarda piyasa ve serbestliğe yapılan vurgu kategorik olarak sermayenin doğası gereği sahip olduğu yayılma, uluslararasılaşma ihtiyacına karşılık gelmektedir. Bu anlamda kapitalizmin dünya ölçeğinde yayılma dinamikleri açısından küreselleşme, iddia edildiği gibi yeni bir süreç ve oluşum anlamına gelmemektedir. Kapitalizmin, 1970'li yıllarda dünya ölçeğinde açığa çıkan ve süreklilik kazanan kriz koşullarına uyum sağlamaya dönük yeniden yapılanma sürecine meşruiyet kazandırmaya yönelik neoliberal proje, kapitalizmin bütünsel yeniden üretimi açısından en açık ideolojik ifadesini küreselleşme kavramında bulmaktadır (Kofman ve Youngs 1996). Küreselleşen kapitalizm, insan doğasına aykırı tüm özellikleriyle küreselleşmektedir. Bu anlamda küreselleşme projesinin vitrinini oluşturan teknolojik ilerleme, bilgi toplumu, zamana ve mekâna ilişkin sınırlılıkların ortadan kalktığı, her düzeyde bütünleşme sürecine girildiği iddiaları, önlerine kapitalizmin en açık özelliği olan "eşitsizlik" sıfatı konularak okunduğunda gerçek anlamlarına kavuşacaklardır. Bütünleşmeye değil parçalanmaya, dayanışmaya değil rekabete dayalı bu sürecin işleyişinin ortaya çıkardığı en somut gelişme, ulusal ve uluslararası alanlarda, maddi ve manevi her düzeyde eşitsizlik ve tahribattır. En genel hatlarıyla küreselleşme olarak ifade edilen kapitalizmin yayılma sürecine ilişkin çizilmeye çalışılan bu tablo, bu sürecin bir parçası olması nedeniyle AB'ye yönelik tartışma ve değerlendirmelerde göz önüne alınmalıdır (Gabriel 1994).

Bu çerçeveden bakıldığında AB, kapitalist sermaye birikimi mantığına dayanan ve onun gerekliliklerine göre yapılanan bir proje olarak ortaya çıkmıştır. Farklı sermaye gruplarının aralarındaki gerilim ve mücadele, birliğin gerekliliklerine göre yeniden yapılanan ulus-devletler aracılığıyla resmi düzeyde ifadesini bulmakta, temsil edilmektedir (Busch 1989). Ancak Avrupa kamuoyu nezdinde bu temsiliyetin meşruiyeti halihazırda tartışmalıdır. Yapılan kamuoyu yoklamalarında yaklaşık yarı yarıya birliğe karşı bir sonuç çıkmaktadır. Ancak bu karşı çıkışlar kendi içinde homojen bir niteliğe sahip değildir. Irkçı bir milliyetçilikten ulusalcılığa ve sosyalist-

lere kadar uzanmaktadır.[2] Bu tepkilerin iyi bir analizi bir çok konuda aydınlatıcı olacaktır. Örneğin refah düzeyi çok yüksek İskandinav ülkelerinde birliğe karşı bir anlayış daha yüksekken, İtalya ve Yunanistan'da ağırlıklı olarak birlik taraftarı bir sonucun çıkmış olması bir hareket noktası olabilir. Bu kabul ya da reddetme anlayışlarını besleyen tarihsel birikim, coğrafi konum, ulusallık anlayışı, sistem karşıtlığı gibi faktörleri birbirinden ayrıştırmak önemli, ancak zordur; yine de tüm bunların toplamı mevcut çelişkiye işaret etmektedir.

Bu şekilde, kapitalizmin tanımladığı gerilime ve çelişkili bir mantığa dayandığı için AB tamamlanmamakta ve sürekli değişen bir proje olma özelliğini göstermektedir. Dolayısıyla söz konusu oluşum süreci, birlik içindeki hiyerarşik yapılanmanın oluşum süreci olarak da okunabilir. Bu hiyerarşinin izlenebileceği düzeyler, bir tür tamamlayıcılık ilişkisi içinde farklılaşmaktadır; birliği oluşturan ülkeler arasında merkez-çevre ayrışması, ülke boyutunu aşan bölgeler arası farklılaşma, sınıflar arası farklılaşma, ücret düzeylerine bağlı olarak ortaya çıkan işçi sınıfının içinde beliren farklılaşma (Amin ve Tomaney 1995; Shepley ve Wilmot 1995).

Bu hiyerarşinin oluşum süreci esas olarak birliğin, eşitsizliğin tanımladığı iktisadi işbölümünün mantığına uygun bir niteliğe sahiptir. Birliğin dayandığı iktisadi rasyonel, birliğin nesnel koşullarının sınır ve niteliklerini de belirlemektedir. "Çok Katlı Avrupa" (Lipietz 1990) olarak da tanımlanan bu yapıda sosyal boyut, iktisadi boyuta tabi bir süreç izlemekte, sosyal süreçler kapitalist rasyonelin ifade bulduğu piyasa süreçlerinin işleyişine göre şekillenmektedir; Maastrich Anlaşması bu durumu açık bir biçimde ifade etmektedir (Oğuz 1996). Bu yapısıyla birlik süreci, doğal olarak Avrupa işçi sınıfının aleyhine işleyen bir niteliğe sahiptir. AB ülkelerinde bir taraftan iş-

2. Bu konuda bkz. www.eusceptics.org. Ayrıca Avrupa Parlamentosu'nda bir grup parlamenterin yaptığı AB içindeki temsil ve demokrasi sorununa ilişkin bir araştırma ve projeksiyonda parlamento seçimlerine katılmayanların, boş oyların ve geçersiz oyların toplamı "Empty Chairs Party" başlığında toplanmıştır. Buna göre şu an 626 olan toplam üye sayısının 367'si Empty Chairs Party'nin olmaktadır. "Composition and Turnout – A Class Issue; *A Report About The Popular Support of The European Parliament*". Rapporteurs: Giorgos Dimitrakopoulos & Jo Leinen (www.europarl.eu.int/meetdocs/committees).

sizlik sürekli artış gösterirken bu sürece sendikasızlaşma da eşlik etmiştir.[3] Diğer bir deyişle Avrupa sermayesinin "kendi suretinde" bir Avrupa yaratma pratiği AB projesinde somut bir hal almaktadır. Bu genel değerlendirmeden hareketle AB-Türkiye ilişkisini kapitalizmin zaman ve mekâna göre değişen tarihsel eğilimleriyle ortaya çıkan değişik entegrasyon ilişkileri bağlamında ele almak bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

AB-Türkiye: Asimetrik Bir İlişki

AB-Türkiye ilişkisinin tarihsel arka planında modernleşme kuramı içinde anlam kazanan, Türkiye'de hakim bir söylem olarak cumhuriyetin kuruluşundan bu yana varlığını sürdüren "Batılılaşma" anlayışı ve/veya projesi vardır. Bu söylem Türkiye'nin uluslararası kapitalist sisteme entegrasyon sürecinde zaman ve mekâna göre farklılaşan kritik bir meşruiyet aracı olarak sürekli bir işlevselliğe sahiptir. Batılılaşma söylemi, İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde kapitalist sistemin yeniden yapılanma sürecine entegrasyon söz konusu olduğunda "özgür dünyada yer almak" şeklinde ifade edilmiş ve entegrasyon bu meşruiyet zemininde gerçekleşmiştir. Bugün AB-Türkiye ilişkilerinde geçerli olduğu gibi söz konusu dönemde de entegrasyonun gerçekleşebilmesi için Türkiye'nin bir dizi koşulu yerine getirmesi gerekmiştir. Bu anlamda Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kapitalist işbölümüne entegrasyonunda geçerli olan mantık AB özelinde bir sürekliliğin ifadesi olarak ortaya çıkmaktadır. Doğası gereği asimetrik bir güç ilişkisine bağlı olarak gerçekleşen bu entegrasyon sürecinde Türkiye, iktisadi ve siyasal yapılanmasını dönüştürecek önemli kararlar almış ve uygulamaya koymuştur.

Buna göre dış ticaret serbestleştirilmiş, Türk Lirası %105 oranında devalüe edilerek değişim oranı 1$=1.32 TL'den 1$=2.80 TL'ye düşürülmüştür. Savaş sonrası uygulanmak üzere hazırlanan sanayi öncelikli planlardan vazgeçilmiştir (Singer 1977). İktisadi düzeydeki bu kararlara paralel olarak siyasal düzeyde de önemli bir karar alınıp, tek partili siyasal sistemden çok partili siyasal sisteme geçilmiştir (Karpat 1959). Tüm bu değişiklikleri takip eden süreçte Türkiye

3. Bu konuda bkz. Waddington, Hoffman, Lind 1999; Hutsebat, 1999.

IMF üyeliğine kabul edilerek Marshall Planı kapsamına alınmıştır. Dönemin başbakanı Recep Peker bu süreci şöyle yorumlamaktadır: "...Eğer sistemi değiştirmemiş olsaydık dünya ticaret nizamı içinde ister istemez tecrit edilmiş bulunacaktık."[4] Böyle bir zorunlulukla iktisadi düzeyde yapılan değişikliklerin ilk ve doğrudan etkisi dış ticaret açıklarında kendisini göstermiştir. 1932'den itibaren (1938 hariç), fazla veren dış ticaret bilançosu, 1947 yılında açık vermiş ve bu durum günümüze kadar ekonominin yapısal bir özelliği olarak devam etmiştir. Demokrat Parti'nin iktidara gelmesini takip eden süreçte CHP iktidarıyla başlatılan entegrasyon süreci daha da geliştirilip derinleştirilmiştir. 1950'li yılların ikinci yarısında ekonomide başlayan sıkışıklık bu tür bir entegrasyon biçimini de zorlamaya başlamış ve korumaya dönük tedbirler gündeme gelmiştir. Yeni başlayan bu entegrasyon dünya genelinde sermaye birikimi süreçlerine o dönemde damgasını vuran üretici sermayenin uluslararasılaşması dinamiği ile, ulusal düzeyden gelen üretici sermaye birikimine dönük taleplerin bir biçimde uyumlu hale gelmesiyle netlik kazanmıştır (Keyder 1979; Gülalp 1993).

Böyle bir ortamda DP iktidarı 1959 yılında AET'ye üyelik talebi için başvurmuştur. Bu başvuruda Yunanistan'ın AET üyeliği için başvurması önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir (Birand 1986). Bu başvuruyla başlayan üyelik görüşmeleri, 27 Mayıs 1960 tarihinde yaşanan askeri darbeyle geçici olarak durmuş, daha sonra verilen güvencelerle başlayan süreç, sivil rejime geçilip AET-Türkiye arasında 1963'te Ankara anlaşmasının imzalanmasıyla noktalanmıştır. Ankara anlaşması ve 1970'te imzalanan Katma Protokol ile sürecin işleyişine dönük bir takvim öngörülmüştür. Söz konusu süreç Türkiye'de 1971 ve 1980 yıllarında yaşanan iki askeri darbeyle kesintiye uğramış, 1983'te sivil rejime dönülmesiyle görüşmeler yeniden başlamış ve bugüne kadar gelmiştir.[5]

1963'ten bu yana yaşanan sürece bakıldığında AB-Türkiye ilişkisinin asimetrik bir yapıya sahip olduğunu izlemek mümkündür. Taraflar arasındaki bu asimetrik güç ilişkisi ilk etapta Ankara Anlaşması'nda ifadesini bulmuştur. Bu ilişkideki asimetriyi tanımlayan

4. *Siyasi İlimler Mecmuası*, 1946, cilt 138.
5. Bu sürecin detaylı bir analizi için bkz. Dağı 1996.

kapitalist rasyonele dayalı mantık ise Ankara Anlaşması'nda öngörülen ve taraflar arasında 1996 yılında imzalanan Gümrük Birliği Anlaşması'nda açık bir hal almaktadır.

Ankara Anlaşması'nın 28. maddesine göre, Türkiye bu anlaşmayla doğan yükümlülüklerini yeterince yerine getirdiğinde tarafların Türkiye'nin katılım *olasılığını* değerlendirmesini öngörmektedir. Bu öngörüden de anlaşılacağı gibi Türkiye'nin tam katılımı için kesin bir ifade ya da herhangi bir garanti verilmemiş, durum değerlendirilecek bir olasılık olarak tanımlanmıştır. Süreç bu tanıma göre yaşanmaktadır. 1998'de Avrupa Konseyi'nin adaylara ilişkin raporunda Türkiye'nin durumu hakkındaki raporun 28. maddeye dayandırılacağı diğer adaylardan farklı olarak ayrıca vurgulanmıştır.[6]

Gümrük Birliği Anlaşması

Gümrük Birliği Anlaşması, AB-Türkiye arasında kapitalist rasyonelin tanımladığı asimetrik ilişkinin açık hale geldiği bir belge niteliğini taşımaktadır. Bu doğrultuda bakıldığında, Gümrük Birliği tek başına eşitsiz bir ilişkinin onaylanmasından öte bir anlam taşımamaktadır. Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne kabul edilmesi, AB'nin mantığı açısından istisna olmak bir yana, varoluş mantığını pekiştirici bir gelişmedir (Oğuz 1996). Bu bağlamda Türkiye, tam üyeliğe dair bir garantisi olmadan Gümrük Birliği Anlaşması'nı imzalayan ilk ve tek aday ülke durumundadır. Gümrük Birliği Anlaşması, birliğe katılma prosedüründe en son aşamayı temsil eder. Diğer üyeler, önce birliğe katılmış ve uyum süreci için gerekli fonları alıp, dönüşümleri gerçekleştirdikten sonra Gümrük Birliği'ne gitmişlerdir. Türkiye bu süreci sonundan başlayarak yaşamış ve uyum için gerekli hiçbir fondan bu süreçte yararlanamamıştır (Kazgan 1994). Ayrıca sadece sanayi ve işlenmiş tarım ürünlerini kapsayan bu anlaşma emeğin serbest dolaşımını kapsam dışı bırakmıştır. Bu durumda birlik içindeki olağan prosedüre uyulmadığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

6. Ankara Anlaşması'nın 28. maddesi: "Anlaşma'nın işleyişi, Topluluğu kuran Antlaşma'dan doğan yükümlülüklerin tümünün Türkiye'ce üstlenebileceğini gösterdiğinde, Akit Taraflar, Türkiye'nin Topluluğa katılması olanağını incelerler" (www.disisleri.gov.tr)

Gümrük Birliği Anlaşması'nın ekonomiye olan etkilerini farklı düzeylerde izlemek mümkündür. Örneğin anlaşmayla kaldırılan vergiler kamu gelirlerinde azalmalara neden olmuş, bu durum kamu tasarruf-yatırım dengesini olumsuz etkilemiştir. Bu kayıpların telafisi ise dolaylı vergilerin artırılmasıyla dengelenmeye çalışılmıştır (Türk-İş 1996; Manisalı 1998).

Diğer taraftan anlaşmayı takip eden süreçte AB ile Türkiye arasındaki dış ticaret artan bir biçimde Türkiye ekonomisi aleyhine gelişmekte, dış ticaret açığı artmaktadır. Burada göz önüne alınması gereken birbirine bağlı birkaç noktaya işaret etmek gerekiyor. Birincisi, yaygın olarak kullanılan "Türkiye ekonomisi" bir genellemeye işaret etmektedir ve ekonomideki sektörel farklılıkları örten bir yanı vardır. Bu anlamda söz konusu etki AB ile Türkiye arasında ticarete konu olan malların niteliğine göre değişmekte ve dolayısıyla sektörel olarak farklılaşmaktadır. Türkiye'nin AB'den yaptığı "...sanayi malları ithalatında en önemli paya kimya, elektriksiz makineler, taşıt araçları, elektrikli makineler ve demir çelik sanayii gibi ara ve yatırım malı üreten sektörler sahiptir. Türkiye'nin yapmış olduğu ihracat ise giyim sanayii, tekstil, gıda gibi ağırlıkla tüketim malı üreten sanayilerde yoğunlaşmaktadır. Katma değer yaratma potansiyelleri sınırlı olan, düşük gelir esnekliğine sahip bu mal grubunda uzmanlaşma beklentileri AB ile ticari ortaklığın sonuçları hakkında ipuçlarını vermektedir..." (Köse-Yeldan 1996: 10). Bu anlamda Türkiye esas olarak standart teknoloji ürünlerini ihraç ederken ileri teknoloji içeren ürünleri ithal etmektedir. Standart teknoloji kullanımının tamamlayıcı öğesi ise düşük ücret düzeyleridir ve bu bağlamda düşük ücret düzeyi rekabet edebilmeyi mümkün kılan önemli bir faktördür (Özkale 1992; Küçükahmetoğlu 1996, 2000). Ancak bu durum AB ile yapılan ticarete özgü bir durum da değildir; Türkiye geçerli olan kapitalist işbölümüne bu yapısıyla katılmaktadır. Bu tür bir entegrasyon birliğin iktisadi rasyoneline uygun bir durumdur, "Avrupa" işbölümünde de Türkiye'ye düşen yer ve görev bu haliyle tanımlanmış bulunmaktadır.

Burada işaret edilmesi gereken bir diğer husus, 24 Ocak 1980'de alınan bir dizi kararla Türkiye'nin Dünya ekonomisiyle entegrasyon biçiminin neoliberal esaslara dayandırıldığı ve serbestlik şiarı gereğince işlediğidir. İthal İkameci stratejinin tasfiye edilerek, İhracata

dayalı bir stratejinin uygulanmaya başladığı bu süreçte Türkiye ekonomisi emek yoğun sektörler ve düşük ücretlerle dünya işbölümündeki yerini almıştır.[7] Değişen bu entegrasyon biçimiyle birlikte Türkiye ekonomisinin yapısal bir özelliği olan dış ticaret açığı da giderek artmıştır. Bu haliyle dış ticaret açığı doğal olarak AB ile yapılan ticaret için de geçerlidir. 24 Ocak 1980'de alınan kararlarla tedrici olarak serbestleşen dış iktisadi ilişkilerin hemen hemen son safhasında Avrupa Gümrük Birliği Anlaşmasını onaylamış ve bu çerçevede Türkiye' nin üçüncü ülkelerle olan iktisadi ilişkilerinde bağlayıcı bir konuma gelmiştir. Dolayısıyla Gümrük Birliği'nin bu bağlamda ortaya çıkan önemi AB'nin diğer ülke ya da ülke gruplarına göre Türkiye'nin dış ticaretinde giderek artan bir paya ve bağlayıcılığa sahip olmasıdır. AB'nin Türkiye'nin dış ticaretindeki payı, Mayıs 2002 itibariyle ihracatta %65, ithalatta %67'dir. AB içindeyse Türkiye'nin dış ticaretinde en büyük pay %20 civarında bir oranla Almanya'ya aittir. (DİE 2001-2 Ülke Gruplarına Göre Dış Ticaret. İst.)

Bu çerçevede bakıldığında, Gümrük Birliği Anlaşması Türkiye' nin dünya kapitalist işbölümündeki yer ve işlevinde geçerli olan mantığa uygun bir niteliğe sahiptir. Bu anlamda Gümrük Birliği Anlaşması, dünya kapitalist işbölümünün ilişki ağı içinde geçerli olan gerilim ve denetim gibi daha geniş bir bağlamda anlam kazanan bir iktisadi entegrasyon biçimidir. Bu noktada Gümrük Birliği Anlaşması Türkiye-AB ilişkisini niteleyen asimetrinin açık hale geldiği kritik bir aşama anlamına gelmektedir. Bu bağlamda bir noktaya daha işaret etmek gerekiyor. Soğuk savaşın bitmesiyle Doğu Bloku ülkelerinin kapitalist işbölümüne entegrasyonları bu dönemin en gerilimli sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle eski Sovyet cumhuriyetlerinin kapladığı alanda var olan doğal kaynak ve madenlerin denetlenmesi ve bu coğrafyadaki potansiyel pazarlara ulaşılması sorunu Türkiye'nin askeri ve stratejik önemini yeni süreçte de arttırarak devam ettirmiştir. Diğer taraftan Doğu Avrupa ülkelerinin AB'ye entegrasyon sürecine girmesi birlik içindeki merkez-çevre farklılaşmasını yeni bir boyuta taşımakta ve Türkiye'nin önemini göreli olarak

7. 1980 sonrası Türkiye ekonomisinin yapısal özellikleri ve entegrasyon biçimi için bkz. Köse-Yeldan 1998, Köse-Öncü 2000, Boratav-Köse-Yeldan 1999, Ercan 1998.

azaltmaktadır. Türkiye'nin sahip olduğu bu konum Gümrük Birliği Anlaşması ve takip eden süreçte, ilişkilerin, tam üyeliğe adaylık statüsünün tanınmasıyla taşındığı yeni aşamada göz önüne alınması gereken önemli bir faktördür.

Sonuç
AB-Türkiye: Son Aşama

Gümrük Birliği Anlaşması'nı izleyen böyle bir süreçte AB-Türkiye ilişkileri istikrarsızlığını koruyarak devam etmiş, Türkiye önce 1997'de genişleme sürecinin dışında tutulmuş, ardından Avrupa Konseyi'nin 1999'da Helsinki'de yaptığı toplantıda Türkiye'nin ilerleme raporu kabul edilmiştir. Takip eden süreçte ise Kasım 2000 tarihinde AB tarafından Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB) hazırlanmış, ilk aşamada Türkiye'nin kısa, orta ve uzun vadede yerine getirmesi gereken koşullarla ilgili bazı konularda taraflar arasında sorun çıkmakla birlikte daha sonra kısmi değişikliklerle belge kabul edilmiştir.[8]

KOB'da tartışma yaratan koşullar Kopenhag Şartları olarak tanımlanan demokratikleşme ve insan hakları konularıyla, Kıbrıs, Ermeni soykırımı ve benzeri konularda yerine getirilmesi gereken koşullarla ilgiliydi. Tartışma sadece taraflar arasında değil, Türkiye'de farklı kesimler arasında da yaygın olarak aynı konular etrafında devam ediyor. Bu tartışmalarda karşı karşıya gelen iki temel argüman ulusal perspektiften bakanlarca "ulusal çıkar", liberaller ve sosyalistlerin bir kısmı tarafından "demokratikleşme" olarak ileri sürülmektedir. Türkiye'nin KOB'da ileri sürülen söz konusu koşulları yerine getirmesi ilk yaklaşıma göre ulusal çıkarlara karşı iken diğer yaklaşıma göre Türkiye'nin demokratikleşmesinin yolunu açacak bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Tartışmaların bu eksende sıkışıp kalmaması için KOB'un diğer koşullarının göz önüne alınması gerekmektedir.

Kopenhag Kriterleri'nin yanında yerine getirilmesi gereken koşullar, esas itibarıyla Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası kurumların yapısal uyum politikalarına uyumu zorunlu görmektedir.[9] Bu

8. Bu konuda bkz. www.disisleri.gov.tr.
9. Kısa ve orta vadede yerine getirilmesi gereken koşullardan bazıları: IMF ve

perspektiften bakıldığında neoliberal politikaların uygulanma koşulları ve sonuçlarının "ulusal çıkar" ve "demokrasi" kavramlarıyla ne kadar uyumlu olduğunun yaşanan deneyimler göz önüne alınarak değerlendirilmesi önem kazanıyor. Çünkü KOB'un diğer koşullarını da göz önüne alacak bir değerlendirmede AB-Türkiye ilişkisinin asimetrik yapısı ve dayandığı kapitalist rasyonelin bütünselliğini görmek mümkün olacaktır.

Bu anlamda devreye sokulan birliğe tam üyeliğe adaylık, AB ile Türkiye arasındaki ilişkilerin değil, AB'nin dünya ekonomisinde/sisteminde rakip çekim merkezleriyle olan gerilim ve mücadelesinden kaynaklanmaktadır. Bu statüyle Türkiye ile pazarlık koşulları yeni bir boyuta taşınmıştır. Gelinen aşamada AB bir taraftan NATO'nun ikinci büyük ordusuna sahip Türkiye'yi NATO'nun olanaklarını koşulsuz kullanmak konusunda ikna etmeye çalışırken, bu süreçte Türkiye'yi taşıdığı yeni konumu pazarlık unsuru olarak kullanmaktadır. AB Nice Zirvesi sonrasında açıkladığı genişleme planından 2010 yılına kadar Türkiye'yi dışlayarak pazarlığı sürdürmektedir.[10] Türkiye'nin bu sürece ilk tepkisi ise tam üyelik için hazırladığı Ulusal Plan'ı özellikle stratejik iç ve dış güvenlikle ilgili düzenlemeler alanında zamana yaymak biçiminde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla AB'nin kapitalist bir rasyonel ile ortaya çıkan bu yapısının mantıki sonucu olarak Türkiye ile ilişkisini taşıdığı yeni noktada, öncelikle uluslararası jeopolitik/askeri denge ve denetime dair sorular ve sorunlar çıkmaktadır karşımıza. Bu durum, Amerika'nın 11 Eylül'den sonra verdiği tepkiyle daha açık hale gelmiştir. AB'ye uyum çerçevesinde gerçekleştirilen yasal düzenlemeler, kısa dönemli politik öngörüler dışında bakıldığında, gerçek anlamlarına Türkiye'nin de bir biçimde yer alacağı ABD-Irak çatışmasının ertesinde kavuşacaklardır.

Dünya Bankası ile mutabakata varılan enflasyon ile mücadele ve yapısal reform programının uygulanmasının temin edilmesi, özellikle kamu harcamalarının kontrol altına alınmasının sağlanması, özelleştirme sürecinin tamamlanması, tarım ve mali sektörün reformunun tamamlanması, vb. Bu koşulların hayata geçirilmesine ilişkin karar süreçlerinin ve sonuçlarının ne kadar "demokratik" nitelikte olduğu bugün Türkiye'de yaşananlara bakıldığında kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

10. Nice Konferansı'nın ve alınan kararların genel bir değerlendirmesi için bkz. "Nice 2000 Raporu", Gaye Yılmaz-Selim Yılmaz (www.antimai.org/index.htm).

Bugün gelinen son aşama için şu söylenebilir; AB-Türkiye ilişkisinde kapitalist iktisadi mantığa göre işleyen süreç Gümrük Birliği Anlaşması'yla tamamlanmış ve bu anlamda AB açısından entegrasyon rasyonel sonucuna ulaşmıştır. AB, aynı mantıkla Türkiye'ye tanıdığı adaylık statüsüyle jeopolitik ve askeri alanlarda da ilişkideki asimetriyi tanımlayıp mutlaklaştırmak amacındadır. Bu çerçeveden bakıldığında AB, tam üyeliğin bugün geçerli olan hak ve yükümlülükleri bağlamında Türkiye'yi resmen olmasa bile yükümlülükleri yerine getirmek açısından içermekte, hakların kullanımından ise dışlamaktadır. Diğer taraftan, son genişleme sürecinde söz konusu olan on üç ülkenin sadece nüfus yoğunluğu açısından AB'ye getireceği yükü Türkiye tek başına birliğe taşımaktadır. Bu çerçevede, Türkiye'nin tam üyeliği için Avrupa nezdinde hiçbir nesnel koşul bulunmamaktadır.[11]

Türkiye'nin üyeliği ancak AB, ABD ve Asya'da oluşması muhtemel güç merkezleri arasında değişen güç dengelerinin dayattığı bir zorunlulukla söz konusu olabilir. Söz konusu güç merkezleri arasında nasıl bir dengenin oluşacağı ise önemli oranda yakın gelecekte yaşanacak ABD-Irak savaşının sonuçlarıyla netlik kazanacaktır. Yeni durumda Türkiye'nin AB'ye üyeliği, AB açısından bir zorunluluk olarak ortaya çıkarsa, AB-Türkiye ilişkisini niteleyen asimetrinin tanımlayacağı yeni bir statüde gerçekleşebilir. Ankara Anlaşması'nın 28. maddesinde vurgulanan Türkiye'nin tam üyeliği olasılığının tartışılmasının dayandığı mantık bu çerçevede anlam ve süreklilik kazanmaktadır. Bu durum da AB'nin dayandığı piyasa rasyoneli açısından hiç şaşırtıcı değildir.

11. Örneğin AB Parlamentosu'nda bugün geçerli olan sandalye dağılımının, Türkiye'yi de kapsayacak bir genişleme söz konusu olduğunda nasıl değişeceğine ilişkin olarak bir projeksiyon yapılmıştır. Buna göre 28 üyeli bir genişleme durumunda parlamentodaki sandalye sayısı 626'dan 963'e çıkarken üyeler arasındaki sandalye dağılımında Almanya 99, Türkiye 89, İngiltere 87, Fransa 87, Yunanistan 25 sandalyeye sahip olacaktır. Tablodan da anlaşılacağı gibi bugünkü temsil prosedürü geçerli olduğu sürece Türkiye'nin tam adaylığının AB açısından hiçbir nesnel koşulu yoktur. Bkz. www.europarl.eu.int/meetdocs/committees.

KAYNAKLAR

Amin, A. ve J. Tomaney (der.) (1995), *Behind The Myth of European Union*, Londra: Routledge.

—— (1995), "The Challenge of Cohesion", *Behind The Myth of European Union* içinde.

Birand, M. İ. (1986), *Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası*, İstanbul: Milliyet.

Boratav, K., E. Yeldan ve A. Köse (1999), "Globalization, Distribution and Social Policy: Turkey, 1980-1998", New York, CEPA Conference.

Busch, K. (1989), "Nation-State and European Integration: Structural Problems in the Process of Economics Integration within The European Community", *Capitalist Development and Crisis Theory* içinde, M. Gotdiener, ve Komninos (der.), Londra: The Macmillan Press Ltd.

Carchedi, B. ve G. Carchedi (1999), "Contradiction of European Union", *Capital & Class*, Bahar 1999.

Dağı, İ. (1996), "Democratic Transition in Turkey, 1980-83: The Impact of European Diplomacy," *Turkey; Identity, Democracy, Politics* içinde, Sylvia Kdourie (der.), Londra: Frank Cass.

Dura, C. (1995), "Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri", Erciyes Üniversitesi, *İİBF Dergisi*, sayı 12, 1995-97.

Ercan, F. (1998), "Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Sermaye İçi Bileşenler", *İktisat Dergisi*, sayı 378.

François, V. (2002), "The EU and America's War", International Viewpoint 337 – Ocak-Şubat 2002, http://www.3bh.org.uk/index.htm. erişim tarihi: 27.07.2002.

Gabriel, C. (1994), "The European Union and Economic 'Globalization'", *International Marksist Review*, Bahar 1994.

Gülalp, H. (1993), *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, çev. O. Akınhay, A. Yılmaz, İstanbul: Belge.

Hutsebaut, M. (1999), "Avrupa'da Sosyal Güvenliğin Finansmanı: Olanaksızı Başarmak", çev. B. Piyal, *Avrupa Sendikal Hareketi, Dünü-Bugünü-Geleceği*, Türk Harb-İş Sendikası.

Karpat, K. (1959), *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System*. Princeton University Press, Princeton.

Kazgan, G. (1994), *Yeni Ekonomik Düzende Türkiye'nin Yeri*, İstanbul: Altın Kitaplar.

Keyder, Ç. (1979), "The Political Economy of Turkish Democracy", *NLR*, Mayıs-Haziran 1979.

Kofman, E. ve G. Youngs (1996), *Globalization, Theory and Practice*, Londra: Pinter.

Köse, A. ve E. Yeldan (1996), "Gümrük Birliği Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Gelişme Perspektifleri", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, cilt xx, Ocak 1996.

—— (1998), "Dışa Açılım Sürecinin Dinamikleri", *Toplum ve Bilim*, sayı 77, Yaz.

Köse, A. ve A. Öncü (2000), "1980 Sonrası Dönemde Türkiye İmalat Sanayii", *Toplum ve Bilim*, sayı 86.

Küçükahmetoğlu, O. (1996), "Gümrük Birliği ve Türkiye'nin Rekabet Gücü", *Gümrük Birliği*, cilt 21-22.

—— (2000), "Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) ve AB Dışı Ülkelere Göre Rekabet Gücü: 1984-2000", *Ekonomik Yorumlar*, Eylül.

Leborgne, D. ve A. Lipietz (1990), "How to Avoid a Two-Tier Europe", *Labour and Society*, cilt 15, no. 2.

Lewis, B. (1968), *The Emergence of Modern Turkey*, Londra: Oxford University Press (Türkçesi: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. M. Kıratlı, Ankara: TTK, 1988).

Manisalı, E. (1998), *Türkiye-Avrupa İlişkileri*, İstanbul: Çağdaş.

Oğuz, Ş. (1996), "Globalleşme, Avrupa Bütünleşmesi ve Sendikalar", *Toplum ve Bilim*, cilt 69.

Özkale, L. (1992), *International Competitiveness of Turkey*, İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı.

Shepley, S. ve J. Wilmot (1995), "Core vs. Periphery", *Behind The Mythi of European Union* içinde.

Tekeli, İ. ve S. İlkin (1993), *Türkiye ve Avrupa Topluluğu*, Ankara: Ümit.

—— 2000; "Küreselleşme, Ulus-Devlet Etkileşimi Bağlamında AB-Türkiye İlişkilerinin Yorumlanması", *Doğu Batı*, cilt 10.

Türk-İş (1996), *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri ve Gümrük Birliği*, Türk-İş Araştırma Merkezi.

Yılmaz, G. ve S. Yılmaz (2000), "Nice 2000 Raporu", www.antimai.org/index.htm, 23.01.2001.

Waddington, J., R. Hoffman ve J. Lind (1999), "Avrupa Sendikacılığı Bir Geçiş Döneminde mi?", çev. B. Piyal, *Avrupa Sendikal Hareketi. Dünü-Bugünü-Geleceği*, Türk Harb-İş Sendikası.

Soğuk Savaştan Günümüze Kıbrıs Sorunu

Mehmet Hasgüler

Giriş

Kıbrıs sorununu anlamaya dönük tarih çalışmalarında klasik bir yaklaşım hâkimdir. Bu yaklaşıma göre ada üzerinde hâkimiyet kurmuş olan emperyalist güçlerin geliş ve gidişlerini kronolojik olarak esas alan incelemelerle anlatılmaya ve anlaşılmaya çalışılır Ada tarihi. Aslında yanlış bir yaklaşım olmamakla birlikte, bu yaklaşım, Kıbrıs'ta uzun yıllar yaşayan yerli halklar ile doğrudan bir bağı olmamış dış güçlerin bir bütün olarak algılanmasına ve söz konusu coğrafyadaki halkların çoğu zaman dış güçlerin stratejik çıkarlarının bir unsuru gibi görülmesine yol açmaktadır. Bu çalışma asıl olarak klasik yaklaşımdan ayrılmamakla birlikte, Ada halklarını daha belirgin çizgilerle ifade etmeyi ihmal etmemeye çalışacaktır.

Bu çalışmada 1571-1878 dönemi incelenen sürecin bütünlüğü içinde fazla bir anlamı olmadığı için dikkate alınmayacaktır. Birinci başlıkta 1878'de Ada'nın Osmanlılardan İngiltere'ye devri ile başlayan sömürgecilik sürecinin son on beş yılındaki (1945-59) gelişmelerin uluslararası politikaya yansımaları ve bu sürecin Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs'taki halklara etkileri ele alınacaktır. İkinci başlıkta Kıbrıs'ın "*sui generis*" yapısı ve bağımsızlık dönemi olan 1960-63 yılları arası dönem üzerinde durulacaktır. Bu dönem, özellikle Soğuk Savaş'ın Kıbrıs'a ilk etkisinin baş gösterdiği yıllar olmuştur. 1964-74 arası dönem ise Ada halkları açısından bağımsızlığın yerini çatışmanın ve bölünmenin aldığı yıllar olarak yaşanmıştır. Başka bir deyişle, Ada'nın "Taksim"e doğru gittiği bu yıllar üçüncü başlık altında incelenecektir. Bu yılların mirası olarak Ada, tarihinde ilk kez bölünmüş ve bu süreç çeyrek asırlık ömrünü tamamlamıştır. Son olarak Soğuk Savaş sonrası dönem de "AB Bağlamında Kıbrıs" baş-

lığıyla incelenecektir. Aynı zamanda burada 1974 sonrası gelişmelere, her iki toplum açısından bakılacak ve 1990 sonrasında AB'nin Kıbrıs sorununa müdahil olmaya başlamasıyla oluşan süreç tartışılacaktır.

1. Sömürge Dönemi ve Sonu: 1945-59

Kıbrıs sorununun uluslararası boyut kazanması, İkinci Dünya Savaşı ertesinde başlayan dekolonizasyon süreci ve uluslararası ilişkilerin demokratikleştirilmesine dönük çabaların yoğunlaşmasıyla eşzamanlıdır. Bu koşullar içerisinde bulunan uluslararası topluma, Kıbrıs'taki Ortodoks-Rum liderliği daha kolay ayak uydurmuştur. Bunun Osmanlı idaresindeki Başpiskoposluk müessesesinin özerk statüsüyle de ilişkisi olduğu söylenebilir (An 1996). Kıbrıs'taki siyasal-dinsel liderliğin bu özerk yönü, Kıbrıs sorununu, Asya-Afrika ve Latin Amerika halklarının mücadele zeminine taşımaya katkı yaptı. Adanın İngiliz idaresindeki statüsünü Kıbrıs Rum liderliği, klasik sömürgecilik olgusuyla bütünleştirdi ve böylece Asya-Afrika halklarının mücadelesiyle Kıbrıs'ın "bağımsızlığının" ve kurtuluşunun ortak bir temeli olduğunu anlatmakta başarılı oldu.

Kıbrıs'ın yakın siyasal tarihine kısaca bakmakta fayda vardır: 1878'de Osmanlı İmparatorluğu tarafından İngiltere'ye kiralanan ada 1914'te işgal edildi ve 1925'te de bir "Taç Kolonisi" (*Crown Colony*) haline getirildi. Yani Kıbrıs'ın müslümanı, hıristiyanı topyekûn sömürgeleştirildi. İngiltere'nin Kıbrıs'ı ilhak etmesinden (1914) ancak 11 yıl sonra Ada'nın kendi sömürgesi olduğunu açıklaması da bu sıralarda Ortadoğu'da kurduğu güvenlik çemberi içindeki yerinin önemli olmamasıyla ilgiliydi. Ortadoğu'da önce 1952'de Mısır'da "Hür Subaylar" ihtilaliyle başlayan ve 1956 Süveyş Krizi'yle doruk noktasına ulaşan "İngiliz karşıtı tepkiler" İngiltere'nin Ortadoğu politikalarında değişikliklere neden oldu. İngiltere'nin özellikle 27 Temmuz 1954 tarihinde Mısır'la yaptığı anlaşma gereği buradaki Ortadoğu Komutanlığı üssünü Kıbrıs'a taşıma kararı da bu ülkenin Kıbrıs'a askeri algılamalar açısından yeni bir gözle bakmasına neden oldu. İngiltere 1955 yılından 1958 Irak İhtilali'ne kadar, tek Arap ülkesi olarak Irak'ın katıldığı Bağdat Paktı nedeniyle de Kıbrıs'a ayrı bir askeri önem vermeye başlamıştı. İngiltere Ortadoğu'daki bu stra-

tejik (yani askeri) çıkarları uyarınca Kıbrıs'ın bütününü 1958'e kadar bir üs olarak düşündü. 1958'den günümüze kadar da Kıbrıs'taki üslerini koruma stratejisini uyguladı (Zaharidis-Alp 1979). Bu süreçte Ortodoks Kilisesi'nin sağladığı örgütlülük ve sosyal bilinç düzeyi İngiliz sömürgeciliğine karşı Kıbrıs'taki hıristiyan halkın kolayca isyan etmesine zemin teşkil etti. Kıbrıslı müslümanlar da (veya Kıbrıslı Türkler) İngiliz yönetiminin "işbirlikçileri" olarak görüldüler (Birinci 1997). Kıbrıs konusunda araştırma yapanların genelde bu noktalar üzerinde uzlaşma sağladıkları pek az görülmektedir. Bununla birlikte Kıbrıs Türk liderliğinin kendi ağızlarından "körü körüne İngiliz dostluğu güttükleri" veya "bana bir anti-British Kıbrıslı Türk gösteremezsiniz" gibi "küçük düşürücü" sözlerle, bunu böbürlenme konusu yaptıkları bilinmektedir (Denktaş 1967).

Makarios'un 18 Ekim 1950'de Başpiskopos olmasından ve Yunanistan'da Papagos hükümetinin göreve gelmesinden sonra Kıbrıslı Rumlar, Kıbrıs sorununa farklı bir yaklaşım sergilemeye başlamışlardı. Makarios henüz Kitium Piskoposu iken, Kıbrıs Patrikhane Konseyi'ne başkanlık yaparak "plebisit" yapılması kararının alınmasında önemli bir etkisi olmuştur. Plebisit, Kitium Piskoposu Mouskos tarafından son derece iyi örgütlenmiş ve 15 Ocak 1950'deki dinsel törenin ardından yapılmıştı. Plebisit, "Enosis istiyoruz" yazılı sayfaları imzalayarak yapılan bir oylamaydı (Sönmezoğlu 1991). Bu, plebisit sorununun uluslararası alana taşınması için önemli bir başlangıç oluşturdu. Makarios'un Başpiskopos seçilmesinden 3 yıl sonra 30 Aralık 1953 günü Kıbrıslı müslümanlar da Kıbrıs Müftüsü seçmek için toplandılar. Kıbrıs'ta yapılan ilk ve son Müftü seçiminde Dânâ Efendi Kıbrıs Müftüsü olarak seçildi. Kıbrıs'ta müftülük makamının özellikle Osmanlı'dan sonra İngiltere'nin eline geçmesiyle, Kıbrıs Müftüsü aynen Osmanlı karşısında hıristiyanların Başpiskoposluk kurumu gibi, müslümanların doğal liderliğini de elde etmiş oluyordu.

18 Nisan 1955 tarihinde Başpiskopos Makarios 29 Asya-Afrika ülkesinin katılımıyla gerçekleşen Bandung Konferansı'na Kıbrıs'ı temsilen gözlemci olarak katılmış, Ada Rumlarının İngilizlere karşı silahlı direniş hareketine başladıkları bir dönemde yaptığı temaslarla destek vaatleri almıştı. Bandung Konferansı'na herhangi bir Kıbrıslı "müslüman-Türk" katılmazken, bu konferansa müslüman kim-

liğiyle Filistin halkı adına katılan başka bir isimle karşılaşırız: Kudüs Müftüsü Hacı Emin El-Hüseyni (Elpeleg 1999). Bu konferansa katılmak için epeyce uğraşan eski Kudüs Müftüsü, sonunda Yemen'in kendi delegeleri arasında Makarios gibi gözlemci sıfatıyla davet almayı başarmıştı. Filistin sorununa Bandung Konferansı nasıl Üçüncü Dünya halkları nezdinde tarihsel bir başlangıç olduysa, Kıbrıs sorununa da Başpiskopos Makarios sayesinde böyle bir etki sağlanmış oldu. Bandung Konferansı aslında gerek Bağlantısızlık zirvelerinde gerekse BM platformlarında Kıbrıs sorununun uluslararası kimlik kazanmasında ve Asya-Afrika halkları tarafından "devletlerin egemenlik ve ulusal bağımsızlık hakları" çerçevesinde algılanmasında önemli bir dönüm noktası olmuştu.

Bandung Konferansı'nda Türkiye'nin tutumu ise sadece Fatin Rüştü Zorlu'nun "Batı sözcülüğü" yapması olmuştur. Bu da Asya-Afrika halkları açısından büyük hayal kırıklığı doğuran bir olaydı (Gerger 1998). Türk delegasyonu, Bağlantısızlık politikasına karşı ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles adına karşı saldırıya geçmişti. Türkiye'nin bu tutumunun bedelinin, BM'den yalıtılma ve aşağılanma olduğu ancak Kıbrıs konusundaki oylamalar sırasında anlaşılacaktı (Ahmed 1996). Bandung Konferansı'nın Makarios açısından önemi dinsel kimliğiyle sömürgecilik olgusuna karşı tarihsel bir tutum takınmasıydı. Kısacası Makarios, küçük ülkesine ve sayıca az halkına rağmen, uluslararası politikaya böyle şartlar altında başarılı bir biçimde girmiş oluyordu. Bandung Konferansı'ndaki Makarios ile Zorlu'nun duruşu arasındaki temel fark, Bağlantısızlığa Makarios'un "olumlu" yaklaşımı ile Türkiye'nin "Batı yanlısı" tutumudur (Hasgüler 1998).

29 Ağustos 1955 tarihinde Londra Konferansı, Lancaster House'da İngiltere, Türkiye ve Yunanistan heyetlerinin ortak katılımıyla başladı. Konferansta Türkiye heyetine Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Yunanistan'a Dışişleri Bakanı Stefanopulos, İngiltere'ye ise Dışişleri Bakanı Harold Macmillan başkanlık yapıyordu. Bu konferansın Türkiye açısından önemi, Lozan Konferansı'yla Ada üzerindeki tüm haklarını yitirmesinden sonra "birinci derecede" taraf olduğunu göstermesi ile birlikte günümüze kadar garantör ülke misyonunu kazanmasına ilişkin ilk adım olmasıydı. Konferansın son günü 6 Eylül 1955'te İngiliz Dışişleri Bakanı Macmillan bazı anayasal öne-

riler ileri sürdü (Gürel 1985).[1] Bu teklifler, özerklik temelinde bir çözümü de içermektedir. "*Self-government*" olarak anılan bu plan, Ada'nın egemenliğini İngiltere'ye bırakmaktaydı. Üçlü konferansın tarihsel olarak en önemli sonucu İngiltere'nin Ada üzerindeki egemenliğini devam ettirmesi için yanına Türkiye'yi almış olmasıydı. Üç NATO üyesi ülke arasında bu gelişmeler yaşanırken, Kıbrıs'ta "ulusal kurtuluş savaşı verenler" ile "anti-Enosisçiler" karşılıklı "düşmanlık temrinlerini" geliştirmeye başlamışlardı bile. Bundan sonra yaşanacak olanların sadece İngiltere'nin stratejik çıkarlarını Kıbrıs üzerinde üs alarak devam ettirmesine (ya da Ada'nın bütününü üs yapmasına) hizmet edeceği de ortaya çıkmış oluyordu.

1956 yılına girildiğinde İngiltere hükümeti, Kıbrıs Valisi Harding'e özerklik –yani *self-government*– konusunu ele alma görevi vermişti (Esenbel 1993). Harding, Makarios ile yaptığı görüşmelerde özerklik konusunda beklediğini bulamadı. Doğrusu Makarios "*self-determination*" hakkıyla ilgili bir teminat elde etmek istemişti. İşbirliği yapmayan Makarios'u İngiliz Sömürge Yönetimi 9 Mart 1956 tarihinde tutuklatarak, başka bir sömürgesi olan Seyşel Adası'na sürgüne gönderme kararı aldı. Bu arada Makarios'un Ada'dan sürgüne gönderilmesiyle, Kıbrıs'ta Rumların mücadelesi ve İngiltere'ye olan öfkesi daha bir artmış oluyordu.[2] Böylece Üçüncü Dünya halkları açısından Makarios "tam bir ulusal kurtuluş savaşı veren" lider kimliğini kazanmış oluyordu. Makarios sürgüne gönderildikten 3 gün sonra, Yunanistan, 13 Mart 1956 tarihinde sorunun Genel Kurul gündemine alınması için BM'ye başvurdu.

1956 yılında statüko yanlılığından Taksim tezine geçildiği ilk defa BM oturumunda Türkiye temsilcisi Selim Sarper tarafından ilan

1. Türkiye'de 6-7 Eylül 1955 tarihlerinde İstanbul'da büyük bir yağmalama "organize" edildi. Bu konuda Zorlu'nun Londra Konferansı sırasında İstanbul'a telefon ederek "Buradaki durumuma, biraz faaliyet göstererek yardımcı olabilirsiniz" dediği, 1960-61 Yassıada Mahkemeleri sırasında açıklanıyordu. Yine aynı duruşmalarda, polisin, İstanbul'daki olaylar sırasında fazla bir şey yapmama emri aldığı da öne sürülecekti. Bkz. W. F. Weiker, *The Turkish Revolution 1960-1961*, Wash. D. C., 1963, s. 34, aktaran S. Gürel (1985: 109).

2. Kıbrıs Türk Cemaat Meclisi Başkanı olarak Denktaş'ın 1964-67 yılları arasında dönemin TC yetkilileri tarafından Ankara'da "göz hapsinde" tutulması Makarios'un durumuna bir anlamda benzetilebilir. Bu döneme ilişkin eleştirel tutumunu Denktaş şu kitapta ele almıştı: *12'ye Beş Kala Kıbrıs* (Denktaş 1967).

edilmişti. 12 Temmuz 1956 tarihinde Avam Kamarası'nda İngiltere Başbakanı Anthony Eden, "*self-determination*" ilkesini kabul ettiklerini açıklıyordu (Altuğ 1978). Makarios'un sürgüne gönderilmesinin nedeni olarak gösterilen bu talebin İngiltere tarafından kabul edilmiş olması, Makarios'un itibarının artması anlamına geliyordu.

19 Haziran 1958'de, İngiltere'nin önceden Yunan ve Türk hükümetlerine hakkında bilgi verdiği Macmillan Planı adı altında yeni önerileri Avam Kamarası'nda açıklandı (Gürel 1985). Bu planın iki ilkeyi içerdiği ortadadır: "Ortaklık" ve "Taksim". Macmillan Planı'ndaki "Ortaklık", üç devletle birlikte Kıbrıs'ta Türk ve Rum toplumlarının katıldıkları bir sistemi öngörmektedir (Cyprus 1971). Diğer çözüm ise "egemenlik paylaşımı" adı altında Ada'nın İngiltere, Türkiye ve Yunanistan arasında "taksim" edilmesini hedefleyen bir içeriktedir. Yunanistan Hükümeti, Macmillan Planı'nın uygulanmasını önlemek için, 15 Eylül 1958'de yeniden BM'ye başvurdu. Aynı günlerde NATO Genel Sekreteri Spaak'ın arabuluculuğunda Kıbrısla ilgili bir konferans toplanması önerisini de Yunanistan Hükümeti reddetmişti.

NATO Bakanlar Konseyi toplantısından sonra, 18 Aralık 1958 tarihinde, İngiltere, Türkiye ve Yunanistan Dışişleri Bakanları, Kıbrıs sorunu konusunda diplomatik kanaldan yeni görüşmelerin yapılmasını kararlaştırdılar. Türkiye ve Yunanistan arasında 25 Aralık'ta başlayıp Ocak ayında da sürdürülen ön görüşmelerden sonra, nihai bir çözüme götürecek esasla ilgili görüşmelerin yapılması konusunda görüş birliğine varıldı (Cyprus 1971).

1950-58 arası önemli bir nokta da, 1954'e kadar Türk resmi çevrelerinin NATO ittifakından ötürü Kıbrıs sorununun varlığını kabul etmemesiydi (Hasgüler, 2000). Bunun nedenlerinden birincisi bu yıllardaki geleneksel resmi yaklaşımdı: Statükonun devamı için bir anlamda sömürgeciliğin tasfiyesine karşı çıkmak. Bununla birlikte, Kıbrıs sorununun varlığını kabul ettiği takdirde Türkiye yönetimi Yunanistan ile bir çatışma durumuna girebileceği kaygısına sahipti (Bil 1976). Türkiye'nin 1955'e kadar sürdürdüğü bu statükocu tutum aniden değişti ve Türkiye "Taksim" tezine sarıldı. 1958'e kadar sürdürülen "Ya Taksim Ya ölüm" gösterilerinden sonra Türkiye Kıbrıs'ın bağımsızlığını savunmaya başladı. Kısacası Türkiye'nin 1950-59 arasındaki yalpalamalarının altında ulusal bir Kıbrıs politikasının ol-

mayışı ve Batılı güçlere göre karar vermesi yatmaktaydı.

Kıbrıs'ın sömürgelikten kurtuluş dönemi çokça ele alınan ve tartışma konusu yapılan bir dönem olmasına rağmen, aynı zamanda üzerinde en çok tahrifat yapılan dönemdir. Özellikle tarafların milliyetçi tezlerinin Atina ve Ankara merkezli olarak imal edilmesinden ötürü bu dönem sürekli çarpıtılmıştır. Bilindiği gibi söz konusu dönem sömürgelerin tasfiye edilmeye başladığı ve çok sayıda ulusal bağımsızlığın kazanıldığı bir dönemdir. Kıbrıslı Rum sosyalistler Enosis tezini neden savunduklarının açıklamasını ve dolayısıyla radikal bir özeleştirisini henüz yapmış değiller.

1958 yılında Türk Mukavemet Teşkilatı'nın (TMT) Kıbrıslı Türkler üzerinde kurduğu baskı ve terör ortamı bu dönemin Kıbrıs'ta ilk politik göçlerin olduğu yıllar olarak hatırlanmasına neden olmaktadır. Aynı şekilde, EOKA'nın da Kıbrıslı Rum ilericiler üzerinde kurduğu baskı ve terör uygulamasının unutulması mümkün değildir. Her iki toplum içinde oluşturulan bu örgütlerin işlediği faili meçhul onlarca vaka hâlâ aydınlatılmayı beklemektedir. Kıbrıslı araştırmacı Ahmet An bu dönemi ve TMT'yi şöyle değerlendiriyor: "1940'lı yıllarda başlayıp, 1950'li yılların ilk yarısına kadar süren ve Kıbrıs Türk toplumunun demokrasi kültüründe ileri adımlar attığı bu çağdaşlaşma dönemi, 1958'de TMT'nin kendisine muhalefet edecek demokrat unsurlara karşı ilk terör dalgasını uygulaması ile kesintiye uğramış ve Kıbrıs Türk liderliğinin Ada'nın taksimini amaçlayan politikasına karşı muhalefet yapan demokrasi güçleri sindirilmişti. TMT'nin ayrılıkçı ve şoven görüşlerine, eylemlerine karşı çıkan demokratların bir kısmı öldürülüp yaralanırken, tehdit altında olanlar da çareyi Ada'dan ayrılmakta bulmuşlardı. Ada'daki Rum ve Türk çalışanların ortak sendika örgütü olagelmiş PEO'dan yüzlerce işçi TMT'nin ölüm tehditleri sonucu istifa edip, kurulan milliyetçi Türk sendikalarına üye olmaya zorlanmıştı" (An 1995).

Aynı yıllarda "Türk'ten Türk'e" kampanyası nedeniyle Kıbrıslı Türkler üzerinde kurulan baskılar hemen her alana yayılmıştı. Toplumun günlük hayatı adeta bazı elebaşları tarafından tamamıyla kontrol altına alınmıştı. Bu konudaki tedirginlikler ve tepkiler Türkiye'de de belli yayınlar tarafından dile getirilmekteydi: "Geçen Cumartesi günü birlikte Kıbrıslı Türk ve Rum gazetecilerle konuşan Dr. Küçük ve Makarios iki cemaatin hasmane hareketlere girişmesi

için artık hiçbir sebep kalmadığını söylüyorlardı. Ama buna rağmen Türklerin Rum çarşısından alışveriş etmelerini önleyen sergerdeler (elebaşı M.H.) hâlâ köşebaşlarını tutmuşlar. Bu sergerdelerdi ki, bu yıl Kıbrıslı Türklere mesela kiraz ve şeftali yedirmemişti. Ama, bunları yemek için liderin evine kadar uzanmak lazımdı" (*Kim* 1959).

Kıbrıs'ta 1 Mayıs 1958 gelişmeleri de sonuçları bakımından incelemeye değerdir. Türk ve Rum emekçileri işçi bayramını ortak kutlamak ve sömürgeciliğe karşı bir duruş sergilemek için bir miting düzenlemişlerdi. Sonrasında bu eyleme katılan Kıbrıslı Türkler adeta "komünist avından" geçirilircesine baskı ve ölümle karşı karşıya kalmışlardı (*İlke* 1977).[3]

2. Bağımsızlık Dönemi: 1960-63

Kıbrıs, İngiliz sömürgesindeki "zorlu yıllar"ın ardından 1960 itibariyle İngiltere, Yunanistan ve Türkiye'nin garantörlüğünde Türklerin ve Rumların ortak oldukları "*sui generis*" bir devlet oldu. Başka bir deyişle, uluslararası hukuk açısından "yetkileri sınırlı" bir devlet modeliydi. Bu model bir anlamda Ada halklarının kendi uzlaşmazlıklarıyla da yakından ilgilidir. Belki de bu 1960 öncesi koşullarında da anlatıldığı gibi o gelişmelerin belirlediği bir durumdur.

Kıbrıs'ın 16 Ağustos 1960'ta bağımsız ve egemen bir devlet olarak ortaya çıkışı ve İngiliz sömürge yönetiminin sona erişi, her iki halkın devletin ekonomik ve sosyal olanaklarından faydalanmasını gerektiriyordu. Lakin Kıbrıs'taki ekonomik duruma bakıldığında sermaye birikimi ve pazar açısından egemenliğin Kıbrıslı Rumlarda olduğu görülmekteydi. Bu bir anlamda, kurulu devletin olanaklarından faydalanacak olanın, Kıbrıslı Rum burjuvazisi olmasını da beraberinde getiriyor ve Kıbrıslı Türk burjuvazisinin Kıbrıslı Rum burjuvazisiyle rekabet edememesine ve kurulan devletten ayrılmak istemesine de neden oluşturuyordu (Kızılyürek 1983). Kıbrıs Türk burjuvazisinin primitif düzeydeki oluşumunda İngiltere'nin belli bir

3. İlk tedhiş eylemi 22 Mayıs 1958'de PEO'nun Türk Şubesi Başkanı Ahmet Sadi'yi öldürme teşebbüsü ile başlar. 24 Mayıs 1958 tarihinde *İnkilapçı* gazetesinin yazı işleri müdür Fazıl Önder öldürülür. Bkz. "Kıbrıs'ta Gerici Faşist Güçlerin Kan ve Cinayet Listesi", *İlke*, sayı 41, Mayıs 1977, s. 33-4.

katkısının olduğu doğruydu. 1955 yılında, Rumların başlattıkları silahlı eylemler sonrası İngiltere, Evkaf mallarını Türklerin idaresine vermişti. Evkaf mallarının Kıbrıslı Türklerin yönetimine verilmesi ile, Türk bürokrasisi, özerk varolma olanaklarına sahip olmuştu (Sadrazam 1993):

"İngiliz Yönetimi'ne büyük ölçüde bağlı olan Türk bürokrasisi de bu yeni olanakla görece bağımsızlaştı ve Türk toplumuna yeniden biçim vermek için gerekli maddi yapıya kavuştu. 1957 yılında kurulan, Kıbrıs Türk Kurumlar Federasyonu, bir Türk burjuvazisi yaratmak için elindeki tüm olanakları seferber etti. Rum burjuvazisine bağlı da olsa, bir Türk ticaret burjuvazisi (kompradorun kompradoru) Ada'da filizlendi. Kıbrıslı Türk ticaret burjuvazisinin yaşamsal varlığı, tam anlamıyla Kıbrıslı Türk toplumunun alışverişlerini bu tüccarlardan yapmasına bağlıydı. Salt bu nedenle başlatılan "Türkten Türke kampanyası" ya da "Tasarrufların Türk Kooperatiflerinde ya da Bankalarında Biriktirilmesi Kampanyası", kimi zaman Türk toplumunda ve özellikle de Türk köylerinde var olan hoşnutsuzluğu kullanarak, kimi zaman da zora başvurarak uygulandı. Sonuçta siyasal edimler, Türk ve Rum toplumu arasında ekonomik alanların birbirinden ayrılmasını başardı."

Yukarda anlatıldığı gibi, ilk Kıbrıslı Türk burjuvazisinin oluşumuna katkıları bakımından İngiliz etkisi önemlidir. Bunların yanı sıra Kıbrıslı Türk toplumunun liderlerinden Denktaş Türk çarşısı ve Türk'ten Türk'e kampanyası hakkında şöyle diyordu: "Bugün Kıbrıs'ta Türk ve Rum çarşısı diye iki çarşı mevcuttur..." "1958'e kadar ayrı bir Türk çarşımız vardı diyemezdik..." (Aydın 1974). Sonrasında özellikle yeni devletin kurulmasıyla başlayan süreçte cılız Kıbrıslı Türk burjuvazisinin ekonomik sahanın tek hâkimi olan Kıbrıslı Rum burjuvazisiyle rekabeti sürdürmesi olanaksızdı. Bu anlamda yeni devletin olanaklarını da arkasına alan Kıbrıslı Rum burjuvazisi bir yandan da devlete yön vermekteydi. Bu durum Kıbrıslı Türk burjuvazisini ve onların siyasal alandaki sözcülerini rahatsız etmekteydi. Dolayısıyla 1960 Cumhuriyeti sermaye ve emek hareketliliğini sınırlamadığı için cılız Kıbrıs Türk burjuvazisinin ve sürdürdüğü kampanyanın ayakta kalmasına imkân yoktu. Pazarın mantığına ırkın ve rengin ötesinde kâr güdüsünün hâkim olması, Kıbrıs Türk burjuvazisini yok olma tehdidiyle karşı karşıya bıraktı. Bundan ötü-

rü de cumhuriyetin devam etmemesi için ortaya çıkan fırsatları kullanmaya başladı (Kızılyürek 1983).

Temsilciler Meclisi'nde iki toplum temsilcileri arasında sürekli bir gerilim ve sürtüşme yaşanmaktaydı. Bu sürtüşmelerden biri 1963 baharında vergi yasa tasarısının gündeme gelmesiyle yaşanmıştı. Vergi Yasası'nın anayasaya göre ancak iki toplumun ayrı ayrı temsilcilerinin oy çoğunluğuyla onaylanması gerekiyordu. Bu tartışmaların sadece, Kıbrıslı Türkler ile Kıbrıslı Rumlar arasında kalmadığı ve Türkiye'nin Lefkoşa Büyükelçisi'ne kadar yansıtıldığı da şöyle anlatılmaktadır:

"... Zamanın Türkiye Büyükelçisi Emin Dırvana, Türkiye'nin vergi yasasının geçirilmesinden yana olduğunu, Kıbrıs Türk temsilcilerine tekrar tekrar belirtti. Hatta, Elçi teker teker ve tekrar tekrar tüm meclis üyelerinden bu yasanın geçirileceğine dair söz aldı. O zaman Temsilciler Meclisi'nde 15 Türk üye vardı. En önemlisi Elçi Dırvana, Kıbrıs'ta Türkiye Cumhuriyeti'nin görüşlerini temsil ettiğini, Kıbrıs Temsilciler Meclisi üyelerine vurgulama gereğini duydu." Ne var ki Temsilciler Meclisi'nin Türk üyelerinin vergi yasası üzerinde kendi aralarında grup toplantısı yaptıkları bir günde telefon çalıyor ve "bir büyük" tarafından vergi yasasının geçirilmemesi gerektiği belirtiliyordu. Devamla vergi yasasının halkı galeyana getirdiği ve bu bakımdan da geçirilmemesi gerektiği vurgulanıyordu.

30 Kasım 1963'e gelindiğinde Makarios, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin anayasal rejiminde ve siyasal kurumlarında "reform" yapmak istemişti. Makarios'un Kıbrıs Anayasası'nda yapmak istediği 13 maddelik değişiklik önerisi, Kıbrıslı Türklerin uzun vadeli çıkarları açısından değerlendirildiğinde, inandırıcı ve tatmin edici olmaktan uzaktı. Bu tartışmaya geçmeden önce, Makarios'un bu anayasa değişikliklerinin nedenleri üzerinde kısaca durmakta fayda var. Makarios dış politika yaklaşımı olarak Bağlantısızlık yanlısıydı. Bu yaklaşımından dolayı içerde EOKA baskısıyla karşı karşıya kalmaktaydı. Makarios, "antikomünist papaz" olarak komünist AKEL ile Kilise'yi müttefik yapmayı başarmıştı. Ama diğer taraftan da faşistler, bu durumdan hiç hoşnut değillerdi ve sert eleştiriler yapmaya başlamışlardı. Makarios, anayasada yapılacak bazı değişikliklerle Kıbrıslı Türklerin karar alma mekanizmalarındaki etkisini kırmayı ve böylece EOKA'yı da yumuşatmayı düşünmekteydi. Normal koşullarda yaptı-

ğı öneriler nedeniyle Makarios'un devletin ikili yanını kırmayı ve sistemin çalışmasını istediği düşünülerek "ilerici" ve "reformcu" olarak anlaşılması da mümkündü. Lakin cumhuriyetin henüz üçüncü yılına girilmişken, karşılıklı tam bir güvenin oluşmadığı koşullar altında Makarios'un 13 maddelik değişiklik önerisi, "erkin bir toplumdan ötekine aktarılmasıydı". Başka bir deyişle devletin iki toplumlu karakterinin yıkılarak, tek toplumlu, yani Helen karakterine bürünmesiydi. 1960 Anayasası temelinde Kıbrıslı Türkler Kıbrıs devletinin ortak sahipleriydi (Polyviou 1980). Değişiklikler onları sıradan misafir haline getiriyordu (Rusos 1999). Bu meşhur 13 maddelik değişiklik önerileri bir anlamda cumhuriyeti dinamitlemeye yetmişti (TC Dışişleri 1964). Kıbrıs'ta 30 Kasım 1963 tarihinde Makarios'un yapmış olduğu bu önerilerin, tartışma yerine çatışma yaratmış olması büyük bir olumsuzluk olmuştu (Sonyel 1997).[4]

Zaten Kıbrıs Anayasası'nın yapısı ve işleyişi her iki toplumun iyi niyetli davranmasına bağlıydı. Makarios'un bu önerileri Türkler üzerinde oldukça olumsuz ve infial yaratıcı nitelikteydi. Makarios'un aynı önerileri 22-26 Kasım 1962'de Türkiye'ye ziyareti sırasında da gündeme geldi (Tülümen 1998). Lâkin dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı İsmet İnönü söz konusu önerileri dinleme gereği bile duymadan reddetti. Aynı dönemdeki Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, Makarios'un önerilerinin İnönü tarafından görüşme konusu bile yapılmamasını eleştirmişti.

Makarios'un bu değişiklik önerilerine üstü kapalı olarak resmi düzeyde destek veren garantör ülkenin İngiltere olması da hayli ilginçti. Farklı bir bağlamda, uzun yıllar süren İngiliz sömürge yönetimi sırasında, iki toplumun eğitim sisteminin Türkiye ve Yunanistan merkezli materyallerle sürdürülmesine yine bu sömürgeci gücün destek vermiş olması da "böl ve yönet" siyasetinin önemli göstergelerindendi. İngiltere'nin Makarios'u bu değişiklik önerilerinde cesaretlendirmesi Ada'nın bölünmesi yolunda önemli bir teşvikti. Lakin Makarios'un bu desteğe "gözü kapalı" sarılıp savunmasını anlamak

4. Kıbrıs Dışişleri Bakanı Kiprianu'nun 15 Mayıs 1963 tarihindeki İngiltere ziyareti sonrası Makarios'un değişiklik önerilerine "ılımlı" baktıklarını ileri sürmesi de ayrıca İngiltere'nin Ada üzerindeki rollerinin anlaşılması bakımından oldukça ilginçti. Bkz. Sonyel (1997: 35-8).

çok zordu. Makarios'un uluslararası politikayı ve sömürgeci ülke yaklaşımlarını bilen birisi olarak, bu tarihsel hataya düşmesinin sorumluluğunu yine emperyalizme bağlamak pek doğru değildir. Bunun, Makarios'un dar ve kısa görüşlü yaklaşımıyla ilgili olduğunu görmek gerekir.

Makarios bu önerileri yaparken, Kıbrıslı Türk yöneticilerin de Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurumlarından ayrılarak, olayı yasal olmayan, gayri meşru zeminlere kaydırmalarını da tespit etmek gerekir. Belki bu öneriler var olan meşru ve yasal mekanizmalar içerisinde görüşülüp, makul ve mantıklı bir çözüm bulunması mümkün olabilirdi. Böylelikle 1963 yılında binlerce Kıbrıslı Türk yerlerinden ve işlerinden ayrılarak gettolara sığınmak zorunda kalmazlardı.

Bu dönemin en büyük özelliği, gerek Türkiye'de gerekse Yunanistan'da resmi yaklaşımların tümünde Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yaşatılmasının savunulmasıydı. Bu dönemde Kıbrıs'ta görevli Türk ve Yunanlı diplomatlar böyle bir hassasiyeti devletlerinin resmi politikası olarak yürütmekteydiler. Bu durum 1962'ye kadar Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ilk Türk büyükelçisi olmuş Emin Dırvana'da belirgin olarak görülüyordu. Bunun yanı sıra Yunanistan Dışişleri Bakanı Averof da (Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulmasında öncü olan diplomat) farklı bir tutuma sahip değildi. Sonrasında her iki toplumu yönlendiren ve resmi yaklaşımla da örtüşmeyen bazı planlar uygulamaya kondu. Bu planların henüz aydınlatılmamış olmasının, iki topluma ait gerçeklerin henüz bir araya getirilememiş olmasıyla yakından ilgisi vardır. Ada üzerinde hem Türkiye'nin hem de Yunanistan'ın resmi politikası dışında başka bir üçüncü gücün uygulamaya koyduğu çatışma planı hayata geçirildi ve Kıbrıs'ta uzun bir bölünme sürecinin ilk adımı atılmış oldu.

3. Bölünmeye Doğru: 1964-90

Kıbrıs'ta 1963 sonrası gelişmelerin tepe noktasına 1974 Yunan Cuntası'nın Kıbrıs darbesi ve sonrasında Türk müdahalesiyle ulaşıldı. Özellikle 1964 sonrası binlerce Kıbrıslı Türk, Ada'nın bir yerinden başka yerine göç etmek durumunda kalmıştı. Bu on yıllık dönem Kıbrıslı Türkler için büyük bir travmaydı (Moran 1995). Belki 1974 sonrası aynı durumla karşılaşan Kıbrıslı Rumlar Kıbrıslı Türkleri

anlamışlardı. Ama tarihsel felaketler olup bittikten sonra halklar üzerindeki etkileri maalesef çok daha uzun süreli olmaktadır. Bu anlamda 1964-74 arası dönem hayatın on yıl boyunca "derin dondurucu"da bekletilmesi gibi durmaktadır. Bu dönemin anlaşılması için salt iç etkenlere bakmak da doğru değildir. Bunu eşzamanlı bir biçimde, bölge içerisinde ve sorunun aktörleri arasındaki gelişmelerle paralel bir biçimde anlamak gerekmektedir. Kıbrıs'taki 1974 bunalımı aslında cumhuriyeti dışarının dayatmalarıyla çökertmek anlamına geliyordu. Kolaylıkla yara alabilir, kırılgan, istendiğinde kolaylıkla ortadan kaldırılabilecek bir yapı söz konusuydu.

Zaten 1963'te ortak devletin "köküne kezzap" dökülmüş ve sadece Kıbrıslı Rumlardan oluşan bir yapı haline getirilmişti. Bu yapıdan Kıbrıslı Türk siyasal yöneticilerinin ayrılması da aslında bir tür "sivil darbe" niteliği taşımaktaydı. Nitekim, devletin işlerliğini sağlayacak tüm mekanizmalar harekete geçirilmeden, Kıbrıslı Türk liderler bu yapıdan çekilmişlerdi. Dahası, bu mekanizmaya Kıbrıslı Türk liderlerin sonradan katılmaları mümkün olduğu halde, halkı niçin bu kadar güçlüklerle karşı karşıya bıraktıkları da merak konusudur.

Kıbrıs'taki çatışmalar ve müdahaleler ancak dışarıya bakılarak anlaşılabilir. Başka bir anlatımla, dışarıdaki üç garantörün içinde bulunduğu sorunlar, Ada'ya müdahaleyi koşulladığı gibi bunların kendi aralarındaki çekişmeler ve çatışmalar da kolaylıkla bu ortaklığa yansıtılabilmekteydi. Özellikle Yunanistan'la Türkiye arasındaki anlaşmazlıklar kolaylıkla Kıbrıs'ı da içine alıp genişleyebiliyordu. Daha önce de belirtildiği gibi Kıbrıs'ın stratejik önemi içerdeki gelişmelerin genelde dış güçlerden ve gelişmelerden bağımsız ele alınmasını zorlaştırıyordu. Örneğin, Yunanistan'daki Papadopulos Cuntası Ekim 1973 Arap-İsrail Savaşı sırasında Amerikan uçaklarına Yunan havaalanlarından yararlanma izni vermediği gibi, CIA'nın Kıbrıs'ı gürültüsüzce işgal ve ilhak planı da başarısız kalmıştı (Türsan 1987). Böylece 25 Kasım 1973 tarihinde Papadopulos Cuntası'na karşı yeni bir askeri darbe yapıldı ve General F. Gizikis Cumhurbaşkanı oldu. Bu ikinci askeri cunta döneminin en önemli özelliği, 15 Temmuz 1974'te Makarios'a darbe yapılması ve Kıbrıs'ta ABD' nin de tasvip edeceği bir yönetimin kurulmasıydı. Türkiye'nin Yunanistan darbesinden beş gün sonra Ada'ya müdahale etmesi Türk basınında epeyce abartıldı.

Türkiye 1974'teki Kıbrıs'a müdahalesini, bozulan anayasal düzeni yeniden kurmak, Ada'nın toprak bütünlüğünü ve egemenliğini korumak olarak gerekçelendirmişti. Oysa, Türkiye garantör ülke olarak bu misyonunu yerine getirmediği gibi, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin topraklarında yeni bir devlet kurulmasını da desteklemişti. Bu nedenle Türkiye'nin 1974 müdahalesinin ve sonrası gelişmelerin uluslararası hukuk çerçevesinde savunulması çok zordur. Sorunun çözümü hususunda Türkiye'nin ortaya sürekli yeni argümanlar sürerek esas meseleden uzaklaşmasının, başta Türkiye olmak üzere kimseye faydası yoktur. Kıbrıs'taki ateşkes halinin bir an önce çözüme kavuşturulması, her şeyden önce Türkiye'nin yaşamakta olduğu ağır sorunların çözümlenmesi için de önemli bir adım olacaktır. Aksi takdirde Türkiye, dünya ile bu kavgalı durumunu sürdürdükçe, hiçbir iç sorununu çözemeyeceği gibi uluslararası toplumda da sürekli "sorunlu" bir ülke olmaktan kurtulamayacaktır.

1974 müdahalesiyle Ada tarihinde ilk defa, tam olarak ikiye ayrılan ve iki tarafın oluşacağı bir süreç başlamış oldu. Bu süreçte öncelikle Kıbrıs Türkleri Kıbrıs Türk Federe Devleti adı altında bir yapıyı 1975'te ilan ettiler. Sonrasında Türkiye'deki 1980 askeri darbe koşullarının yarattığı içe kapalı ve Batı'dan uzaklaşmış bir Türk dış politikası ufku içinde 15 Kasım 1983 tarihinde Kuzeyde KKTC diye bir devlet ilan edildi. Bu devletin ilanı, bir anlamda askeri darbe ile Batı'dan uzaklaşan Türkiye'nin Batı'ya bir ders verme ve dişlerini gösterme girişimiydi. Bunu kurulan yeni devletin tanınması ve bağımsızlığı konusunda resmi düzeyde son 18 yıldır hiçbir çabanın gösterilmemesiyle de anlamak mümkündür. 1974 sonrasında aslında on binlerce Kıbrıslı Rum ve Kıbrıslı Türk yerlerinden edildiler. Bu, 1963 yılında çok sayıda Kıbrıslı Türk'ün evlerinden edilmesine karşı ciddi bir vicdani duyarlılık göstermeyen Rumların 1974'te aynı durumu yaşamasıyla bir anlamda iki halkın birbirini empati yoluyla anlamasını da mümkün kılabilirdi. Kıbrıs'ta 1974-90 yılları arasında iki toplum açısından kayda değer iki önemli anlaşma olmuştu. Bunlardan birisi 1977 Makarios-Denktaş Doruk Anlaşması, diğeri ise 1979 Kipriyanu-Denktaş Doruk Anlaşması'ydı. Her iki anlaşmanın da gücü, Ada'nın ateşkes halinden bir barış haline geçmesine yetmemişti. Özellikle 1990 sonrası başlayan AB-Kıbrıs ilişkileriyle sorun yeni bir boyut kazandı. Soğuk Savaş boyunca Ada'nın

bölünmüş haline ve statükonun devamına karşı pek aktif politika izlememiş olan Avrupa, 1990 yılında yeni bir atağa geçtl. Bu sürecin ayrı bir dönem olarak ele alınması Kıbrıs'taki Avrupa boyutunun anlaşılması açısından önemlidir.

4. AB Bağlamında Kıbrıs Sorunu

Bilinenin aksine, Kıbrıs ile Avrupa Birliği ilişkileri 3 Temmuz 1990' da Kıbrıs Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı'nın yaptığı tam üyelik başvurusuyla başlamamıştır. Kıbrıs Cumhuriyeti 24 Mayıs 1961 tarihinde Avrupa Konseyi üyesi olmuş ve hem Bağlantısızlık Hareketi'nin hem de Avrupa Konseyi'nin üyesi olan tek devlet olma özelliğini kazanmıştır (Necatigil 1993). Bu üyelik AET ile ilişkilerin yolunu açmış, hemen ertesi sene 4 Ekim 1962'de Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini kabul etmiş ve aynı yıl içinde Kıbrıs Hükümeti ortak üyelik için Brüksel'e müracaat etmiştir (Sönmezoğlu 2000). Bağımsızlığın ilk iki yılında Avrupa ile bu hızlı bütünleşme sürecine yönelmesi Kıbrıs Cumhuriyeti yöneticilerinin ülkeleri üzerinde garantör devletlerin etkisini azaltmayı amaçladıklarını göstermektedir. Ayrıca Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Avrupa Birliği'ne hemen başvurmasındaki diğer bir etken de, İngiltere AET üyesi olursa Kıbrıs'ın İngiltere pazarını kaybetme kaygısıydı. Bu karar, meclisteki Kıbrıslı Rum ve Kıbrıslı Türk temsilcilerin rızasıyla alındı. İngiltere'nin AET'ye resmi üyeliği, De Gaulle'ün vetosu yüzünden 1970'lere kadar ertelendi. Bu yüzden Kıbrıs'ın ortaklık anlaşması da 1972'ye kadar bekletildi (Sözen 1996).

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni imzalamasından tam bir yıl sonra 1963 sonunda Kıbrıs'ta başlayan kriz, Ada Türklerini baskı ve abluka altına aldı. Özellikle 1964-67 yılları arasında Kıbrıslı Türkler çok zor günler yaşarken, bu sözleşmelere hem Türkiye hem de Kıbrıs taraf olduğu halde, Türkiye'nin Kıbrıs Hükümeti'ni baskıcı ve ayrımcı politikalarından ötürü Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na devlet başvurusu yaparak şikâyet etmemiş olması düşündürücüdür. Şayet böyle bir süreç başlatılmış olsaydı Kıbrıs'ın AET'ye ortaklık süreci bundan etkilenirdi. Ama muhtemelen Türk diplomatları herhalde böyle bir mekanizmanın varlığının ne gibi etkiler doğurabileceğini tahmin edemedikleri için bu yolu kullan-

ma gereği duymamışlar ve Kıbrıs'ın AET'ye ortaklık süreci hızla yürütülmüştür. Oysa aynı dönemde Kıbrıs Cumhuriyeti Temsilciler Meclisi'nden Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'ndeki temsiliyette "Kıbrıs'taki iki toplum, aynı zamanda temsil edilmeli" kararı alınmıştı. Bu karara aykırılık gerekçesiyle Türkiye'nin yaptığı itiraz sonucunda Kıbrıs'ın Parlamenterler Meclisi'ndeki temsili önlenmişti. Bu karardan ötürü Kıbrıs Cumhuriyeti, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'ne 1965-83 yılları arasında alınmamıştı (Feyzioğlu 1986).

19 Aralık 1972'de imzalanan ortaklık anlaşmasıyla Kıbrıs'ın Toplulukla bütünleşme süreci başlamıştır. Dönemin Ankarası'nda darbecilerin atadığı güdümlü bir hükümet bulunmaktaydı. Türkiye "içine" büzülmüştü. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ortak üye olma sürecine Ankara'dan itiraz eden olmamış, sadece süreçte Kıbrıslı Türklere yer verilmemesi itiraz konusu olmuştur. Eğer Garanti Antlaşmasına aykırı bir durum olsaydı Türkiye buna itiraz edebilirdi. Dönemin Türkiyesi şu bakımdan da rahattı ki, Yunanistan Albaylar Cuntası iktidarı sürüyordu, Yunanistan'ın AET'ye tam üyeliği henüz gerçekleşmemişti, Avrupa Konseyi'yle ilişkileri bozuk durumdaydı.

İngiltere'nin 1973'te, Yunanistan'ın 1981'de AET üyelikleri sonrasında Kıbrıs ciddi biçimde Avrupa'nın gündemine girmiştir ve Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na katılmasının önündeki ana engellerden biri olmuştur. Kıbrıs sorununun Avrupa gündemine her gelişinde Türkiye, bundan Yunanistan'ı sorumlu gördü ve bunu bir baskı aracı olarak algıladı. Başka bir deyişle, Türk-Yunan uyuşmazlıklarının tümünün sıra ile Avrupa gündemine taşınma ihtimaline karşı, Türkiye Kıbrıs'ta mevzilerini sıklaştırdı ve Denktaş'a oyalama ve askıya alma yönünde her türlü desteği verdi.

Avrupa Birliği'nin Kıbrıs ile olan ilişkilerine yeniden bakıldığında, birliğin Akdeniz Ortaklığı girişimi içerisinde Kıbrıs'ın Doğu Akdeniz bölgesinde çok merkezi bir önemi olduğu anlaşılmaktadır. AB'nin başından beri müstakil bir Akdeniz politikası vardır. Avrupa Birliği'nin Akdeniz ortakları arasında Cezayir, Kıbrıs, Mısır, İsrail, Ürdün, Lübnan, Malta, Fas, Filistin Özerk Yönetimi, Suriye, Tunus ve Türkiye bulunmaktadır. AB müslüman coğrafyasındaki Arap ülkeleriyle böyle bir politika içerisindeyken, tarihsel ve kültürel olarak Avrupa'nın bir parçası olarak görülen Kıbrıs'la olmaması düşünülemez-

di (Theophylactou 1995). Günümüz Kıbrıslılarının böyle bir talebi olmasa dahi, Avrupalılar onlarla ilgilenecektir. On dokuzuncu yüzyıldaki İngiltere'nin Kıbrıs'a olan özel ilgisi bugün Avrupa'nın genel ilgisine dönüşmüştür.

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, Kıbrıslı Rumlar önceden pek önemsemedikleri Avrupa Birliği'ni hızla gündemlerine aldılar. Kıbrıs Rumları, Bağlantısızlık ve BM platformlarını, 1974-90 yılları arasında daha çok sorunu uluslararası alana taşıma, gündeme getirme ve çözüme varma yerleri olarak düşünmekteydiler. Özellikle Sovyet Bloku'nun çözülmesi, Bağlantısızlık Hareketi'nin prestij kaybına uğraması ve Yunanistan'ın AB içerisindeki rolüyle birlikte Kıbrıs Rumları, sorunu AB ile birlikte çözüme kavuşturacakları düşüncesine kapıldılar. Bu anlamda da artık bütün politikalarını AB'ne dönük olarak oluşturmaya başladılar.

Bu istek ve arzular sadece Kıbrıslı Rumlarla sınırlı kalmamıştı, Avrupa Komisyonu Delegasyonu 24 Mayıs 1990 tarihinde Lefkoşe'de büro açarak faaliyetlerine başlamıştı. Kısa bir süre sonra da Kıbrıs Dışişleri Bakanı AT Konseyine 3 Temmuz 1990 tarihinde tam üyelik başvurusunda bulunmuştu. Bu başvuruyla ilgili Avrupa Komisyonu 30 Haziran 1993 tarihinde Kıbrıs'ın üyelik için uygun olduğu görüşünü yayımladı ve BM Genel Sekreteri'nin siyasal çözüm için devam eden çabalarını gözleyerek durumu Ocak 1995'te yeniden değerlendirme kararı aldı. Avrupa Birliği Konseyi Kıbrıs Hükümeti'nin başvurusunu ve Kıbrıs'la başlayan yoğun ilişkisini de göz önünde bulundurarak, Ada'daki barış sürecini yakından izlemek amacıyla bir AB gözlemcisi atadı. Bu gelişmeler AB-Kıbrıs ilişkilerinin yukarıda da ifade edildiği gibi, artık geri dönülmez bir sürece girdiğini göstermektedir. Avrupa Konseyi 24 Haziran ve 9 Aralık 1994 tarihlerinde Korfu ve Essen'de düzenlenen toplantılarında AB' nin ilk genişlemesinin Kıbrıs ve Malta'yı içereceğini ilan etmişti. Daha sonra Haziran 1995'te Cannes'daki Konsey toplantısında da bu teyit edildi.

Aralık 1999 Helsinki Zirvesi'nde, Türkiye'nin aday ülke ilan edilmesine karşılık, Kıbrıs ve Ege sorunlarının dört yıl içerisinde çözümlenmesinin istenmesi yeni bir hata ve çifte standart örneği oluşturur. İngiltere 1973'te tam üyeliğe alınırken, Kuzey İrlanda sorununu çözmesi istenmemişti. İspanya 1986'da tam üye olurken Avrupalıların Bask sorunu konusunda bir talepleri olmamıştı. Buna karşılık

Türkiye'nin tam üyeliği için Kıbrıs, Ege ve Kürt konularında talepler, ön şartlar, kısacası tavizler öne sürülmektedir. Bu tip "koşullu önermeler" Türkiye'nin iki yüzyıllık Batılılaşma macerasının karar verici merkezlerde yeniden ele alınmasını gerektirebilir. Bu konuda Türkiye'de yıllardır kamuoyuna Kıbrıs sorunu milli çıkar sorunu olarak takdim edilmiştir. Böyle bir sorunun AB süreciyle çözümlenmek istenmesi, ayrıca sorunun AB üyesi Yunanistan'la ulusal anlamda bir rekabet ve toprak verme ikileminde sıkışmasıyla birlikte düşünüldüğünde, sorunun Türkiye'deki karar vericiler açısından taşıdığı zorluk anlaşılabilir.

Sonuç

Yukarda söylenenler ışığında Kıbrıs sorununda Avrupa Birliği'nin sorunun taraflarından birisi olmak anlamında Yunanistan'ın yerini alacağı yeni bir aşamaya yöneleceğini çıkarsamak doğru görünmektedir. Her şeyden önce, Türkiye'nin Kıbrıs politikasının belli başlı ilkelerinden birinin ardındaki mantık buharlaşmaktadır. Buradaki önemli nokta, Kıbrıs Türk nüfusu sorunudur. 1960 antlaşmaları imzalandığında orijinal Kıbrıslı Türk nüfusu 120 bin civarındayken, bugün belki 60 000-70 000 civarındadır. Bu durumun olası herhangi bir anlaşmada Türklere getireceği kaybın henüz hiç dile getirilmemiş olması büyük bir eksikliktir. Zaten 1960 Anlaşmaları'nda Kıbrıs Türkleri Rumlar karşısında %18'lik bir nüfus oranıyla %30'luk bir ağırlığa sahiptiler. Bugün bu nüfus oranının %9 düzeyine düşmesinin, Kuzey Kıbrıs'taki halkın bir anlamda geleceğini Ada üzerinde görmemesiyle yakın ilgisi vardır. Nüfusun ilerki yıllarda daha da aşınmaya uğraması, Türkiye'nin Kıbrıs'ta bulunmasının temel nedenlerinden birinin ortadan kalkmasını getirebilir. Böyle bir durumda Türkiye'nin stratejik anlamda çok önemsediği Kıbrıs'ta zorlanması muhtemeldir. Çünkü Türkiye'nin Ada üzerinde 1974 müdahalesinden günümüze değin bulunmasının haklı tek açıklaması Kıbrıslı Türklerin varlığıydı. Bu durumun daha da kötüye gitmesi en fazla Rumların işine gelmektedir. Zaten uzun vadede (yani 5-10 yıl içinde) Kıbrıslı Türklerin göçünü beklemeleri bundan dolayıdır. Ada üzerinde Kıbrıslı Türklerin hemen hiç kalmaması, Kıbrıs'ın AB ile

bütünleşmesi durumunda Türkiye-AB ile karşı karşıya gelecek ve bu durumda Yeşil Hat aslında yeni bir Soğuk Savaş hattına dönüşecek ya da Doğu-Batı Berlin ayrımını hatırlatmakla kalmayıp, Türkiye AB sınırları (artık, Rum sınırları değil) içinde asker bulunduran ülke durumuna itilecektir. Aynı zamanda Ada'daki ordu Rum değil, Avrupa ordusu olacaktır. Bu durumla karşılaşmamak için Türkiye'nin Kıbrıs sorununa yaklaşımında dar anlamda askeri kaygıları giderecek, geniş anlamda Doğu Akdeniz politikasıyla örtüşecek bir planı zaman kaybetmeksizin hayata geçirmesi gerekir. Özellikle ikincisinin birincisine de yön verecek nitelikleri olması gerekir. Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası oluşan yeni uluslararası koşullar altında uzun erimli bir Doğu Akdeniz stratejisi içinde Ada'nın kimliği tanımlanırsa, bu sorun daha geniş bir bakışla ele alınabilir ve yeni yaklaşımlara hayat verebilir. Öbür türlü, Ada üzerinde sürekli yeni önerilerle sorun daha bir çıkmaza sürüklenmiş ve çözümsüzlüğe hayat verilmiş olur. 1974 sonrası oluşan statükonun devamı etmesi, uzun vadede Kıbrıslı Türklere kaybettirmektedir. Bunu en iyi bilenler ise uluslararası koşulların rüzgâr etkisini arkasına almış Kıbrıs Rumları ve Yunanistan'dır.

KAYNAKLAR

Ahmed, F. (1996), *Demokrasi Sürecinde Türkiye: 1945-1980*, çev. A. Fethi, İstanbul: Hil.

Altuğ, Y. (1978), "The Cyprus Question", *German Yearbook of International Law*, cilt 21.

An, A. (1995), "Sivilleşme ve Kıbrıs Türk Toplumu", *Başka Düşünce Dergisi*, sayı 2, Eylül.

—— (1996), *Kıbrıs'ta İsyanlar ve Anayasal Temsiliyet Mücadelesi: 1571-1948*, Lefkoşa: Mez-Koop.

Aydın, T. (1974), "Finans Kapital: Kıbrıs Türkleri ve Federasyon", *İlke*, sayı 9, Eylül.

Bil, H. (1976), *Kıbrıs Olayı ve İçyüzü*, ikinci basım, İstanbul: İtimat Kitabevi.

Birinci, E. vd. (1997), *M. Necati Özkan: 1899-1970*, cilt I-II, Lefkoşa: Necati Özkan Vakfı Yayınları.

Cyprus: 1964-1968 (1971), Londra: A Facts on File Publication.

Denktaş, R. (1967), *12'ye Beş Kala Kıbrıs*, Ankara.

Elpeleg, Z. (1999), *Filistin Ulusal Hareketinin Kurucusu: Hacı Emin El-Hüseynî*, çev. Dilek Şendil, İstanbul: İletişim.

Esenbel, M. (1993), *Ayağa Kalkan Adam: Kıbrıs 1*, Ankara: Bilgi.
Feyzioğlu, T. (1986), "Avrupa Kuruluşları (Özellikle Avrupa Konseyi) ile Kıbrıs Türk Halkı İlişkileri", *Uluslararası Alanda Kıbrıs Türk Toplumunun Siyasi ve İktisadi Meseleleri (3-4 Eylül 1984), The Political and Economic Problems of The Turkish Community of Cyprus in The International Field (3-4 September 1984)*, İstanbul: SİSAV.
Gerger, H. (1998), *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politiği: Soğuk Savaş'tan Yeni Dünya Düzenine*, İstanbul: Belge.
Gürel, S. (1985), *Kıbrıs Tarihi (1878-1960): Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika*, İstanbul: Kaynak.
Hasgüler, M. (1998), "Bağlantısızlık Hareketi: Yükselişi ve Düşüşü", yayımlanmamış doktora tezi, Ankara.
Hasgüler, M. (2000), *Kıbrıs'ta Enosis ve Taksim Politikalarının Sonu*, İstanbul: İletişim.
Kim (10 Temmuz, 1959), "Kıbrıs: Çıkmaz Sokak Politikası".
İlke (1977), "Kıbrıs'ta Gerici Faşist Güçlerin Kan ve Cinayet Listesi", sayı 41, Mayıs.
Kıbrıs Anlaşmaları ve Son Gelişmeler, T.C. Dışişleri Bakanlığı, 6 Ocak 1964.
Kızılyürek, N. (1983), *Kıbrıs Sorununda İç ve Dış Nedenler*, Lefkoşa.
Moran, M. (1995), *Sovereignty Divided: How the Turkish Cypriots Were Deprived of Their Constitutional Rights*, Lefkoşa: CYREP.
Necatigil, M. Z. (1993), *The Cyprus Question and The Turkish Position in International Law*, New York: Oxford University Press.
Polyviou, G. P. (1980), *Cyprus Conflict and Negotiation: 1960-1980*, Londra: Gerald Ducworth & Co. Ltd.
Rusos, S. (1999), "1963: İki Toplumlu Devletin Dağılması: 13 Madde", *Hade: İki Toplumlu Dergi*, sayı 2, Haziran.
Sadrazam, E. (1993), "Kıbrıs Toplumsal Kuruluşunun Tarihsel Gelişimi", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Sonyel, R. S. (1997), *Cyprus The Destruction of a Republic: British Document 1960-1965*, Cambridgeshire: Eothen Press.
Sönmezoğlu, F. (1991), *Tarafların Tutum ve Tezleri Açısından Kıbrıs Sorunu (1945-1986)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
— (2000), *Türkiye-Yunanistan İlişkileri - Büyük Güçler: Kıbrıs, Ege ve Diğer Sorunlar*, İstanbul: Der.
Sözen, A. (1996), "Avrupa Birliği'nin Akdeniz Ülkelerine Doğru Genişlemesi Perspektifinde Kıbrıs, Malta ve Türkiye", *Söylem*, cilt 1, sayı 3.
Theophylactou, A. D. (1995), *Security, Identity and Nation Building: Cyprus and the European Union in Comparative Perspective*, New York: Avebury.
Tülümen, T. (1998), *Hayat Boyu Kıbrıs*, İstanbul: Boğaziçi.
Türsan, N. (1987), *Yunan Sorunu*, üçüncü basım, Ankara.
Zaharidis, K. ve Y. Alp (1979), *Kıbrıs*, İstanbul: Birikim.

2000'Lİ YILLARDA TÜRKİYE 1

Sürekli Kriz Politikaları

TÜRKİYE'DE SINIF, İDEOLOJİ VE DEVLET

Türkiye'de yaşam uzun süredir, birbirini izleyen, birbirine eklenen krizlerle ifade ediliyor. Hem yaşanan hem algılanan anlamında "kriz" acaba bir politik strateji, bir yönetsellik biçimi mi? Kuşkusuz bu sorunun yanıtı Türkiye'nin yakın tarihinde, bu tarihe bakış açımızda yatıyor. Sürekli Kriz Politikaları'nda bir araya gelen makaleler, verimli bir bakış açısına sahip: 2000'li yılların Türkiyesi'nin resmini çizliyorlar – eleştirel perspektifli ve genelde sınıf temelli çözümlemeye rağbet eden bir resim bu.

İki cilt halinde yayımlayacağımız kitabın bu ilk cildinde ele alınan konular siyaset üzerinde yoğunlaşıyor: 20. yüzyıldan devralınmış politik miras, devlet-burjuvazi ilişkisi, siyasal çatışma ve uzlaşma biçimleri, milliyetçilik, demokratikleşme, Kürt sorunu, dinsel kimlik siyasetleri ile sınıfların ilişkisi, Faşizmin siyasal stratejileri, Sosyalist Hareket, Avrupa Birliği'yle bütünleşme ve Kıbrıs Sorunu.

Neoliberalizmin Tahribatı adını taşıyan ikinci cilt ise iktisadi temelde bir durum saptaması yapmayı amaçlıyor; sermaye birikimi ve küresel kapitalizm, tarım, sosyal güvenlik, eğitim, silahlanma, gelir dağılımı, işçi sınıfı ve sendikacılık, emek piyasaları ve toplumsal cinsiyet rolleri üzerine makaleleri bir araya getiriyor.

Türkiye'nin sorunlarına daha fazla eşitlik ve demokrasi yolunda çözümler üretmesini talep eden bütün okurların, sosyal bilimlerde benzer konuları çalışan öğrenci ve araştırmacıların, daha iyi bir yaşam umuduyla yazılmış bu yazıları ilgiyle karşılayacağını düşünüyoruz.

Metis Tarih Toplum Felsefe
ISBN 975-342-445-0